คนฺถาภรณํ

๑. วิจิตฺรนยสมฺปนฺนา   เทสนา ยสฺส ตาทิโน
นโม สธมฺมสํฆสฺส   ตสฺส อาทิจฺจพนฺธุโน.

๒. วนฺทเนยฺยปณามสฺส   อานุภาเวนุปทฺทเว
โสเสตฺวา'หํ กริสฺสามิ   นิปาตตฺถวิภาวินึ.

๓. โปราเณหิ อเนกาปิ   กตา ตทตฺถโชตนา
น หิ ตา พนฺธปชฺเชหิ   อกตาลํ สุญาตเว.

๔. ตสฺมา นิสฺสาย ตาเยว   คนฺถาภรณนามกํ
วกฺขามิ พนฺธคาถาหิ   สิสฺสานํ สุขโพธิยา.

๕. ปทานํ อาทิมชฺเฌสุ   อนฺเตสุ จ นิปาตเก
ปุจฺฉาทีนํ วิภาวตฺถํ   สทา ยุชฺชนฺติ ปณฺฑิตา.

๖. หิสทฺโท เจว จสทฺโท   ปนปฺยปิ ตถาปิ จ
กิญฺจาปิ ยทิ กามญฺจ   นิปาตาเนกธา สิยุํ.

๗. วากฺยารมฺเภ วิตฺถาเร จ   ทฬฺหิยํ ผลเหตุเก
ตปฺปากฏีกเร เจว   วิเสเส อนฺวเยปิ จ
พฺยติเรเก จ หิสทฺโท   นวตฺเถสุ ปกาสิโต.

๘. วากฺยารมฺเภ ผเล เจว   การเณ จ วิเสสเก
ตปฺปากฏีกเร เจว   ทฬฺหิยํปิ ปกฺขนฺตเร
อนฺวเย พฺยติเรเก จ   จสทฺโทปิ ปวตฺตเต.

๙. วากฺยารมฺเภ วิเสเส จ   เหตุผเลสุ อนฺวเย
ทฬฺหีตปฺปากฏีกเร   พฺยติเรเก ปกฺขนฺตเร
สมฺภาวเน ครเห จ   ปนสทฺโท ปกาสิโต.

๑๐. สงฺเขเปเนว ปุพฺพตฺโถ   ปจฺฉิเมน วิตฺถาริโต
หิสทฺโท โชตโก วุตฺโต   สาขาภงฺคสโม หิ โส.

๑๑. ปุพฺเพ วุตฺตสฺเสวตฺถสฺส   โจทนาปิ สิยา ปุน
ยํ ปรํ วตฺตุกามสฺส   วากฺยารมฺโภติ ภาสิโต.

๑๒. ผเล จ ปฐมํ วุตฺเต   กีทิสํ ตสฺส การณํ
ปุจฺฉิตฺวา กถนํ ตสฺส   ปจฺฉิมํ การณํ ภเว.

๑๓. ปุพฺเพ จ การเณ วุตฺเต   เอตญฺจ กึผลํ อิติ

ปุจฺฉิตฺวา กถนํ ตสฺส ปจฺฉิมํ ผลภาสนํ.

๑๔. สามญฺเญเนว ปุพฺพตฺเถ เภทนํ ยตฺถ ตสฺส หิ
วิเสสวจนํ ตํ หิ โชตกาว นิปาตกา.

๑๕. ปุพฺเพ อปากเฏเยว อุปมาทีหิ ยํ ปน
ปากฏํ กรณํ ตสฺส ตปฺปากฏีกรนามกํ.

๑๖. ทฬฺหิยวจเน วุตฺเต โอจิตฺยา อาคเมน จ
ทฬฺหีกรณเมตสฺส ปจฺฉิมํ ทฬฺหีกรณํ.

๑๗. พุทฺธาทีนํ หิ ปาเจน วุตฺตํ อาคมทฬฺหิยํ
การณานุปโรเธน วุตฺตํ ตํ ยุตฺตินามกํ.

๑๘. สภาวพฺยติเรกานํ วเสนาปิ จตุพฺพิธํ
ปุพฺพํ อตฺถานุโลเมน ปรนฺตุ วิปรีตกํ.

๑๙. กิญฺจิ ปกฺขํ กเถตฺวาน อญฺญํปิ วตฺตุมิจฺฉตา
วุตฺตํ ยํ ปจฺฉิมญฺเจว ตํ ปกฺขนฺตรนามกํ.

๒๐. วุตฺเต ปจฺจนิเย เจว ปจฺฉิมํ อนุโลมโต
อนฺวยมิติ วิญฺเญยฺยํ วิญฺญุนา จิตฺรญาณินา.

๒๑. ปุพฺเพ เจ อนุโลเมน วุตฺเต ตปฺปฏิปกฺขโต
ภาสิตํ ปจฺฉิมํ ยญฺจ พฺยติเรกํ วิภาวินา.

๒๒. นินฺทาย สหิเต เจว ปุริเม ตสฺส กถนํ
ปสํสิตฺวาน เยเนตํ สมฺภาวนนฺติ ภาสิตํ.

๒๓. ปคฺคยฺหวจเน วุตฺเต โจทเกเนว เจ ปุเร
ยถาภูเตน นินฺทํ ตํ ปจฺฉิมํ ครหตฺถกํ.

๒๔. น ตาว สุฏฺฐุ วิภูตํ ลกฺขเณเยว ภาสิเต
ตสฺมา ปโยคเมเตสํ ภาสิสฺสามิ ยถาพลํ.

๒๕. เวทนาทีสุ วิญฺเญยฺโย สุขสทฺโทติ ปาจเก
อยํ หิ สุขสฺส จาติ วิตฺถาโรว วิตฺถารณํ.

๒๖. “เอตฺถ หิ พหุธา อตฺถํ รตนานํ ปณาเมน
ปปญฺเจนฺตี”ติ อาทีสุ วากฺยารมฺโภ ปทิสฺสเร.

๒๗. “อตฺโถ อกฺขรสญฺญาโต วิปตฺติยํ หิ ทุนฺนโย
ตสฺมา”ติ อาทิปาเจสุ การณํ โชตกํ ภเว.

๒๘. “ทานํ ทาตพฺพเมวาติ   ทานญฺหิ โภคสมฺปทํ
อาวหตี”ติ อาทีสุ   นิปาตา ผลโชตนา.

๒๙. “ปุญฺญวา ปญฺญวา เทฺว จ   ทุลฺลภาวิธ เตสุ หิ
ปญฺญวาเยว”มิจฺเจวํ   วิเสโส ลพฺภเต สทา.

๓๐. “ยถา หิ สกุโณ รุกฺขํ   ยํ นิสฺสาย นิลียติ
ตเถว นิคฺคหีตนฺ”ติ   ตปฺปากฏีกรํ ภเว.

๓๑. “วุตฺตํ หิ ภควตา”ติ   วุตฺตํ อาคมทฬฺหิยํ
“พุทฺธาทิ วนฺทเนยฺยํว   น หญฺญํ อตฺถิ ตํ วินา”
อิจฺจาทิ ยุตฺติ เสสานํ   อิทํว สาธกํ ภเว.

๓๒. “ยํ ปน ตํ มหารญฺญา   อุนฺนาเทตฺวาน เมทนึ”
อิจฺเจวมาทิเก ปาเจ   วุจฺจเตยํ ปกฺขนฺตเร.

๓๓. “เนวิตฺถึ ปณฺฑิโต เสเว   วงฺกํ หิ อิตฺถิยา มนํ”
อิจฺจาทิ อนฺวยํ วุตฺตํ   วิญฺญุนา สารมนฺตินา.

๓๔. “อิตรถา หิ”ตฺยาทีสุ   พฺยติเรกนฺติ โน มติ
น เจตมธิปฺเปตนฺติ   ฏีกายํ วุตฺตมีทิสํ.

๓๕. “อสนฺธิทํปิ อุทฺธจฺจํ   ชนกสตฺติยา ปน
วิปากธมฺมเมตนฺ”ติ   สมฺภาวนํ ปกาสเย.

๓๖. “สนฺตตฺตา สุขสมฺภูตา   อุเปกฺขา, ปนานิจฺจโต
‘ทุกฺขนฺ’ติ กถิตาเว”ติ   ครหา อิธ ชานิยา.

๓๗. ปทปูรณมตฺเตปิ   อวธาเร ปวตฺตเร
หิ-จ-ปนาทิกา สทฺทา   ยถาโยคํ กทาจิปิ.

๓๘. “เตน หิ”ตฺยาทิเก ปาเจ   หิสทฺโท ปทปูรเณ
“ชินวจนยุตฺตํ หิ”   อวธาเร ปกาสิโต.

๓๙. “สเจ จ มยํ”ตฺยาทีสุ   จสทฺโท ปทปูรเณ
“วิจิกิจฺฉามเน เจ”ติ   อวธาเรว โส มโต.

๔๐. นิยเม จาวธารเณ   สนฺนิฏฺฐาเน จ วุจฺจเต
ปทปูรณมตฺเตปิ   เอวสทฺโท วิภาวินา.

๔๑. เอว-สหิตปทสฺส   เปกฺขกํ ยํ ปทํ ภเว
โย ตํ เตน นิยาเมติ   “นิยโม”ติ หิ โส มโต.

๔๒. จิโตว สห สทฺเทน ทพฺพคุณกฺริยาหิ จ
โย นิวตฺเตติ ตาญฺญาหิ สฺวาวธาโรติ วุจฺจเต.

๔๓. "ฉตฺตึเสว วิปากานิ" อิทํ ปุพฺพนิทสฺสนํ
"ติสฺโส ธนุธโร เอว" อิจฺจาทิ ปรทสฺสนํ.

๔๔. มตฺตเมวาติ ปเนตฺถ มตฺตสทฺโทวธารเณ
เอวสทฺโท สนฺนิฏฺฐาเน ยเถวาติ วิภูสเน.

๔๕. สมุจฺจเย วิกปฺปตฺเถ สมฺปิณฺฑเนปิ วตฺตเต
อนุกฑฺฒเน จสทฺโท ยถาโยคํ ปกาสเย.

๔๗. สมานวิภตฺติกานํ ปทานํ หิ สมุจฺจโย
ปทสมุจฺจโย โสว ติสฺโส ผุสฺโส จ คจฺฉติ.

๔๘. กฺริยายปิ สหิตานํ ปทานญฺจ สมุจฺจโย
วากฺยสมุจฺจโย โสยํ "ธมฺมํ สงฺฆญฺจ"ตฺยาทิสุ.

๔๙. ปจฺจกฺขวุตฺตมตฺถานํ เญยฺโย วุตฺตสมุจฺจโย
"เถโร จ ทหโร เจว ปิณฺฑาย จรตี"ติ จ.

๕๐. "โน จ ทฺวาทิโต" สุตฺตสฺมึ โส จาวุตฺตสมุจฺจโย
สฺสญฺจาคมาวุตฺตสฺสาปิ คยฺหโต เญยฺยมีทิสํ.

๕๑. "อาทิโต โอ จ" อิจฺจาโท วุตฺตาวุตฺตสมุจฺจโย
อมาเทสสฺส จาญฺเญสํ อาทิโต เจว คยฺหโต.

๕๒. วาสทฺทตฺโถปิ จสทฺโท ทิสฺสเต โส วิกปฺปตฺโถ
พาธติ ตาเปติ จาติ สํกิเลสตฺติเก มโต.

๕๓. ส-สุตฺเต ปิณฺฑิตํ อตฺถํ สมฺปิณฺฑนมุทีริตํ
"โลปญฺจ ตตฺรากาโร"ติ ชานิตพฺพํ วิจกฺขเณ.

๕๔. ปรสฺมึ นานุวตฺตตฺถํ กฑฺฒนํ ปุพฺพสุตฺตโต
อนุกฑฺฒนํ วิญฺเญยฺยํ "ปุพฺโพ จา"ติ นิทสฺสนํ.

๕๕. สมุจฺจเย อเปกฺเข จ สมฺภาวเน จ นินฺทายํ
ปิสทฺโท อปิสทฺโท จ จตฺวตฺเถสุ ปกาสิโต.

๕๖. ฐานโยโค อโยโค จ สมุจฺจโย ทฺวิธา ภเว
"ทานญฺจ ทาตพฺพนฺ"ตฺยาทิ "กฏฺตฺตา จ รูปนฺ"ติ จ.

๕๗. ปุพฺเพ วุตฺตํว โย อตฺถํ ปจฺฉิมตฺโถว เปกฺขเต

“อยมฺปิ ปาราชิโก”ติ เญยฺโย โสว อเปกฺขเณ.

๕๘. “‘วา, อถ วา’ติ วิกปฺโป วุตฺโต ปุพฺพาวลมฺพโก
ปริจฺจาเคปิ ภาสนฺติ ปณฺฑิตา นยโกวิทา.

๕๙. จสทฺทตฺโถปิ วาสทฺโท ทิสฺสเต โส สมุจฺจเย
“อภิธมฺมํ วินยํ วา เทเสตี”ติ นิทสฺสนํ.

๖๐. “อปิจ, อปโร” เทฺว จ วุตฺตา เต นาวลมฺพกา
นานตฺถวิกปฺปตฺถา จ ชานิตพฺพา สุธีมตา.

๖๑. กิญฺจาปิ ยทิปิ ยตฺถ กามญฺจาปิ รโว ภเว
ปุจฺฉา จ โจทกาโภโค ชานิตพฺโพ ตหึ สทา.

๖๒. ตถาปิ-ปน-ปิสทฺทา ยุชฺชนฺเต ตทนนฺตรํ
อถ โขติปิ โชเตนฺติ มตํ เต ปริหารเก.

๖๓. อาทฺยตฺเถ จ ปกาเร จ เหตฺวตฺเถ จาวธารเณ
นิทสฺสเน ปทตฺถานํ วิปลฺลาเส จ วุจฺจเต
ปริสมาปเน จาปิ อิติสทฺโท วิภาวินา.

๖๔. “ ‘มูลานิ ยานิ’ติ ตสฺส วิสฺสชฺชนํ สิยา” อิติ
อาทฺยตฺเถ จ ปกาเร จ อิติสทฺโท ปทิสฺสเต.

๖๕. รุปฺปตีติ จ ภูตาทิ ตสฺมา รูปนฺติ วุจฺจติ
ทิสฺสเตยมิติสทฺโท เหตฺวตฺเถ เญยฺยมีทิสํ.

๖๖. “สมุทฺโท”เตฺวว สงฺขยนฺติ ทิสฺสเตยํวธารเณ
“ ‘โค’ อิจฺเจตสฺสิ”จฺจาทีสุ นิทสฺสเน ปกาสิโต.

๖๗. “ปญฺจา”ติยํ รโว สงฺขฺยา- คณนปริจฺเฉทโก
วุจฺจเตยํ อิติสทฺโท ปทตฺถานํ วินาสเน.

๖๘. สทฺทตฺถวิปลฺลาเสน อิติสทฺเทน โยชิโต
สทฺทปทตฺถโก โส จ เสเส หฺยตฺถปทตฺถโก.

๖๙. อนฺโตนีตญฺจ นิกฺขนฺตํ ปทุทฺธารํ ปเวสนํ
เตสมาโภคมาการํ อตฺถํ ชาเนยฺย ปณฺฑิโต.

๗๐. “อนฺโตนีตนฺ”ติ วิญฺเญยฺยา โจทนา หิ วากฺยนฺตเร
ตสฺสาเยว ปริหาโร “นิกฺขนฺตนฺ”ติ จ โส มโต.

๗๑. อนิจฺฉิตสฺส ปทสฺส อุทฺธาโร ปทุทฺธารณํ

ตสฺสเยว ปเวโส โย ปเวโสติ จ โส มโต.

๗๒. อุทฺธาโร โจทนาปกฺเข ปเวโส ปริหารเก
โจทนายํ ปเวโส เจ อิตโร ปริหารเก.

๗๓. โจทนา-ปริหารานํ มนสิ อตฺถการณํ
อาโภโค นาม อตฺถานํ อาการาเรว วิภชฺชนํ.

๗๔. อยุตฺตา เจว อาโภโค พฺยติเรกนฺวยา ตถา
จตุธา โจทนาเภทา นิปาเตหฺยุปลกฺขิตา.

๗๕. "กถํ กสฺมา กิมตฺถนฺ"ติ ลกฺขฺยา อยุตฺตโจทนา
นนุหิ ลกฺขิตาโภโค พฺยติเรโก ยทฺยาทินา
"เตน ตสฺมา"ติ ลกฺขฺยา จ อนฺวยโจทนา ภเว.

๗๖. ยุตฺโต เจว อาโภโค จ พฺยติเรกนฺวโยปิ จ
จตุธา นิกฺขนฺตเภทา นิปาเตหฺยุปลกฺขิตา.

๗๗. เตสุ ยุตฺตปริหาโร ยุตฺตํ โนจฺจาทิลกฺขิโต
หิ-จ-ลกฺโขฺยปิ อาโภโค พฺยติเรโก ปนาทินา
เตน-ตสฺมาทินา ลกฺโขฺย ปริหาโรนฺวโย ภเว.

๗๘. นามปทํ กิริยํ วา อุปคนฺตฺวา ตหึ ตหึ
นานาอตฺถํ สชฺชนฺตีติ เตน อุปสคฺคิกาพฺรวุํ.

๗๙. "ป ปรา นิ นี อุ ทุ สํ วิ อวา'นุ ปริ ปติ
สุ อธฺยา'ภิ อา อตฺยา'ปฺยา'- ปุปา"ติ วีสธา สิยุํ.

๘๐. ธาตฺวตฺถํ พาธเต โกจิ โกจิ ตมนฺวตฺตเต
ตเมวญฺโญ วิเสเสติ ติธา โหตฺยุปสคฺคิโก.

๘๑. ชิโนภิภวเต โลกํ อาหารํ ปริภุญฺชติ
อุคฺคโต สูริโย เจวํ สิทฺธํ ตํลกฺขณํ กมา.

๘๒. สยเมวตฺถ ติฏฺฐนฺติ นิปาตา อตฺถโชตนา
ปทนิสฺสิตกาเยโว- ปสคฺคาติ วิเสสตา.

๘๓. อุปสคฺคนิปาตา จ ปจฺจยา จ อิเม ตโย
เนเกเนกตฺถวิสยา อิติ เนรุตฺติกาพฺรวุํ.

๘๔. วิวิธา เจว วิจิตฺตา สทฺทนยา ปกาสิตา
นานาคนฺเถสุ จ ตสฺมา สพฺเพ เต นิธ ภาสิตา.

๘๕. อิติ เม ปุญฺญกาเมน คนฺถาภรณนามโก
รจิตายํ วโร คนฺโถ สิทฺธิยาเยว นิฏฺฐโค.

๘๖. คนฺถาลงฺการภูตา หิ นิปาตา อตฺร ทีปิตา
ธีรานญฺจ มุขมณฺโฑ ตโต ตํนามโก อยํ.

๘๗. ปาฬิฏฺฐกาทิ ยํ คนฺถํ ภาสิตํ หิ ชินาทินา
สพฺพนฺตํปิ นิปาเตหิ วิวิเธเหว โสภิตํ.

๘๘. อสิกฺขิตฺวา นิปาตานํ โย คนฺถํวิธ สิกฺขติ
อลาพุวสฺส โตยมฺหิ จิตฺตํ นาธิมุตฺตํ สทา.

๘๙. ยํ ยํ ภาสติ โส มนฺโท โลกิยมฺปิ จ ตํ วินา
อุมฺมตฺตกวจนํว อสฺโสภํ ตสฺส ภาสิตํ.

๙๐. สิกฺขิตฺวา ปนิมํ คนฺถํ สิกฺขนฺโต ปิฏกตฺตยํ
ปาปุเณยฺเยว เมธาวี ยถาภูตํว โพธนํ.

๙๑. สญฺชานิตฺวา ปนิจฺเจวํ คุณสารมนากุลํ
สิกฺขิตพฺโพวยํ คนฺโถ เสกโทโสปิ ภาสเน.

๙๒. ปุญฺญวา ปญฺญวา โย โส ปากโฏ สพฺพภูตเล
อชฺชโว มทฺทโว สนฺโต ยุตฺโต จ ปฏิปตฺติยา.

๙๓. เตเนว หิตกาเมน ยติโปตานมุตฺตโม
อริยวํสนาเมน กโตยํ มติวฑฺฒโนติ.

(๙๔. สกฺกราเช ตนกฺกฏฺเจ โปฏฺฐปาทสฺส กาลเก
ปกฺเข สิชฺฌติ ปญฺจาเห อยํ คนฺโถ สุวณฺณิโต.

๙๕. เอเตน เลขปุญฺเญน เม สุนฺทราติสุนฺทโร
อติทสฺสนีโย โหตุ หตฺถเลโข ภวาภเว.

๙๖. สมฺพนฺธวจเนเนตฺถ นิรตฺถกวิวชฺชนํ
สงฺกรํ ปทจฺเฉเทน ปทตฺเถน จ สํสยํ
โกสลฺลํ วจนตฺเถน อญฺเญน ญาณวฑฺฒนํ.

๙๗. สกวาทิปนฺนิสตฺเถ ภูตตฺเถ นิสฺสิโต ภเว
ปรวาทิอภูเต วา เอกเทโส วา นิสฺสิโต.)

คนฺถาภรณํ นิฏฺฐิตํ

คันถาภรณมัญชรี

คำนำ

คัมภีร์ทางพระพุทธศาสนาที่จารึกด้วยภาษาบาลีคือ พระไตรปิฎก, อรรถกถา, ฎีกา และคันถันตระต่างๆ มีเครื่องประดับคือนิบาต ทั้งนี้เพราะนิบาตดังกล่าวทำให้เนื้อความในประโยคแจ่มแจ้งขึ้น เนื่องจากนิบาตเป็นเครื่องส่องประโยคทำให้ทราบว่าประโยคหน้ากับประโยคหลังมีความสัมพันธ์กันอย่างไร ผู้ที่ขาดความเข้าใจอรรถของนิบาต จะไม่ซาบซึ้งในอรรถรส และเกิดความสงสัยศัพท์และอรรถในประโยคอีกด้วย จิตของเขาย่อมเปรียบเหมือนน้ำเต้าที่ลอยน้ำอยู่ แม้ประโยคบาลีที่เขาประพันธ์ก็ไม่ไพเราะ ขาดรสคำและรสความที่ดึงดูดจิตของผู้อ่าน ส่วนผู้ที่เข้าใจนิบาตเป็นอย่างดี ย่อมจะวินิจฉัยความหมายในประโยคได้อย่างถูกต้อง ปราศจากความสงสัยศัพท์และอรรถในประโยค ดังที่ท่านพระอริยวงศ์กล่าวไว้ในคันถาภรณะ คาถาที่ ๘๖-๙๐ ว่า:-

คนฺถาลงฺการภูตา หิ　　　　นิปาตา อตฺร ทีปิตา
ธีรานญฺจ มุขมณฺโฑ　　　　ตโต ตํนามโก อยํ.

นิบาตเป็นศัพท์ที่ประดับคัมภีร์อันข้าพเจ้าได้แสดงไว้แล้วในที่นี้ และเป็นเครื่องประดับริมฝีปากของผู้รู้ทั้งหลาย ด้วยเหตุนี้ คัมภีร์นี้จึงมีชื่อว่าคันถาภรณะ

ปาฬิฏีกาทิ ยํ คนฺถํ　　　　ภาสิตํ หิ ชินาทินา
สพฺพนฺตํปิ นิปาเตหิ　　　　วิวิเธเหว โสภิตํ.

คัมภีร์มีพระบาลีและฎีกาเป็นต้นเหล่าใด อันพระชินเจ้าเป็นต้นได้ทรงภาษิตไว้แล้ว คัมภีร์ทั้งปวงเหล่านั้นงดงามด้วยนิบาตต่างๆ นั่นเทียว

อสิกฺขิตฺวา นิปาตานํ　　　　โย คนฺถํวิธ สิกฺขติ
อลาพุวสฺส โตยมฺหิ　　　　จิตฺตํ นาธิมุตํ สทา.

บุคคลใดในพระศาสนานี้มิได้ศึกษา[อรรถของ]นิบาตก่อน แต่ไปศึกษาคัมภีร์เลยทีเดียว จิตของเขาย่อมไม่ซาบซึ้งเสมอ เหมือนน้ำเต้า[ลอยไป]ในน้ำ

ยํ ยํ ภาสติ โส มนฺโท　　　　โลกิยมฺปิ จ ตํ วินา
อุมฺมตฺตกวจนํว　　　　อสุโสภํ ตสฺส ภาสิตํ.

ผู้มีปัญญาน้อยพูดถ้อยคำใดๆ แม้เป็นถ้อยคำทางโลก [ถ้อยคำ]อันบุคคลนั้นกล่าวถ้าปราศจากนิบาตนั้น ก็ไม่ไพเราะ ย่อมเป็นเหมือนถ้อยคำของคนวิกลจริต

สิกฺขิตฺวา ปนิมํ คนฺถํ　　　　สิกฺขนฺโต ปิฏกตฺตยํ
ปาปุเณยฺเยว เมธาวี　　　　ยถาภูตํว โพธนํ.

แต่เมื่อผู้มีปัญญาศึกษาคัมภีร์นี้แล้ว ศึกษาพระไตรปิฎกอยู่ เขาย่อมถึงความเข้าใจตาม

ความเป็นจริงนั่นเทียว

คัมภีร์ที่ว่าด้วยนิบาตโดยเฉพาะมี ๔ คัมภีร์คือ จุลลคันถัฏฐิ, มหาคันถัฏฐิ, คันถาภรณะ และนิปาตทีปนี คัมภีร์คันถาภรณะนี้รจนาขึ้นเป็นคาถาให้ท่องจำง่ายจำนวน ๙๓ บท โดยนำสาระจากคัมภีร์คันถัฏฐิสองฉบับคือจุลลคันถัฏฐิและมหาคันถัฏฐิ คัมภีร์คันถัฏฐิเหล่านั้นประพันธ์เป็นร้อยแก้ว ทำให้ยากแก่การท่องจำ ท่านจึงรจนาคัมภีร์นี้เป็นร้อยกรอง เพื่อสะดวกแก่การท่องจำ ปัจจุบันคัมภีร์นี้มีทั้งหมด ๙๗ คาถา คาถาที่ ๙๔-๙๗ เป็นคำกล่าวของผู้ชำระและจารคัมภีร์ว่า ท่านได้จารจบในวันแรม ๕ ค่ำ เดือน ๑๐ พุทธศักราช ๒๑๐๖

คันถาภรณะ แปลว่า คัมภีร์ที่แสดงนิบาตอันเป็นเครื่องประดับคัมภีร์ คัมภีร์นี้ว่าด้วยนิบาตที่แสดงความหมายในประโยค เช่น วิตถารโชตกะ, วากยารัมภโชตกะ และทัฬหีกรณโชตกะ ฯลฯ รวมทั้งกล่าวถึงประโยคที่ประกอบใช้นิบาตเหล่านั้น นอกจากนั้น ยังแสดงอรรถของนิบาตที่ใช้มากคือ จ, วา, เอว, อิติ พร้อมด้วยตัวอย่างในพระบาลีและอรรถกถา แท้ที่จริง อรรถของนิบาตได้รับการกล่าวไว้ในปทรูปสิทธิและสัททนีติ สุตตมาลา แต่คัมภีร์เหล่านั้นมิได้กล่าวจำแนกประโยคที่ประกอบด้วยนิบาตเหล่านั้น ฉะนั้น คัมภีร์นี้จึงรจนาขึ้นเพื่อแสดงนิบาตพร้อมด้วยประโยคที่ประกอบด้วยนิบาตควบคู่กันไป ด้วยเหตุดังกล่าว บัณฑิตจำเดิมแต่โบราณกาลจนถึงปัจจุบันจึงยกย่องคัมภีร์นี้ว่าทรงคุณค่ายิ่งนัก

คัมภีร์นี้รจนาโดยพระอริยวงศ์ ท่านมีฉายาเต็มว่า **สมันตปาสาทิกมหาอริยวังสะ** ท่านดำรงตำแหน่งสมณศักดิ์คือ **พระธรรมเสนาบดี** นักวิชาการปัจจุบันสันนิษฐานว่าท่านเกิดในราวพ.ศ. ๑๙๗๑ หมู่บ้านเกิดของท่านปรากฏชื่อว่าหมู่บ้านซะกาอินที่อยู่ทางทิศใต้ของนครปินยะ(เมืองนี้อยู่ติดกับกรุงอังวะเคยเป็นราชธานีของพม่าก่อนกรุงอังวะ) ภายหลังท่านมาพำนักอยู่ทีภูเขาสะกาย ซึ่งตั้งอยู่ริมฝั่งแม่น้ำอิรวดีตรงข้ามกับกรุงอังวะ ท่านเป็นที่เคารพนับถือของพระเจ้ากรุงอังวะคือพระเจ้านรปติเป็นอย่างยิ่ง ผลงานของท่านมีทั้งหมด ๕ คัมภีร์คือ

๑. **มณิสารมัญชูสา** เป็นฎีกาอธิบายความอภิธัมมัตถวิภาวินี ฎีกานี้ท่านรจนาในปีพ.ศ. ๒๐๐๔

๒. **มณิทีปะ** เป็นฎีกาที่อธิบายความมูลฎีกา ท่านแต่งอธิบายเฉพาะทวารกถาของมูลฎีกานั้น

๓. **คันถาภรณะ** เป็นไวยากรณ์ฉบับย่อที่ว่าด้วยนิบาตและประโยคที่ประกอบใช้นิบาตเหล่านั้น

๔. **อนุฎีกานิสสัย** เป็นคัมภีร์แปลและอธิบายอนุฎีกา คัมภีร์นี้ท่านแต่งด้วยภาษาพม่า

๕. **ชาตกวิโสธนะ** เป็นคัมภีร์วิเคราะห์รากศัพท์ของบทที่เข้าใจยากในชาดก คัมภีร์นี้ท่านแต่งด้วยภาษาพม่าเช่นกัน

คัมภีร์นี้มีคำอธิบายเป็นภาษาบาลี ๓ ฉบับคือ

๑. **คันภาภรณทีปนี** เป็นฎีกาฉบับเก่า รจนาโดยพระสุวรรณรังสี (สุวณฺณรํสิ) เมื่อพ.ศ. ๒๑๕๐ ท่านเป็นพระสังฆราชพม่า พำนักอยู่ที่วัดมหาวิชยาราม เมืองอังวะ

๒. **คันถาภรณวัณณนา** เป็นฎีกาใหม่ รจนาโดยพระชาคราภิวงศ์ (ชาคราภิวํส) เมื่อวันแรม ๘ ค่ำ เดือนอ้าย พ.ศ. ๒๓๘๐ ท่านดำรงสมณศักดิ์สามตำแหน่งคือ ชาคราภิธชมหาธรรมราชาธิราชคุรุ, ชาคราภิวังสติปิฏกธรมหาธรรมราชาธิราชคุรุ และชาคราภิธชสีริปวราลังการมหาธรรมราชาธิราชคุรุ ชาวพม่าเรียกท่านว่า บะยาจีซายาดอ (อาจารย์วัดบะยาจี) ท่านจำพรรษาอยู่ที่วัดบะยาจี (วัดพระใหญ่) หรือวัดทักขิณาราม ซึ่งอยู่ทางทิศใต้ของเมืองมัณฑเล

๓. **คันถาภรณโยชนา** เป็นโยชนาใหม่ รจนาโดยพระนันทมาลาเมื่อพ.ศ. ๒๓๒๗ ท่านดำรงสมณศักดิ์สองตำแหน่งคือ นรินทาภิธชมหาธรรมราชาธิราชคุรุ และติปิฏกสัทธรรมสามิมหาธรรมราชาธิราชคุรุ ชาวพม่ามักเรียกท่านว่า โซงถาซายาดอ (อาจารย์หมู่บ้านโซงถา) ท่านเกิดพ.ศ. ๒๒๖๒ ณ หมู่บ้านปอกมะยิน มรณภาพในพ.ศ. ๒๓๒๘

คัมภีร์นี้มีคำอธิบายเป็นภาษาพม่า ๒ ฉบับคือ

๑. **คันถาภรณนิสสัย** เป็นคัมภีร์แปลยกศัพท์ฉบับแรก รจนาโดยพระธัมมาภินันทะ ท่านมีชีวิตอยู่ในปีพ.ศ. ๒๒๘๑-๒๓๔๓ ท่านดำรงสมณศักดิ์คือ ติปิฏกาลังการสิรีธชมหาธรรมราชคุรุ ชาวพม่าเรียกท่านว่า บากะยาซายาดอ (อาจารย์วัดบากะยา) ท่านพำนักอยู่ที่วัดบากะยาซึ่งอยู่ทางทิศตะวันตกของกรุงอังวะ

๒. **คันถาภรณภาษาฎีกา** เป็นคัมภีร์แปลและอธิบายคันถาภรณะรวมทั้งคันถาภรณฎีกาใหม่เป็นภาษาพม่า รจนาโดยพระปัณฑิตะ อัครมหาบัณฑิต วัดเชยยเมทนี จังหวัดมะยองมยะ ประเทศสหภาพพม่า เมื่อพ.ศ. ๒๕๐๘

ผู้แปลได้อาศัยฎีกาเก่า, ฎีกาใหม่, โยชนา และนิสสัย รวมทั้งภาษาฎีกา แล้วแปลและอธิบายคันถาภรณะนี้เป็นพากย์ภาษาไทย ขอขอบคุณพระมหานิมิตร ธมฺมสาโร (ป.ธ. ๙) ผู้ให้คำแนะนำอันเป็นประโยชน์ยิ่ง หวังว่าคันถาภรณะมัญชรีนี้คงจะเป็นประโยชน์แก่ผู้สนใจภาษาบาลีและธำรงไว้ซึ่งความถูกต้องตามหลักภาษาสืบไป

พระมหาสมลักษณ์ คนฺธสาโร
(ธรรมาจริยะ, อภิวังสะ)
วัดท่ามะโอ จังหวัดลำปาง
๒๔ เมษายน ๒๕๔๑

คันถาภรณมัญชรี

ปณามคาถา

๑. วิจิตฺรนยสมฺปนฺนา เทสนา ยสฺส ตาทิโน
นโม สธมฺมสํฆสฺส ตสฺส อาทิจฺจพนฺธุโน.

เทศนาอันถึงพร้อมด้วยนัยอันวิจิตรของพระผู้มีพระภาค ผู้เป็นเผ่าพันธุ์แห่งพระอาทิตย์ ผู้เช่นนี้พระองค์ใดปรากฏอยู่ ข้าพเจ้าขอนอบน้อมพระผู้มีพระภาคพระองค์นั้น พร้อมทั้งพระธรรมและพระสงฆ์

การนอบน้อมพระรัตนตรัยนี้ ท่านกระทำเพื่อความเป็นสิริมงคลตามธรรมเนียมของการรจนาคัมภีร์ของชาวพุทธ และเพื่อเป็นแบบแผนให้อนุชนรุ่นหลังเจริญรอยตาม ในสมันตปาสาทิกาแสดงประโยชน์ของการนอบน้อมพระรัตนตรัยว่า เพื่อขจัดภยันตรายที่อาจเกิดขึ้นในระหว่างรจนาคัมภีร์ ท่านพระอริยวงศ์ก็หวังประโยชน์ในการขจัดอันตรายเช่นกัน ท่านจะกล่าวคาถาข้อความนี้ในคาถาที่ ๒ ต่อไป

คำว่า **วิจิตฺรนยสมฺปนฺนา เทสนา ยสฺส** (เทศนาอันถึงพร้อมด้วยนัยอันวิจิตรของพระผู้มีพระภาคพระองค์ใด) แสดงคุณของพระพุทธเจ้าว่าพระองค์เป็นพระธรรมสามีคือเจ้าของแห่งพระเทศนาที่ถึงพร้อมด้วยนัยอันวิจิตร ทั้งนี้เพราะบทว่า ยสฺส เป็นสามีสัมพันธ์ที่แสดงความเป็นเจ้าของ เทศนาที่ถึงพร้อมด้วยนัยอันวิจิตร หมายถึงเทศนาที่ประกอบด้วยนัยต่างๆ อาทิเช่น เอกัตตนัย, นานัตตนัย และนันทิยาวัฏฏนัย ที่มีปรากฏในเนตติปกรณ์

คำว่า **ตาที** = ตาทิส มักแปลว่า “ผู้คงที่, ผู้ไม่หวั่นไหวต่อโลกธรรม” ศัพท์นี้สำเร็จมาจาก ต บทหน้า + ทิสฺ ธาตุ + กฺวิ ปัจจัย ทีฆะ อ ที่ ต เป็น อา แล้วแปลง สฺ พยัญชนะที่สุดธาตุกับ กฺวิ ปัจจัยเป็น อี ศัพท์นี้วิเคราะห์เป็นกัตตุสาธนะว่า ตมิว ปสฺสตีติ ตาที. หรือวิเคราะห์เป็นกัมมสาธนะว่า โส วิย ทิสฺสตีติ ตาที.

คำว่า **อาทิจฺจพนฺธุโน** (ผู้เป็นเผ่าพันธุ์แห่งพระอาทิตย์) คันถาภรณฎีกาใหม่กล่าวว่า พระพุทธเจ้าทรงประสูติจากพระราชวงศ์อันสูงส่งที่สืบทอดมาจากพระเจ้ามหาสัมมตะซึ่งเปรียบเหมือนพระอาทิตย์ อีกนัยหนึ่ง คัมภีร์อภิธานฎีกากล่าวว่า พระองค์ได้รับการขนานพระนามว่า อาทิจฺจพนฺธุ เพราะสุริยเทพบุตรเป็นพระโสดาบัน

คำว่า **สธมฺมสํฆสฺส** (ผู้เป็นไปกับด้วยพระธรรมและพระสงฆ์) ใช้ยกย่องพระเกียรติของพระพุทธเจ้าเท่านั้น ไม่ใช้ยกย่องพระปัจเจกพุทธเจ้าและพระอรหันตสาวก เพราะพระพุทธเจ้าทรงประกาศพระธรรมที่ทรงตรัสรู้ชอบและทรงก่อตั้งหมู่สงฆ์ด้วยพระองค์เอง ส่วนพระปัจเจกพุทธเจ้าและพระอริยสงฆ์มิใช่ผู้ประกาศพระธรรมที่ตรัสรู้เองและมิใช่ผู้ก่อตั้งหมู่สงฆ์

เมื่อท่านกล่าวปณามคาถาแล้ว ประสงค์จะกล่าวประโยชน์ของการนอบน้อมพระรัตนตรัยว่าสามารถขจัดภยันตรายที่อาจเกิดขึ้นในระหว่างรจนาคัมภีร์ พร้อมกับการกล่าวคำรับรองว่าจะรจนาคัมภีร์แสดงอรรถของนิบาต จึงกล่าวคาถาต่อไปว่า:-

ปฏิญญาคาถา

๒. วนฺทเนยฺยปณามสฺส อานุภาเวนุปทฺทเว
โสเสตฺวา'หํ กริสฺสามิ นิปาตตฺถวิภาวินึ.

เมื่อข้าพเจ้าขจัดภยันตรายด้วยอานุภาพของการนอบน้อมพระรัตนตรัยอันควรนอบน้อมแล้ว จักรจนาคัมภีร์แสดงอรรถของนิบาต

การนอบน้อมต่อพระรัตนตรัยเป็นกุศลอันไพศาล เพราะได้สั่งสมด้วยเจตนาที่มีกำลังในบุญเขตอันสูงสุด กุศลดังกล่าวนี้มีกำลังสนับสนุนให้กุศลกรรมที่ส่งผลอยู่สามารถส่งผลต่อไป และยังสนับสนุนให้กุศลกรรมที่ยังไม่ส่งผลสามารถส่งผลในปัจจุบันได้ ผู้ที่มีกำลังแห่งกุศลกรรมส่งผลเช่นนี้ จะไม่ได้รับผลของอกุศลกรรมที่เคยบำเพ็ญมาก่อน ฉะนั้น การนอบน้อมต่อพระรัตนตรัยจึงทำให้ผู้นอบน้อมปราศจากโรคภัยอันตรายต่างๆ เจริญด้วยอายุ, วัณณะ, สุขะ, พละ และปฏิภาณ สามารถรจนาคัมภีร์ให้สำเร็จลุล่วงได้สมปรารถนา (ปรมัตถทีปนี หน้า ๔)

คำว่า **โสเสตฺวา** สำเร็จมาจาก สุสฺ ธาตุ + เณ วิกรณปัจจัย + ตฺวา ปัจจัย สุสฺ ธาตุมีอรรถว่า "เหือดแห้ง" ตามที่คัมภีร์ธาตุกล่าวว่า สุส โสสเน (สุส ธาตุเป็นไปในอรรถว่า เหือดแห้ง) ธาตุหมวดนี้ถ้าเป็นทิวาทิคณะ ได้รูปว่า สุสฺสติ (ย่อมเหือดแห้ง)

ครหา

๓. โปราเณหิ อเนกาปิ กตา ตทตฺถโชตนา
น หิ ตา พนฺธปชฺเชหิ อกตาลํ สุญาตเว.

คัมภีร์แสดงอรรถของนิบาตเหล่านั้น อันพระโบราณาจารย์รจนาไว้เป็นจำนวนมาก แต่คัมภีร์เหล่านั้นมิได้รจนาด้วยคาถา จึงยากแก่การเรียนรู้

คาถานี้ท่านแสดง**ครหา** คือการตำหนิคัมภีร์ที่โบราณาจารย์ได้รจนาขึ้นก่อนว่า คัมภีร์ที่แสดงอรรถของนิบาตที่ปรากฏอยู่ก่อนหน้าคันถาภรณะมีอยู่ ๒ คัมภีร์ คือจุลลคันถัฏฐิ และมหาคันถัฏฐิ ทั้งสองคัมภีร์นี้รจนาด้วยร้อยแก้ว ท่านว่ายากแก่การเรียนรู้ ท่านจึงรจนาคัมภีร์นี้ด้วยคาถา ๘ พยางค์ที่เป็นอนุษฏุภฉันท์ ซึ่งเหมาะแก่การท่องจำ

ศัพท์ว่า **อลํ** (ไม่สามารถ) ในที่นี้เป็นนิบาตที่กล่าวอรรถปฏิเสธ ในที่นี้ทำหน้าที่เป็นวิกติกัตตา แปลว่า เป็นคัมภีร์ที่ไม่สามารถที่จะรู้ได้ง่าย ใจความก็คือ เรียนรู้ยาก นอกจากนั้น อลํ ศัพท์ยังเป็นไปในอรรถว่า ปริยัตติ (สามารถ, ควรกัน) และ ภูสนะ (ประดับประดา) ที่ใช้ในอรรถปริยัตติ เช่น อลํ

มลฺโล มลฺลสฺส (นักมวยปล้ำคู่ควรต่อนักมวยปล้ำ), อลํ ผาสุกวิหาราย (สมควรเพื่อการอยู่อย่างผาสุก); ที่ใช้ในอรรถภูสนะ เช่น อลงฺกโรติ (ย่อมตกแต่ง)

คำว่า **สุญาตเว** สำเร็จมาจาก สุ บทหน้า + ญา ธาตุ + ตเว ปัจจัย + ส จตุตถีวิภัตติ ลบวิภัตติด้วยสูตรว่า สพฺพาสมาวุโสปสคฺคนิปาตาทีหิ จ. (ปทรูปสิทฺธิ สูตรที่ ๒๘๒)

สัมภาวนา

๔. ตสฺมา นิสฺสาย ตาเยว คนฺถาภรณนามกํ
วกฺขามิ พนฺธคาถาหิ สิสฺสานํ สุขโพธิยา.

เพราะเหตุนั้น ข้าพเจ้าจึงอาศัยคัมภีร์เหล่านั้น แล้วจักรจนาคัมภีร์ชื่อว่าคันถาภรณะ ด้วยคำประพันธ์ประเภทคาถา เพื่อให้ศิษย์เข้าใจได้ง่าย

คาถานี้ท่านแสดง**สัมภาวนา** คือการยกย่องคัมภีร์ที่รจนาขึ้นนี้ว่าได้รจนาด้วยคาถา เพื่อให้ศิษย์เข้าใจง่าย และคัมภีร์นี้มีชื่อว่าคันถาภรณะ แปลว่า คัมภีร์ที่แสดงนิบาตที่เป็นเครื่องประดับคัมภีร์ คันถาภรณฎีกาใหม่ตั้งวิเคราะห์ว่า **คนฺเถ อาภรนฺติ อลงฺกโรนฺติ เอเตหีติ คนฺถาภรณา.** (คนฺถ บทหน้า + อา บทหน้า + ภรฺ ธาตุ + ยุ ปัจจัย) ได้แก่ นิบาตที่เป็นเครื่องประดับคัมภีร์คือพระบาลี, อรรถกถา และฎีกา จากนั้นจึงตั้งวิเคราะห์ต่อมาว่า **คนฺถาภรเณ โชเตตีติ คนฺถาภรโณ.** ได้แก่ คัมภีร์ที่แสดงนิบาตที่เป็นเครื่องประดับคัมภีร์

พนฺธ คือ คำประพันธ์ ในสุโพธาลังการ คาถาที่ ๘ ท่านจำแนกไว้ ๓ อย่างคือ ปัชชะ (ร้อยกรอง), คัชชะ (ร้อยแก้ว) และวิมิสสะ (ทั้งร้อยกรองและร้อยแก้วผสมกัน) คัมภีร์คันถาภรณะนี้ท่านจะรจนาเป็นร้อยกรอง จึงกล่าวว่า **วกฺขามิ พนฺธคาถาหิ** (จักรจนาด้วยคำประพันธ์ประเภทคาถา)

วิเคราะห์นิบาต

๕. ปทานํ อาทิมชฺเฌสุ อนฺเตสุ จ นิปาตเก
ปุจฺฉาทีนํ วิภาวตฺถํ สทา ยุชฺชนฺติ ปณฺฑิตา.

บัณฑิตทั้งหลายย่อมประกอบนิบาตไว้ ข้างต้น ท่ามกลาง และที่สุดของบท เพื่อแสดงอรรถมีคำถามเป็นต้นเสมอ

คำว่า **ปทานํ อาทิมชฺเฌสุ อนฺเตสุ จ นิปาตเก** ท่านผูกเป็นคาถาไว้ โดยนำมาจากบทวิเคราะห์ของนิปาต ศัพท์ที่ตั้งวิเคราะห์ไว้ในคัมภีร์นยาสะ สูตรที่ ๓๑๙ ว่า ปทานํ อาทิมชฺฌาวสาเนสุ นิปตนฺตีติ นิปาตา. (นิ บทหน้า + ปตฺ ธาตุ + ณ ปัจจัย) ได้แก่ ศัพท์ที่ตกไปในเบื้องต้น ท่ามกลาง และที่สุดของบท

นิบาตที่อยู่ต้นบท เช่น **อถ** ศัพท์ในตัวอย่างว่า **อถ** ปุริโส อาคจฺเฉยฺย (ในขณะนั้นบุรุษพึงมา) หรือ **มา** ศัพท์ในตัวอย่างว่า **มา** โว ขณํ วิราเธถ. (พวกเธอจงอย่ายังขณะให้ล่วงเลยไป)

นิบาตที่อยู่กลางบท เช่น โข ศัพท์ในตัวอย่างว่า โหติ **โข** ภิกฺขเว สมโย. ... (ดูก่อนภิกษุทั้ง

หลาย สมัยนั้นมีอยู่แล) หรือ **จ** ศัพท์ในตัวอย่างว่า อายสฺมา **จ** สาริปุตฺโต อายสฺมา **จ** โมคฺคลฺลาโน (ท่านพระสารีบุตรและท่านพระโมคคัลลานะ)

นิบาตที่อยู่ท้ายบท เช่น **จ** ศัพท์ในตัวอย่างว่า สาริปุตฺโต **จ** โมคฺคลฺลาโน **จ** (พระสารีบุตรและพระโมคคัลลานะ) หรือ **วา** ศัพท์ในตัวอย่างว่า สมโณ **วา** พฺราหฺมโณ **วา** (สมณะหรือพราหมณ์)

ข้อความนี้ท่านกล่าวตามมติของปทรูปสิทธิ สูตรที่ ๒๘๒ ที่กล่าวว่า:-

จาที ปทาทิมชฺฌนฺเต นิปาตา นิปตนฺติติ.

ศัพท์มี จ เป็นต้นเหล่าใด ย่อมตกไปในเบื้องต้น, ท่ามกลาง และที่สุดของบท เพราะเหตุนั้น ศัพท์มี จ เป็นต้นเหล่านั้น ชื่อว่านิบาต

คำว่า **ปุจฺฉาทีนํ วิภาวตฺถํ** ท่านผู้รจนาคัมภีร์แสดงประโยชน์ของนิบาตว่าใช้ในภาษาอย่างไร นิบาตที่ใช้ในอรรถปุจฉนัตถะ เช่น กึ, นุ, โน แปลว่า “หรือ” ตัวอย่างเช่น ประโยคที่ประกอบด้วยนิบาตว่า กึ ปุริโส คามํ คจฺฉติ. (บุรุษไปหมู่บ้านอยู่หรือ) ปรากฏการแสดงคำถามด้วยนิบาต คือ กึ ส่วนประโยคบอกเล่าธรรมดาที่ไม่มีนิบาตว่า ปุริโส คามํ คจฺฉติ. (บุรุษไปหมู่บ้านอยู่) ไม่ปรากฏการแสดงคำถาม

คำว่า **นิปาตเก** ประกอบรูปจาก นิปาต ศัพท์ + ก ปัจจัย (สกัตถ์) ท่านลง ก ปัจจัยเพื่อต้องการเพิ่มพยางค์ให้ครบคณะฉันท์ ปัจจัยในอรรถสกัตถ์ที่ท่านนิยมใช้เพื่อเพิ่มพยางค์ในฉันท์ เช่น ก ปัจจัย, ณฺย ปัจจัย, ตา ปัจจัย ตามที่ท่านกล่าวไว้ในปิงคลฉันท์ (ปริจเฉทที่ ๖ สูตรที่ ๑) ว่า **อิยาทิปูรณะ** (ปูรณะปัจจัยมี อิย เป็นต้น) อิย ปัจจัยนี้ในบาลีใช้เป็น ณฺย ปัจจัย ตัวอย่าง ณฺย ปัจจัย เช่น อากาสานนฺตเมว อากาสานญฺจํ. (อากาสานนฺต + ณฺย) อากาศหาที่สุดมิได้, ยถาภูตเมว ยถาภุจฺจํ. (ยถาภูต + ณฺย) ตามความเป็นจริง, กรุณาเยว การุญฺญํ. (กรุณา + ณฺย) ความกรุณา, ปตฺตกาลเมว ปตฺตกลฺลํ. (ปตฺตกาล + ณฺย) มีกาลอันถึงแล้ว ตัวอย่าง ตา ปัจจัย เช่น เทโวเยว เทวตา. (เทว + ตา) เทวดา, กายปาคุญฺญเมว กายปาคุญฺญตา. (กายปาคุญฺญ + ตา) ความคล่องแคล่วแห่งกาย

ตัวอย่างนิบาต

๖. หิสทฺโท เจว จสทฺโท ปนปฺยปิ ตถาปิ จ
กิญฺจาปิ ยทิ กามญฺจ นิปาตาเนกธา สิยุํ.

นิบาตมีจำนวนมาก เช่น หิ, เอว, จ, ปน, ปิ, อปิ, ตถาปิ, กิญฺจาปิ, ยทิ และ กามํ

คาถานี้เป็นการแสดงตัวอย่างของนิบาตเป็นเบื้องแรกก่อนที่จะแสดงรายละเอียดต่อไป โดยกล่าวว่านิบาตมีมากมาย อาทิเช่น หิ ศัพท์, เอว ศัพท์, จ ศัพท์, ปน ศัพท์, ปิ ศัพท์, อปิ ศัพท์, ตถาปิ ศัพท์, กิญฺจาปิ ศัพท์, ยทิ ศัพท์ และ กามํ ศัพท์

อนึ่ง นอกจากศัพท์ที่เป็นนิบาตจะมีมากมายแล้ว ก็ยังมีนามศัพท์บางศัพท์ที่ใช้เป็นนิบาตได้

ในบางแห่ง เช่น **มชฺเฌ** ศัพท์ในอัพยยีภาวสมาสคือ มชฺเฌสมุทฺทํ (ท่ามกลางแห่งมหาสมุทร) ที่ตั้งวิเคราะห์ว่า สมุทฺทสฺส มชฺเฌ **มชฺเฌ**สมุทฺทํ. และยังมีศัพท์กริยาบางศัพท์ที่ใช้เป็นเป็นนิบาตได้ เช่น **อตฺถิ** ศัพท์ในประโยคพหูพจน์ว่า **อตฺถิ** อิมสฺมึ กาเย เกสา โลมา นขา ทนฺตา ตโจ ... (ในกายนี้มีผม, ขน, เล็บ, ฟัน, หนัง ...)

หิ นิบาตมีอรรถ ๙ อย่าง

๗. วากฺยารมฺเภ วิตฺถาเร จ ทฬฺหิยํ ผลเหตุเก
ตปฺปากฏีกเร เจว วิเสเส อนฺวเยปิ จ
พฺยติเรเก จ หิสทฺโท นวตฺเถสุ ปกาสิโต.

ท่านแสดง **หิ** ศัพท์ในอรรถ ๙ ประการ คือ วากยารัมภะ, วิตถาระ, ทัฬหีกรณะ, ผล, การณะ, ตัปปากฏีกรณะ, วิเสสะ, อันวยะ และพยติเรกะ

คาถาที่ ๗ นี้ ท่านแสดงอรรถของ หิ ศัพท์ ๙ อย่าง แต่ในจุลลคันถัฏฐิ (ข้อ ๓) แสดงอรรถของ หิ ศัพท์ไว้ ๑๐ อย่าง เพิ่มจากนี้อีกอย่างหนึ่งคือสามัญญะ ส่วนในมหาคันถัฏฐิ (ข้อ ๓) แสดงไว้ ๑๒ อย่างเพิ่มจากนี้อีก ๓ อย่างคือสามัญญะ, สังเขปะ และปักขันตระ

อรรถของ หิ ศัพท์ ๙ ประการ

๑. วากยารัมภะ แสดงการสืบเนื่องประโยค คือกล่าวต่อจากประโยคหน้า เพื่อให้มีเนื้อความแจ่มแจ้งขึ้น ประโยคหลังที่ประกอบด้วย หิ ศัพท์ที่มีอรรถเช่นนี้ เรียกว่า ประโยควากยารัมภะ (ประโยคสืบเนื่องจากประโยคหน้า) ประโยคหน้า เรียกว่า ประโยคอารัทธะ (ประโยคที่ปรารภขึ้นก่อน) หิ ศัพท์ เรียกว่า วากยารัมภโชตกะ

๒. วิตถาระ ขยายความ คือ อธิบายเนื้อความของประโยคหน้า โดยขยายเหตุ ขยายกิริยา หรือขยายบทนาม ประโยคหลังที่ประกอบด้วย หิ ศัพท์ที่มีอรรถเช่นนี้ เรียกว่า ประโยควิตถาระ (ประโยคขยายความ) ประโยคหน้า เรียกว่า ประโยคสังเขปะ (ประโยคย่อความ) หิ ศัพท์ เรียกว่า วิตถารโชตกะ

๓. ทัฬหีกรณะ ย้ำความของประโยคหน้าตามความเหมาะสมหรืออ้างสาธก ประโยคหลังที่ประกอบด้วย หิ ศัพท์ที่มีอรรถเช่นนี้ เรียกว่า ประโยคทัฬหีกรณะ (ประโยคย้ำความ) ประโยคหน้า เรียกว่า ประโยคทัฬหิยะ (ประโยคที่ควรย้ำความ) หิ ศัพท์ เรียกว่า ทัฬหีกรณโชตกะ

๔. ผล แสดงผล ประโยคหลังที่ประกอบด้วย หิ ศัพท์ที่มีอรรถเช่นนี้ เรียกว่า ประโยคผล ประโยคหน้า เรียกว่า ประโยคการณะ หิ ศัพท์ เรียกว่า การณโชตกะ

๕. การณะ แสดงเหตุ ประโยคหลังที่ประกอบด้วย หิ ศัพท์ที่มีอรรถเช่นนี้ เรียกว่า ประโยคการณะ ประโยคหน้า เรียกว่า ประโยคผล หิ ศัพท์ เรียกว่า ผลโชตกะ

๖. ตัปปากฏีกรณะ ขยายความให้ชัดเจนด้วยการอุปมาเปรียบเทียบ ประโยคหลังที่ประกอบด้วย หิ ศัพท์ที่มีอรรถเช่นนี้ เรียกว่า ประโยคตัปปากฏีกรณะ (ประโยคที่อธิบายความให้ชัดเจน) ประโยคหน้า เรียกว่า ประโยคอปากฏะ (ประโยคที่มีเนื้อความไม่ปรากฏชัด) หิ ศัพท์ เรียกว่า ตัปปากฏีกรณโชตกะ

๗. วิเสสะ แสดงความพิเศษ ประโยคหลังที่ประกอบด้วย หิ ศัพท์ที่มีอรรถเช่นนี้ เรียกว่า ประโยควิเสสะ (ประโยคพิเศษ) ประโยคหน้า เรียกว่า ประโยคสามัญญะ (ประโยคทั่วไป) หิ ศัพท์ เรียกว่า วิเสสโชตกะ

๘. อันวยะ แสดงความคล้อยตาม ประโยคหลังที่ประกอบด้วย หิ ศัพท์ที่มีอรรถเช่นนี้ เรียกว่า ประโยคอันวยะ (ประโยคคล้อยตาม) ประโยคหน้า เรียกว่า ประโยคพยติเรกะ (ประโยคปฏิเสธ) หิ ศัพท์ เรียกว่า อันวยโชตกะ

๙. พยติเรกะ แสดงความปฏิเสธ ประโยคหลังที่ประกอบด้วย หิ ศัพท์ที่มีอรรถเช่นนี้ เรียกว่า ประโยคพยติเรกะ (ประโยคปฏิเสธ) ประโยคหน้า เรียกว่า ประโยคอันวยะ (ประโยคคล้อยตาม) หิ ศัพท์ เรียกว่า พยติเรกโชตกะ

จ นิบาตมีอรรถ ๙ อย่าง

๘. วากฺยารมฺเภ ผเล เจว การเณ จ วิเสสเก
ตปฺปากฏีกเร เจว ทฬฺหิยํปิ ปกฺขนฺตเร
อนฺวเย พฺยติเรเก จ จสทฺโทปิ ปวตฺตเต.

จ ศัพท์เป็นไปในอรรถ[๙ ประการ] คือ วากยารัมภะ, ผล, การณะ, วิเสสะ, ตัปปากฏีกรณะ, ทัฬหีกรณะ, ปักขันตระ, อันวยะ และพยติเรกะ

ในจุลลคันถัฏฐิ (ข้อ ๔) ท่านแสดงอรรถของ จ ศัพท์ไว้ ๙ ประการเหมือนกับในที่นี้ ส่วนมหาคันถัฏฐิ (ข้อ ๔) แสดงไว้ ๑๒ อย่าง โดยเพิ่มจากนี้อีก ๓ อย่างคือ วิตถาระ, สังเขปะ และสามัญญะ

อรรถของ จ ศัพท์ ๙ ประการ

๑. วากยารัมภะ แสดงการสืบเนื่องประโยค ประโยคหลังที่ประกอบด้วย จ ศัพท์ที่มีอรรถเช่นนี้ เรียกว่า ประโยควากยารัมภะ ประโยคหน้า เรียกว่า ประโยคอารัทธะ จ ศัพท์ เรียกว่า วากยารัมภโชตกะ

๒. ผล แสดงผล ประโยคหลังที่ประกอบด้วย จ ศัพท์ที่มีอรรถเช่นนี้ เรียกว่า ประโยคผล ประโยคหน้า เรียกว่า ประโยคการณะ จ ศัพท์ เรียกว่า ผลโชตกะ

๓. การณะ แสดงเหตุ ประโยคหลังที่ประกอบด้วย จ ศัพท์ที่มีอรรถเช่นนี้ เรียกว่า ประโยคผล ประโยคหน้า เรียกว่า ประโยคการณะ จ ศัพท์ เรียกว่า การณโชตกะ

๔. วิเสสะ แสดงความพิเศษ ประโยคหลังที่ประกอบด้วย จ ศัพท์ที่มีอรรถเช่นนี้ เรียกว่า ประโยควิเสสะ ประโยคหน้า เรียกว่า ประโยคสามัญญะ จ ศัพท์ เรียกว่า วิเสสโชตกะ

๕. ตัปปากฏีกรณะ ขยายความให้ชัดเจนด้วยการอุปมาเปรียบเทียบ ประโยคหลังที่ประกอบด้วย จ ศัพท์ที่มีอรรถเช่นนี้ เรียกว่า ประโยคตัปปากฏีกรณะ ประโยคหน้า เรียกว่า ประโยคอปากฏะ จ ศัพท์ เรียกว่า ตัปปากฏีกรณโชตกะ

๖. ทัฬหีกรณะ ย้ำความของประโยคหน้าตามความเหมาะสมหรืออ้างสาธก ประโยคหลังที่ประกอบด้วย จ ศัพท์ที่มีอรรถเช่นนี้ เรียกว่า ประโยคทัฬหีกรณะ ประโยคหน้า เรียกว่า ประโยคทัฬหิยะ จ ศัพท์ เรียกว่า ทัฬหีกรณโชตกะ

๗. ปักขันตระ แสดงฝ่ายอื่นจากฝ่ายแรกที่กล่าวมาก่อน ประโยคหลังที่ประกอบด้วย จ ศัพท์ที่มีอรรถเช่นนี้ เรียกว่า ประโยคปักขันตระ ประโยคหน้า เรียกว่า ประโยคปักขะ จ ศัพท์ เรียกว่า ปักขันตรโชตกะ

๘. อันวยะ แสดงความคล้อยตาม ประโยคหลังที่ประกอบด้วย จ ศัพท์ที่มีอรรถเช่นนี้ เรียกว่า ประโยคอันวยะ ประโยคหน้า เรียกว่า ประโยคพยติเรกะ จ ศัพท์ เรียกว่า อันวยโชตกะ

๙. พยติเรกะ แสดงความปฏิเสธ ประโยคหลังที่ประกอบด้วย จ ศัพท์ที่มีอรรถเช่นนี้ เรียกว่า ประโยคพยติเรกะ ประโยคหน้า เรียกว่า ประโยคอันวยะ จ ศัพท์ เรียกว่า พยติเรกโชตกะ

ปน นิบาตมีอรรถ ๑๑ อย่าง

๙. วากฺยารมฺเภ วิเสเส จ เหตุผเลสุ อนฺวเย
ทฬฺหีตปฺปากฏีกเร พฺยติเรเก ปกฺขนฺตเร
สมฺภาวเน ครเห จ ปนสทฺโท ปกาสิโต.

ท่านแสดง **ปน** ศัพท์ในอรรถ[๑๑ ประการ] คือ วากยารัมภะ, วิเสสะ, การณะ, ผล, อันวยะ, ทัฬหีกรณะ, ตัปปากฏีกรณะ, พยติเรกะ, ปักขันตระ, สัมภาวนะ และครหะ

ในจุลลคันถัฏฐิ (ข้อ ๕) ท่านแสดงอรรถของ ปน ศัพท์ไว้ ๑๐ โดยเว้นทัฬหีกรณะ ส่วนมหาคันถัฏฐิ (ข้อ ๕) แสดงไว้ ๑๔ อย่าง โดยเพิ่มจากนี้อีก ๓ อย่างคือ วิตถาระ, สังเขปะ และสามัญญะ

อรรถของ ปน ศัพท์ ๑๑ ประการ

๑. วากยารัมภะ แสดงการสืบเนื่องประโยค ประโยคหลังที่ประกอบด้วย ปน ศัพท์ที่มีอรรถเช่นนี้ เรียกว่า ประโยควากยารัมภะ ประโยคหน้า เรียกว่า ประโยคอารัทธะ ปน ศัพท์ เรียกว่า วากยารัมภโชตกะ

๒. วิเสสะ แสดงความพิเศษ ประโยคหลังที่ประกอบด้วย ปน ศัพท์ที่มีอรรถเช่นนี้

เรียกว่า ประโยควิเสสะ ประโยคหน้า เรียกว่า ประโยคสามัญญะ ปน ศัพท์ เรียกว่า วิเสสโชตกะ

๓. การณะ แสดงเหตุ ประโยคหลังที่ประกอบด้วย ปน ศัพท์ที่มีอรรถเช่นนี้ เรียกว่า ประโยคผล ประโยคหน้า เรียกว่า ประโยคการณะ ปน ศัพท์ เรียกว่า การณโชตกะ

๔. ผล แสดงผล ประโยคหลังที่ประกอบด้วย ปน ศัพท์ที่มีอรรถเช่นนี้ เรียกว่า ประโยคผล ประโยคหน้า เรียกว่า ประโยคการณะ ปน ศัพท์ เรียกว่า ผลโชตกะ

๕. อันวยะ แสดงความคล้อยตาม ประโยคหลังที่ประกอบด้วย ปน ศัพท์ที่มีอรรถเช่นนี้ เรียกว่า ประโยคอันวยะ ประโยคหน้า เรียกว่า ประโยคพยติเรกะ ปน ศัพท์ เรียกว่า อันวยโชตกะ

๖. พยติเรกะ แสดงความปฏิเสธ ประโยคหลังที่ประกอบด้วย ปน ศัพท์ที่มีอรรถเช่นนี้ เรียกว่า ประโยคพยติเรกะ ประโยคหน้า เรียกว่า ประโยคอันวยะ ปน ศัพท์ เรียกว่า พยติเรกโชตกะ

๗. ทัฬหีกรณะ ย้ำความของประโยคหน้าตามความเหมาะสมหรืออ้างสาธก ประโยคหลังที่ประกอบด้วย ปน ศัพท์ที่มีอรรถเช่นนี้ เรียกว่า ประโยคทัฬหีกรณะ ประโยคหน้า เรียกว่า ประโยคทัฬหิยะ ปน ศัพท์ เรียกว่า ทัฬหีกรณโชตกะ

๘. ตัปปากฏีกรณะ ขยายความให้ชัดเจนด้วยการอุปมาเปรียบเทียบ ประโยคหลังที่ประกอบด้วย ปน ศัพท์ที่มีอรรถเช่นนี้ เรียกว่า ประโยคตัปปากฏีกรณะ ประโยคหน้า เรียกว่า ประโยคอปากฏะ ปน ศัพท์ เรียกว่า ตัปปากฏีกรณโชตกะ

๙. ปักขันตระ แสดงฝ่ายอื่นจากฝ่ายแรกที่กล่าวมาก่อน ประโยคหลังที่ประกอบด้วย ปน ศัพท์ที่มีอรรถเช่นนี้ เรียกว่า ประโยคปักขันตระ ประโยคหน้า เรียกว่า ประโยคปักขะ ปน ศัพท์ เรียกว่า ปักขันตรโชตกะ

๑๐. สัมภาวนะ แสดงการชมเชย ประโยคหลังที่ประกอบด้วย ปน ศัพท์ที่มีอรรถเช่นนี้ เรียกว่า ประโยคสัมภาวนะ ประโยคหน้า เรียกว่า ประโยคครหะ ปน ศัพท์ เรียกว่า สัมภาวนโชตกะ

๑๑. ครหะ แสดงการตำหนิ ประโยคหลังที่ประกอบด้วย ปน ศัพท์ที่มีอรรถเช่นนี้ เรียกว่า ประโยคครหะ ประโยคหน้า เรียกว่า ประโยคสัมภาวนะ ปน ศัพท์ เรียกว่า ครหโชตกะ

คำว่า **สมฺภาวน** และ **ครห** ในคาถานี้ท่านใช้เป็นนปุงสกลิงค์ แต่ในฐานะอื่นๆ มีปรากฏใช้เป็นอิตถีลิงค์ว่า สมฺภาวนา และ ครหา จึงสามารถใช้เป็นรูปอิตถีลิงค์ว่า ประโยคสัมภาวนา และ ประโยคครหา

คัมภีร์คันถาภรณะได้กล่าวถึงประโยค ๑๒ ประเภท ประโยคดังกล่าวนี้เป็นประโยคคู่ที่ประโยคหน้าและประโยคหลังมีความสัมพันธ์กันดังนี้คือ

ประโยคหน้า **ประโยคหลัง**

สังเขปะ	วิตถาระ
อารัทธะ	วากยารัมภะ
ผล	การณะ
การณะ	ผล
สามัญญะ	วิเสสะ
อปากฏะ	ตัปปากฏีกรณะ
ทัฬหิยะ	ทัฬหีกรณะ
ปักขะ	ปักขันตระ
พยติเรกะ	อันวยะ
อันวยะ	พยติเรกะ
ครหะ	สัมภาวนะ
สัมภาวนะ	ครหะ

ประโยควิตถาระ

๑๐. สงฺเขเปเนว ปุพฺพตฺโถ ปจฺฉิเมน วิตฺถาริโต
หิสทฺโท โชตโก วุตฺโต สาขาภงฺคสโม หิ โส.

เนื้อความที่ท่านกล่าวไว้โดยย่อในประโยคหน้า แล้วขยายความไว้ด้วยประโยคหลัง หิ ศัพท์[ที่กล่าวในประโยคหลังนั้น] เรียกว่า **วิตถารโชตกะ** หิ ศัพท์ดังกล่าวนั้นเหมือนกับกิ่งไม้ที่ถูกหักไว้[ริมทางเพื่อบอกหนทาง]

คันถรจนาจารย์มักกล่าวเนื้อความโดยย่อในประโยคหน้าไว้ แล้วจึงขยายเนื้อความนั้นด้วยประโยคหลังต่อมา ประโยคหน้าที่กล่าวเนื้อความไว้อย่างย่นย่อ เรียกว่า **ประโยคสังเขปะ** ประโยคหลังที่ท่านอธิบายแจกแจงรายละเอียดออกไปนี้ เรียกว่า **ประโยควิตถาระ** ประโยคหน้าที่เป็นประโยคสังเขปะไม่นิบาตเป็นเครื่องหมายโดยตรง ส่วนประโยคหลังที่เป็นประโยควิตถาระมักประกอบใช้นิบาตเพื่อให้อรรถวิตถาระนั้นปรากฏชัด

ประโยควิตถาระ คือประโยคที่ขยายความของประโยคหน้า โดยขยายเหตุ, ขยายกิริยา หรือขยายบทนามอย่างใดอย่างหนึ่ง ที่มีปรากฏในประโยคหน้า ในวากยัตถทีปกะแสดงวิเคราะห์ว่า วิตฺถาเรนฺติ ปุพฺพวากฺยํ ปปญฺเจนฺติ เอเตนาติ วิตฺถาโร. (วิ บทหน้า + ตรฺ ธาตุ + ณ ปัจจัย), วิตฺถาโร จ โส วากฺยญฺจาติ วิตฺถารวากฺยํ. ได้แก่ ประโยคเป็นเครื่องขยายประโยคหน้า ประโยควิตถาระนี้ใช้ขยายความของศัพท์ใดศัพท์หนึ่งในประโยคหน้า มิใช่ขยายความของประโยคหน้าทั้งประโยค การขยายความมี ๓ นัย ดังนี้คือ

๑. ขยายเหตุ

๒. ขยายกิริยา

๓. ขยายบทนาม

การขยายเหตุ คือ การขยายเหตุของศัพท์ที่แสดงอรรถเหตุในประโยคหน้า ศัพท์ดังกล่าวนี้เป็นศัพท์ที่ลงตติยาวิภัตติ, ปัญจมีวิภัตติ, สัตตมีวิภัตติ หรือลง โต ปัจจัยในอรรถเหตุ ฉะนั้น ถ้าประโยคหน้ามีศัพท์ที่แสดงอรรถเหตุอยู่ และประโยคหลังประกอบด้วย หิ นิบาต ประโยคหลังดังกล่าวนี้เป็นประโยควิตถาระที่ขยายเหตุ

การขยายกิริยา คือ การขยายกิริยาอาการของกริยาศัพท์ในประโยคหน้าว่ามีอาการพูดหรือกระทำกิริยาอาการอย่างไร

การขยายบทนาม คือ การขยายบทนามในประโยคหน้าว่าได้แก่อะไร มีจำนวนเท่าไร หรือมีกี่ประเภท

นิบาตที่ท่านประกอบไว้ในประโยคหลัง ทำหน้าที่แสดงอรรถวิตถาระให้ปรากฏชัด เรียกว่า **วิตถารโชตกะ** ท่านนิยมใช้นิบาตชนิดนี้คือ หิ ศัพท์เท่านั้น โบราณาจารย์บัญญัติการแปลนิบาตชนิดนี้ว่า "ความพิสดารว่า, ขยายความว่า, กล่าวโดยพิสดาร, กล่าวโดยละเอียด" พระโยชนาจารย์มักอธิบายความนิบาตชนิดนี้ว่า "หิ วิตฺถาเรมิ" (ข้าพเจ้ายังเนื้อความจะให้พิสดาร) หรือ "หิ วิตฺถาเรสฺสามิ" (ข้าพเจ้ายังเนื้อความจักให้พิสดาร) นอกจากนั้น ประโยคขยายความที่ขึ้นต้นประโยคด้วยบทว่า **ตตฺถ, ตตฺร** จัดว่าเป็นประโยควิตถาระที่ไม่มีวิตถารโชตกะได้บ้าง

ประโยควิตถาระนี้มิได้ขยายความของเหตุ, กิริยา หรือบทนาม ทั้งสามอย่างของประโยคหน้าพร้อมกัน ถ้ามีเหตุบทปรากฏอยู่ในประโยคหน้า ต้องขยายเหตุบทนั้นแน่นอน แต่ถ้าไม่มีเหตุบทดังกล่าว ก็อาจขยายกิริยาหรือบทนามอย่างใดอย่างหนึ่ง ตามสมควรแก่ฐานะนั้นๆ

อนึ่ง ยังมีบางแห่งที่ประโยคสังเขปะอยู่หลัง และประโยควิตถาระอยู่หน้า ท่านมักใช้ในกรณีที่แสดง**สังคหคาถา** (คาถาสรุปความ) พร้อมกับใช้ **จ** ศัพท์หรือ **หิ** ศัพท์เป็นสังเขปโชตกะ ตัวอย่างเช่น โหติ เจตฺถ, โหนฺติ เจตฺถ, เอตฺตาวตา จ, อยณฺเหตฺถ สงฺเขโป ท่านพระอริยวงศ์มิได้กล่าวข้อความนี้ไว้ในคัมภีร์นี้เพราะมีใช้น้อย

คำว่า **สาขาภงฺคสโม หิ โส** (หิ ศัพท์ดังกล่าวนั้นเหมือนกับกิ่งไม้ที่ถูกหักไว้ริมทางเพื่อบอกหนทาง) มีความว่า นิบาตที่ทำหน้าที่วิตถาระเป็นต้น เป็นเครื่องหมายให้ผู้อ่านทราบว่าประโยคที่ประกอบด้วยนิบาตเช่นนี้ เป็นประโยควิตถาระเป็นต้น เหมือนกับกิ่งไม้ที่หักไว้ริมทาง ทำให้คนหลงทางรู้ทางออกที่ถูกต้อง คือทำให้เขาทราบทางที่เดินอยู่ว่ากิ่งไม้ที่หักไว้นั้นเป็นทางเก่าที่ได้เดินผ่านมาแล้วจะสามารถทราบทางออกที่ถูกต้องได้

คำว่า **ภงฺค** สำเร็จมาจาก ภนฺช ธาตุ มีอรรถว่า "หัก" ตามที่คัมภีร์ธาตุกล่าวว่า ภนฺช ภงฺเค (ภนฺช ธาตุเป็นไปในการหัก) ลง ณ ปัจจัยนามกิตก์ รูปนี้เป็นกรรมสาธนะ มีวิเคราะห์ว่า ภชฺชิตฺถาติ ภงฺโค.

คำว่า **วิตฺถาริโต** สำเร็จมาจาก วิ บทหน้า + ตรฺ ธาตุ + เณ การิตปัจจัย + ต ปัจจัย คันถาภรณฎีกาใหม่ใช้ปาฐะว่า วิถาริโต โดยกล่าวว่า ลบ ตฺ อักษรเพื่อรักษาคณะฉันท์ให้เป็น ช คณะ แต่ผู้แปลเห็นว่าไม่จำเป็นต้องลบ ตฺ อักษร เพราะคาถานี้เป็นปิงคลวิปุลาคาถาได้ตามที่กล่าวไว้ในคัมภีร์วุตโตทัย ปริจเฉทที่ ๕ ข้อ ๑๒๒

ตัวอย่างขยายเหตุ

๑. สา กสฺมา น วุตฺตาติ. อปริพฺยตฺตกิจฺจโต.

[ถามว่า] เพราะเหตุไรตัตรมัชฌัตตุเปกขานั้น พระพุทธองค์มิได้ตรัสไว้ [แก้ว่า] เพราะมีกิจไม่ปรากฏชัด

๒. อปริพฺยตฺตํ **หิ** ตสฺสา ตตฺถ กิจฺจํ วิตกฺกาทีหิ อภิภูตตฺตา.

ความพิสดารว่า กิจของตัตรมัชฌัตตุเปกขานั้นไม่ปรากฏชัดในปฐมฌานและทุติยฌานเหล่านั้น เพราะถูกองค์ฌานมีวิตกเป็นต้นครอบงำ

(สมันตปาสาทิกา เล่ม ๑ หน้า ๑๖๖)

ประโยคที่ ๑ กล่าวโดยสังเขปว่า ตัตรมัชฌัตตุเปกขานั้น พระพุทธองค์มิได้ตรัสไว้ในปฐมฌานและทุติยฌาน เพราะมีกิจไม่ปรากฏชัดเหมือนในตติยฌาน ฉะนั้น ประโยคนี้จึงเป็นประโยคสังเขป

ประโยคที่ ๒ ขยายเหตุบทคือ อปริพฺยตฺตกิจฺจโต ว่า กิจของตัตรมัชฌัตตุเปกขานั้นไม่ปรากฏชัดในปฐมฌานและทุติยฌาน เพราะถูกองค์ฌานอื่นๆ ที่เกิดร่วมมีวิตกเป็นต้นครอบงำ ฉะนั้นประโยคนี้จึงเป็นประโยควิตถาระ หิ ศัพท์ในประโยคนี้เป็นวิตถารโชตกะ

ตัวอย่างขยายกิริยา

๑. กายสํสคฺเคน โจฬคฺคหเณน อสุจิปาเนน นาภิปรามสเนน รูปทสฺสเนน สทฺเทน คนฺเธน (คพฺภคฺคหณํ โหติ.)

[การตั้งครรภ์เกิดขึ้น] ด้วยการเคล้าคลึงทางกาย, ด้วยการจับผ้า, ด้วยการดื่มน้ำอสุจิ, ด้วยการสัมผัสสะดือ, ด้วยการเห็นรูป, ด้วยเสียง และด้วยกลิ่น

๒. อิตฺถิโย **หิ** เอกจฺจา อุตุสมเย ฉนฺทราครตฺตา ปุริสานํ หตฺถคฺคาหเวณิคฺคาหองฺคปจฺจงฺคปรามสนํ สาทิยนฺติโยปิ คพฺภํ คณฺหนฺติ.

ความพิสดารว่า สตรีบางคนกำหนัดด้วยฉันทราคะในเวลามีฤดู แม้ยินดีการจับมือ, การจับมวยผม และการเคล้าคลึงอวัยวะน้อยใหญ่ของบุรุษ ก็ตั้งครรภ์ได้

(สมันตปาสาทิกา เล่ม ๑ หน้า ๒๔๙)

ประโยคที่ ๑ กล่าวโดยสังเขปว่า การตั้งครรภ์เกิดขึ้นได้ด้วยเหตุ ๗ อย่างมีการเคล้าคลึงทางกายเป็นต้น ฉะนั้น ประโยคนี้จึงเป็นประโยคสังเขป

ประโยคที่ ๒ ขยายกิริยาการเคล้าคลึงทางกายว่าเป็นการจับมือ, จับมวยผม หรือเคล้าคลึงอวัยวะน้อยใหญ่ ในขณะที่สตรีมีความกำหนัดในเวลามีฤดู ฉะนั้น ประโยคนี้จึงเป็นประโยควิตถาระ หิ ศัพท์ในประโยคนี้เป็นวิตถารโชตกะ

ตัวอย่างขยายบทนาม

๑. ตตฺถ รูปทสฺสเนสุ อนุตฺตริยํ ทสฺสนานุตฺตริยํ. เอส นโย สพฺพตฺถ. บรรดาอนุตตริยะเหล่านั้น ความยอดเยี่ยมในการเห็นรูปทั้งหลาย ชื่อว่า ทัสสนานุตตริยะ บัณฑิตพึงทราบนัยนี้แม้ในบททั้งปวง

๒. นิวิฏฺฐสทฺธสฺส **หิ** สตฺถุโน วา ภิกฺขุสงฺฆสฺส วา กสิณอสุภนิมิตฺตาทีนมญฺญตรสฺส วา ทสฺสนํ ทสฺสนานุตฺตริยํ นาม, น หตฺถิรตนาทิทสฺสนํ.

ความพิสดารว่า การเห็นพระศาสดา, ภิกษุสงฆ์ หรืออารมณ์อย่างใดอย่างหนึ่งมีกสิณและอสุภนิมิตเป็นต้น ของบุคคลผู้มีศรัทธาตั้งมั่น ชื่อว่าทัสสนานุตตริยะ การเห็นรัตนะมีช้างแก้วเป็นต้น ไม่ชื่อว่าทัสสนานุตตริยะ

(มังคลัตถทีปนี เล่ม ๑ หน้า ๙๒)

ประโยคที่ ๑ แสดงรูปวิเคราะห์ ทสฺสนานุตฺตริย ศัพท์ว่า ทสฺสเนสุ อนุตฺตริยํ ทสฺสนานุตฺตริยํ. ประโยคนี้ยังมีเนื้อความย่นย่ออยู่ เพราะยังไม่แสดงว่าอะไรคือการเห็นอันยอดเยี่ยม ฉะนั้น ประโยคนี้จึงเป็นประโยคสังเขปะ

ประโยคที่ ๒ ขยายบทนาม คือ ทสฺสนานุตฺตริย ว่า เป็นการที่ผู้มีศรัทธาพบเห็นพระศาสดา, ภิกษุสงฆ์ หรือนิมิตอารมณ์ในสมถกรรมฐานอย่างใดอย่างหนึ่ง ไม่ใช่การเห็นรัตนะมีช้างแก้วเป็นต้น ฉะนั้น ประโยคนี้จึงเป็นประโยควิตถาระ หิ ศัพท์ในประโยคนี้เป็นวิตถารโชตกะ

ตัวอย่างขยายบทนาม

๑. ปเร จ น วิชานนฺตีติ อิมํ ธมฺมเทสนํ สตฺถา เชตวเน วิหรนฺโต โกสมฺพิเก ภิกฺขู อารพฺภ กเถสิ.

พระศาสดาเมื่อประทับอยู่ ณ พระเชตวันวิหาร ทรงปรารภภิกษุชาวเมืองโกสัมพี ตรัสพระธรรมเทศนานี้ว่า ปเร จ น วิชานนฺติ เป็นต้น

๒. โกสมฺพิยํ **หิ** โฆสิตาราเม ปญฺจสตปญฺจสตปริวารา เทฺว ภิกฺขู วิหรึสุ วินยธโร จ ธมฺมกถิโก จ.

ความพิสดารว่า ภิกษุสองรูปคือพระวินัยธรและพระธรรมกถึก มีบริวารรูปละห้าร้อย พำนักอยู่ในโฆสิตาราม ใกล้กรุงโกสัมพี

(ธรรมบท ภาค ๑ โกสัมพิกภิกขุวัตถุ หน้า ๔๙)

ประโยคที่ ๑ กล่าวว่า เมื่อพระศาสดาประทับอยู่ ณ พระเชตวันวิหาร ทรงปรารภภิกษุชาวเมืองโกสัมพี ตรัสพระธรรมเทศนานี้ว่า ปเร จ น วิชานนฺติ เป็นต้น ประโยคนี้ยังมีเนื้อความย่นย่ออยู่ เพราะไม่กล่าวว่าภิกษุชาวเมืองโกสัมพีคือใคร ฉะนั้น ประโยคนี้จึงเป็นประโยคสังเขปะ

ประโยคที่ ๒ ขยายบทนามคือ โกสมฺพิเก ภิกฺขู ว่า ภิกษุชาวเมืองโกสัมพี คือพระวินัยธรและพระธรรมกถึกที่มีบริวารรูปละห้าร้อย ฉะนั้น ประโยคนี้จึงเป็นประโยควิตถาระ หิ ศัพท์ในประโยคนี้เป็นวิตถารโชตกะ

ตัวอย่างขยายบทนาม

๑. สมาโส กิจฺจวเสน ทุวิโธ โหติ ลุตฺโต จ อลุตฺโต จ.

สมาสมี ๒ ชนิด โดยประเภทแห่งกิจ คือ ลุตตสมาส (สมาสที่ลบวิภัตติ) และอลุตตสมาส (สมาสที่ไม่ลบวิภัตติ)

๒. ตตฺถ **หิ** รญฺโญ ธนํ ราชธนํ อิจฺจาทิ ลุตฺโต นาม. ทูเร นิทานํ ทูเรนิทานํ อิจฺจาทิ อลุตฺโต นาม.

ความพิสดารว่า บรรดาสมาส ๒ ประเภทเหล่านั้น สมาสเป็นต้นว่า รญฺโญ ธนํ ราชธนํ ชื่อว่า ลุตตสมาส สมาสเป็นต้นว่า ทูเร นิทานํ ทูเรนิทานํ ชื่อว่า อลุตตสมาส

(วากยสัมพันธ์ หน้า ๒๒๖)

ประโยคที่ ๑ กล่าวโดยสังเขปว่า สมาสมี ๒ ชนิดคือลุตตสมาสและอลุตตสมาส ฉะนั้น ประโยคนี้จึงเป็นประโยคสังเขป

ประโยคที่ ๒ ขยายบทนามคือ ลุตฺโต และ อลุตฺโต โดยแสดงตัวอย่างว่า ลุตตสมาส ได้แก่ รญฺโญ ธนํ ราชธนํ. อลุตตสมาส ได้แก่ ทูเร นิทานํ ทูเรนิทานํ. ฉะนั้น ประโยคนี้จึงเป็นประโยควิตถาระ หิ ศัพท์ในประโยคนี้เป็นวิตถารโชตกะ

บางแห่งประโยคหลังที่เป็นประโยควิตถาระนี้ อาจขึ้นต้นด้วยบทว่า **ตตฺถ, ตตฺร** โดยไม่มี หิ นิบาต เป็นโชตกะเหมือนในประโยคอื่นๆ เพราะบทว่า ตตฺต, ตตฺร เป็นศัพท์นิทธารณะที่แสดงอรรถวิตถาระให้ปรากฏได้

ตัวอย่างที่มี ตตฺถ ต้นประโยค

๑. อปรมฺปิ จตุพฺพิธํ กมฺมํ ชนกํ อุปตฺถมฺภกํ อุปปีฬกํ อุปฆาตกนฺติ.

กรรมมีสี่อย่างแม้อื่นอีก คือชนกกรรม, อุปัตถัมภกกรรม, อุปปีฬกกรรม และอุปฆาตกกรรม

๒. **ตตฺถ** ชนกํ นาม กุสลมฺปิ โหติ อกุสลมฺปิ. ตํ ปฏิสนฺธิยํปิ ปวตฺเตปิ รูปารูปวิปากกฺขนฺเธ ชเนติ.

บรรดากรรมสี่อย่างเหล่านั้น ธรรมดาชนกกรรมเป็นได้ทั้งกุศลและอกุศล ชนกกรรมนั้นย่อมก่อให้เกิดหมู่วิบากที่เป็นทั้งรูปธรรมและนามธรรม ในปฏิสนธิกาลและปวัตติกาล

(วิสุทธิมรรค เล่ม ๒ หน้า ๒๖๗)

ประโยคที่ ๑ กล่าวโดยสังเขปว่า กรรมมีสี่อย่าง คือชนกกรรม, อุปัตถัมภกกรรม, อุปปีฬกกรรม และอุปฆาตกกรรม ฉะนั้น ประโยคนี้จึงเป็นสังเขปะ

ประโยคที่ ๒ ขยายบทนามคือ ชนกํ โดยแสดงว่าชนกกรรมเป็นได้ทั้งกุศลและอกุศล ชนกกรรมดังกล่าวย่อมก่อให้เกิดหมู่วิบากที่เป็นทั้งรูปธรรมและนามธรรม ในปฏิสนธิกาลและปวัตติกาล ฉะนั้น ประโยคนี้จึงเป็นประโยควิตถาระ

ตัวอย่างที่มี ตตฺร ต้นประโยค

๑. โส จ สญฺญาวเสน ฉพฺพิโธ อพฺยยีภาโว กมฺมธารโย ทิคุ ตปฺปริโส พหุพฺพีหิ ทวนฺโท จาติ.

ก็สมาสนั้นมี ๖ อย่าง โดยประเภทแห่งชื่อ คือ อัพยยีภาวสมาส, กัมมธารยสมาส, ทิคุสมาส, ตัปปุริสสมาส, พหุพพีหิสมาส และทวันทสมาส

๒. **ตตฺร** ปฐมํ อพฺยยีภาวสมาโส วุจฺจเต. ...

บรรดาสมาส ๖ อย่างเหล่านั้น [ข้าพเจ้า]จะกล่าวอัพยยีภาวสมาสก่อน ...

(ปทรูปสิทธิ หน้า ๑๔๓)

ประโยคที่ ๑ กล่าวโดยสังเขปว่า สมาสมี ๖ อย่าง อาทิเช่น อัพพยีภาวสมาส ฉะนั้น ประโยคนี้จึงเป็นสังเขปะ

ประโยคที่ ๒ ขยายบทนามคือ อพฺยยีภาโว โดยแสดงว่าท่านจะกล่าวอัพยยี ภาวสมาสก่อน ... ฉะนั้น ประโยคนี้จึงเป็นประโยควิตถาระ

โดยสรุปประโยควิตถาระคือประโยคที่ขยายเหตุ, ขยายกิริยา หรือขยายบทนามของประโยคหน้า การจำแนกประโยคจึงต้องใคร่ครวญทั้งประโยคหน้าและประโยคหลัง โดยใช้ประโยคหลังเป็นหลัก เมื่อทราบว่าประโยคหลังขยายเนื้อความของประโยคหน้า จึงทราบว่าประโยคหน้าเป็นประโยคสังเขปะ ส่วนประโยคหลังเป็นประโยควิตถาระ

ประโยควากยารัมภะ

๑๑. ปุพฺเพ วุตฺตสฺเสวตฺถสฺส โจทนาปิ สิยา ปุน
ยํ ปรํ วตฺตุกามสฺส วากฺยารมฺโภติ ภาสิโต.

เมื่ออาจมีความสงสัยในเนื้อความที่กล่าวไว้แล้วในประโยคหน้า หิ ศัพท์อันบุคคลผู้

ต้องการกล่าวประโยคหลัง[ประกอบไว้เพื่อแก้ความสงสัยนั้น] เรียกว่า **วากยารัมภโชตกะ**

คันถรจนาจารย์มักกล่าวข้อความที่ไม่แจ่มแจ้งชวนสงสัยไว้ แล้วกล่าวประโยคหลังที่แสดงข้อความตอบข้อสงสัยนั้น ทำให้ข้อความแจ่มแจ้งขึ้น ประโยคหน้าที่กล่าวข้อความไม่แจ่มแจ้ง เรียกว่า **ประโยคอารัทธะ** (ประโยคที่ปรารภขึ้นก่อน, ประโยคขึ้นต้น) ส่วนประโยคหลังที่เนื่องกับประโยคหน้า เรียกว่า **ประโยควากยารัมภะ** (ประโยคสืบเนื่องจากประโยคหน้า) ประโยคหน้าที่เป็นประโยคอารัทธะ ไม่มีนิบาตเป็นเครื่องหมายโดยตรง ส่วนประโยคหลังที่เป็นประโยควากยารัมภะมักประกอบใช้นิบาตเพื่อให้อรรถวากยารัมภะนั้นปรากฏชัด

ประโยควากยารัมภะ คือประโยคที่กล่าวต่อจากประโยคหน้า โดยเพิ่มเนื้อความอย่างใดอย่างหนึ่งเข้าไป ทำให้ประโยคหน้ามีข้อความแจ่มแจ้งขึ้น ในวากยัตถทีปกะแสดงวิเคราะห์ว่า อารภนฺติ เอเตนาติ อารมฺโภ. (อา บทหน้า + รภิ ธาตุ + ณ ปัจจัย) ได้แก่ ประโยคเป็นเครื่องพยายาม, วากฺยสฺส อารมฺโภ วากฺยารมฺโภ. ได้แก่ ประโยคเป็นเครื่องพยายามประโยคหน้า หรือประโยคสืบเนื่องจากประโยคหน้า ในอนุทีปนี หน้า ๑๐ ฉบับพม่า ท่านอธิบายความวากยารัมภะนี้ว่า:-

วากฺยารมฺโภติ จ มูลวากฺเย ยํ ยํ วตฺตพฺพํ อวุตฺตํ, ตสฺส ตสฺส กถนตฺถาย อนุวากฺยสฺส อารมฺโภ.

ก็ความพยายามกล่าวประโยคต่อมา เพื่อกล่าวข้อความต่างๆ ที่ควรกล่าวและมิได้กล่าวไว้ในประโยคหน้า ชื่อว่าวากยารัมภะ

นิบาตที่ท่านประกอบไว้ในประโยคหลัง ทำหน้าที่แสดงอรรถวากยารัมภะให้ปรากฏชัด เรียกว่า **วากยารัมภโชตกะ** ท่านมักนิยมใช้นิบาตชนิดนี้ ๓ ตัวคือ หิ, จ, ปน โบราณาจารย์บัญญัติการแปลนิบาตชนิดนี้ว่า “ก็, แล, ก็แล” พระโยชนาจารย์มักอธิบายความนิบาตชนิดนี้ว่า “หิ วากฺยารมฺโภ มยา วุจฺจเต” (เราจะกล่าววากยารัมภะ) อนึ่ง การใช้วากยารัมภโชตกะมักจะนิยมใช้ จ ศัพท์มากกว่า หิ หรือ ปน ศัพท์

ประโยควากยารัมภะเรียกอีกอย่างหนึ่งว่า **ประโยคอุปัญญาสะหรืออุปนยาสะ**พระฎีกาจารย์มีความเห็นว่าประโยควากยารัมภะเหมือนกับประโยคอุปัญญาสะ

อุปญฺญาสตฺโถติ วา จสทฺโท. อุปญฺญาสตฺโถติ จ วากฺยารมฺโภ วุจฺจติ. เอสา หิ คนฺถการานํ ปกติ, ยทิทํ กิญฺจิ วตฺวา ปุน ปรํ วตฺตุมารภนฺตานํ จสทฺทปฺปโยโค.

(สารัตถทีปนี เล่ม ๑ หน้า ๓๒)

อีกนัยหนึ่ง จ ศัพท์มีอรรถอุปัญญาสะ ก็วากยารัมภะได้รับการกล่าวว่าเป็นอุปัญญาสะ จริงอย่างนั้น การประกอบใช้ จ ศัพท์ ของผู้กล่าวข้อความอย่างใดอย่างหนึ่งแล้ว พยายามที่จะกล่าวข้อความอื่นอีกนี้ เป็นปรกติของคันถรจนาจารย์ทั้งหลาย

สัททสารัตถชาลินี คาถาที่ ๒๗๑ กล่าวว่า จ ศัพท์มีอรรถ ๒ อย่าง คือ อุปนยาสะและสมุจจยะ

อุปนยาสะนั้นเป็นชื่อของวากยารัมภะ โดยกล่าวว่า:-

อุปนฺยาโส สมุจฺจโย **จสทฺทตฺโถ ทฺวิธา มโต**

อุปนฺยาโส นาม วากฺยา- **รมฺโภ วุจฺจติ วิญฺญุนา.**

อรรถของ จ ศัพท์ พึงทราบว่ามี ๒ อย่าง คือ อุปนยาสะ และสมุจจยะ บัณฑิตเรียกชื่อ อุปนยาสะว่า วากยารัมภะ

อย่างไรก็ตาม อาจารย์บางท่านมีมติที่แตกต่างจากมติที่กล่าวแล้ว ท่านมีความเห็นว่าประโยควากยารัมภะแตกต่างจากประโยคอุปนยาสะโดยอธิบายว่า ประโยควากยารัมภะเป็นประโยคที่เนื่องกับประโยคหน้า แต่เนื้อความเป็นอีกอย่างหนึ่ง ไม่สัมพันธ์กับประโยคหน้า ส่วนประโยคอุปนยาสะ เป็นประโยคที่เนื่องกับประโยคหน้า มีเนื้อความสัมพันธ์กัน

ตัวอย่างที่ ๑

๑. สนฺเต น กุรุเต ปิยนฺติ พุทฺธาทโย สปฺปุริเส อตฺตโน ปิเย น กโรติ. บาทคาถาว่า สนฺเต น กุรุเต ปิยํ ความว่า เขาไม่ทำสัตบุรุษทั้งหลายมีพระพุทธเจ้าเป็นต้นให้เป็นที่รักของตน

๒. เวเนยฺยวเสน **เห**ตุถ สนฺเต ปิยนฺติ วจนเภโท กโต.

ก็ในบาทคาถานี้ พระผู้มีพระภาคทรงกระทำความต่างแห่งพจน์ว่า สนฺเต ปิยํ โดยเนื่องด้วยเวไนยสัตว์

(มังคลัตถทีปนี เล่ม ๑ หน้า ๕๓)

ประโยคที่ ๑ กล่าวไขบทตั้งที่เป็นเอกพจน์คือ ปิยํ โดยใช้เป็นรูปพหูพจน์ว่า ปิเย ประโยคนี้ยังไม่แจ่มแจ้งเพราะท่านยังไม่แสดงเหตุในการไข ปิยํ เป็น ปิเย ฉะนั้น ประโยคนี้จึงเป็นประโยคอารัทธะ

ประโยคที่ ๒ กล่าวต่อจากประโยคหน้าเพื่อทำให้เนื้อความแจ่มแจ้งว่า โดยทั่วไปปกติกรรมและวิกติกรรม จะมีพจน์ตรงกัน แต่ในที่นี้มีพจน์ต่างกันว่า สนฺเต (พหูพจน์) ปิยํ (เอกพจน์) เพราะบทว่า ปิยํ เป็นวจนวิปัลลาส (เปลี่ยนจากพหูพจน์เป็นเอกพจน์) ฉะนั้น ประโยคนี้จึงเป็นประโยควากยารัมภะ หิ ศัพท์ในประโยคนี้เป็นวากยารัมภโชตกะ

ตัวอย่างที่ ๒

๑. วีริยํ นาม สมฺมา ปยุตฺตํ สุขมาวหติ.

ธรรมดาความเพียรที่ประกอบโดยชอบแล้ว ย่อมนำความสุขมาให้

๒. ตกฺการา **หิ** เตน อุปฺปาทิตํ สุขํ อธิคนฺตฺวา อตฺตโน วจนการเก ตตฺถ นิโยเชนฺติ.

ก็แล บุคคลผู้ทำความเพียรนั้น ครั้นได้รับความสุขอันเกิดจากความเพียรนั้นแล้ว ย่อมชักชวนผู้ที่เชื่อฟังตนให้ประกอบความเพียรนั้น

(วากยสัมพันธ์ หน้า ๒๒๗)

ประโยคที่ ๑ กล่าวว่า ความเพียรที่ประกอบโดยชอบ ย่อมนำสุขมาให้ ประโยคนี้ยังไม่แจ่มแจ้ง เพราะผู้อ่านไม่ทราบว่าความเพียรนำสุขมาให้อย่างไร ฉะนั้น ประโยคนี้จึงเป็นประโยคอารัทธะ

ประโยคที่ ๒ กล่าวต่อจากประโยคหน้าเพื่อทำให้เนื้อความแจ่มแจ้งว่า ผู้มีความเพียรได้รับสุขที่เกิดจากความเพียรแล้ว จะชักชวนคนที่เชื่อฟังตนให้ประกอบความเพียร คือ ความเพียรนำสุขมาให้แก่ตนและผู้อื่น ฉะนั้น ประโยคนี้จึงเป็นประโยควากยารัมภะ หิ ศัพท์ในประโยคนี้เป็นวากยารัมภโชตกะ

ตัวอย่างที่ ๓

๑. จตุมคฺคผลนิพฺพานวเสน นววิโธ, ปริยตฺติยา สห ทสวิโธ วา ธมฺโม.

ธรรมมี ๙ อย่าง คือ มรรค ๔ ผล ๔ และนิพพาน ๑ หรือมี ๑๐ อย่าง พร้อมกับปริยัตติธรรม

๒. ธารณญฺ**จ** ปเนตสฺส อปายาทินิพฺพตฺตนกิเลสวิทฺธํสนํ.

ก็การกำจัดกิเลสที่เป็นเหตุให้เกิดในอบายเป็นต้น เป็นการทรงเหล่าสัตว์ของธรรมนั้น

(อภิธัมมัตถวิภาวินี หน้า ๖๕)

ประโยคที่ ๑ กล่าวว่า พระธรรมมี ๙ อย่าง คือ มรรค ๔ ผล ๔ นิพพาน ๑ หรือมี ๑๐ อย่างโดยรวมปริยัตติธรรม ประโยคนี้ยังไม่แจ่มแจ้ง เพราะแสดงเพียงประเภทของพระธรรม มิได้แสดงว่าพระธรรมเป็นสภาพทรงเหล่าสัตว์ไว้อย่างไร ฉะนั้น ประโยคนี้จึงเป็นประโยคอารัทธะ

ประโยคที่ ๒ กล่าวต่อจากประโยคหน้าเพื่อทำให้เนื้อความแจ่มแจ้งว่า การที่พระธรรมทรงเหล่าสัตว์ไว้ ก็คือการกำจัดกิเลสที่จะทำให้ไปเกิดในอบายเป็นต้นนั่นเอง ฉะนั้น ประโยคนี้จึงเป็นประโยควากยารัมภะ จ ศัพท์ในประโยคนี้เป็นวากยารัมภโชตกะ ปน ศัพท์เป็นวจนาลังการ

ในฐานะที่มีนิบาตสองศัพท์คือ จ ศัพท์และ ปน ศัพท์อยู่คู่กัน จ ศัพท์เป็นวายารัมภโชตกะ ส่วน ปน ศัพท์เป็นวจนาลังการหรือปทปูรณะนั่นเอง ดังที่มณิสารมัญชูสา เล่ม ๑ หน้า ๑๑๓ กล่าวว่า:-

จสทฺโท อุปนฺยาสตฺโถ. ปนสทฺโท วจนาลงฺกาโร.

จ ศัพท์มีอรรถอุปนยาสะ ปน ศัพท์มีอรรถวจนาลังการ

โดยสรุปประโยควากยารัมภะคือประโยคที่กล่าวต่อจากประโยคหน้า ทำให้ประโยคหน้ามีข้อความแจ่มแจ้งขึ้น การจำแนกประโยคจึงต้องใคร่ครวญทั้งประโยคหน้าและประโยคหลัง โดยใช้ประโยคหลังเป็นหลัก เมื่อทราบว่าประโยคหลังกล่าวต่อจากประโยคหน้า จึงทราบว่าประโยคหน้าเป็นประโยคอารัทธะ ส่วนประโยคหลังเป็นประโยควากยารัมภะ

ประโยคการณะ

๑๒. ผเล จ ปฐมํ วุตฺเต กีทิสํ ตสฺส การณํ
ปุจฺฉิตฺวา กถนํ ตสฺส ปจฺฉิมํ การณํ ภเว.

เมื่อท่านกล่าวผลไว้ก่อน แล้วถามถึงเหตุของผลนั้นว่าเป็นอย่างไร ประโยคหลังที่กล่าว

เหตุ[ของผล]นั้น เรียกว่า **ประโยคการณะ**

คันถรจนาจารย์ได้กล่าวประโยคที่แสดงผลไว้ก่อน แล้วกล่าวประโยคหลังที่แสดงเหตุของผลนั้น ประโยคทั้งสองนี้เป็นเหตุเป็นผลกันโดยมีประโยคที่แสดงผลอยู่หน้า และประโยคที่แสดงเหตุอยู่หลัง ประโยคหน้าที่แสดงผล เรียกว่า **ประโยคผล** ส่วนประโยคหลังที่แสดงเหตุ เรียกว่า **ประโยคการณะหรือประโยคเหตุ** ประโยคหน้าที่เป็นประโยคผล ไม่มีนิบาตเป็นเครื่องหมายโดยตรง ส่วนประโยคหลังที่เป็นประโยคการณะมักประกอบใช้นิบาตเพื่อให้อรรถเหตุนั้นปรากฏชัด

ประโยคการณะ คือประโยคที่แสดงเหตุของบทใดบทหนึ่งในประโยคหน้า หรือแสดงเหตุของประโยคหน้าทั้งหมดก็ได้ เพื่อให้ผู้อ่านเกิดความเข้าใจชัดเจนขึ้น ในวากยัตถทีปกะแสดงวิเคราะห์ว่า ผลํ กโรติ อเนนาติ กรณํ. (กรฺ ธาตุ + ยุ ปัจจัย) กรณเมว การณํ. (กรณ ศัพท์ + ณ ปัจจัย) ได้แก่ เครื่องกระทำผล = เหตุ, การณสฺส ทีปกํ วากฺยํ การณวากฺยํ. ได้แก่ ประโยคที่แสดงเหตุ

นิบาตที่ท่านประกอบไว้ในประโยคหลัง ทำหน้าที่แสดงอรรถเหตุให้ปรากฏชัด เรียกว่า **การณโชตกะ** ท่านมักนิยมใช้นิบาตชนิดนี้ ๓ ตัวคือ หิ, จ, ปน โบราณาจารย์บัญญัติการแปลนิบาตชนิดนี้ว่า “เพราะ, เพราะว่า, เหตุว่า” พระโยชนาจารย์มักอธิบายความนิบาตชนิดนี้ว่า “หิ ยสฺมา” (เพราะเหตุใด)

คัมภีร์วากยัตถทีปกะได้จำแนกประโยคเหตุไว้เป็น ๒ ประเภทคือ

๑. สภาวญาปกการณะ เหตุที่ยังให้รู้เนื้อความที่คล้อยตามประโยคหน้า ไม่มี น ปฏิเสธในประโยคเหตุนั้น เช่น ติสฺโส ถูโล โหติ, โส หิ อาหารพหุโล. (ติสสะเป็นคนอ้วน เพราะเขากินจุ)

๒. พยติเรกญาปกการณะ เหตุที่ยังให้รู้เนื้อความที่ขัดแย้งกับประโยคหน้า มี น ปฏิเสธในประโยคเหตุนั้น เช่น ติสฺโส ถูโล โหติ, โส หิ น อปฺปาหาโร. (ติสสะเป็นคนอ้วน เพราะเขาไม่กินอาหารน้อย)

ประโยคการณะนี้ยังมีชื่อเรียกอีก ๒ อย่างคือ ประโยคสมัตถนะ (ประโยคที่ยังเนื้อความให้สำเร็จ) และประโยคอัตถันตรนยาสะ (ประโยคที่แสดงเนื้อความอื่น)

ตัวอย่างที่ ๑

๑. สพฺพวจนานมตฺโถ อกฺขเรเหว สญฺญายเต.

ความหมายของถ้อยคำทั้งปวง ย่อมรู้ได้ด้วยอักษรนั่นเทียว

๒. อกฺขรวิปตฺติยํ **หิ** อตฺถสฺส ทุนฺนยตา โหติ.

เพราะว่าเมื่อมีความวิบัติของอักษรอยู่ ความหมายก็รู้ได้ยาก

(กัจจายนะ หน้า ๑)

ประโยคที่ ๑ กล่าวว่า ความหมายของถ้อยคำทั้งหมด บุคคลรู้ได้ด้วยอักษรที่เป็นเครื่องสื่อความหมาย ประโยคนี้เป็นประโยคผล เพราะท่านจะแสดงเหตุในประโยคถัดไป

ประโยคที่ ๒ กล่าวเหตุที่ความหมายรู้ได้ด้วยอักษรว่า เพราะเมื่ออักษรวิบัติอยู่ ความหมายก็รู้ได้ยาก ฉะนั้น ประโยคนี้จึงเป็นประโยคการณะ หิ ศัพท์ในประโยคนี้เป็นการณโชตกะ

ตัวอย่างที่ ๒

๑. ตตฺถ **นิธี**ติ ปุญฺญนิธิ.

ขุมทรัพย์คือบุญ ชื่อว่า นิธิ

๒. ปุญฺญเมว **หิ** นิธาตพฺพตฺเถน นิธิ.

เพราะว่าบุญนั่นเอง ชื่อว่านิธิ เพราะอรรถว่าควรฝังไว้

(มังคลัตถทีปนี เล่ม ๑ หน้า ๑๑๒)

ประโยคที่ ๑ กล่าวว่า บทว่า นิธิ ในที่นี้ หมายถึง ขุมทรัพย์คือบุญ มิใช่ขุมทรัพย์คือโลกียสมบัติอย่างอื่นๆ ประโยคนี้เป็นประโยคผล เพราะท่านจะแสดงเหตุในประโยคถัดไป

ประโยคที่ ๒ กล่าวเหตุที่เรียกบุญว่าเป็นขุมทรัพย์ว่า เพราะเป็นสิ่งที่ควรเก็บสะสมไว้ เหมือนโลกียสมบัติที่ชาวโลกสมมติว่าเป็นขุมทรัพย์ ฉะนั้น ประโยคนี้จึงเป็นประโยคการณะ หิ ศัพท์ในประโยคนี้เป็นการณโชตกะ

ตัวอย่างที่ ๓

๑. ภิชฺชติ ปูติสนฺเทโห.

กายอันเน่าเปื่อยย่อมแตกดับ

๒. มรณนฺตํ **หิ** ชีวิตํ.

เพราะว่าชีวิตมีความตายเป็นที่สุด

(ธรรมบท ภาค ๕ อุตตรัตเถรีวัตถุ หน้า ๑๐๐)

ประโยคที่ ๑ กล่าวว่า ร่างกายที่เน่าเปื่อย ย่อมแตกดับไปตามธรรมดา ประโยคนี้เป็นประโยคผล เพราะท่านจะแสดงเหตุในประโยคถัดไป

ประโยคที่ ๒ กล่าวเหตุที่ร่างกายแตกดับไปว่าเกิดขึ้นเพราะชีวิตมีความตายเป็นที่สุด ฉะนั้น ประโยคนี้จึงเป็นประโยคการณะ หิ ศัพท์ในประโยคนี้เป็นการณโชตกะ

โดยสรุปประโยคการณะคือประโยคที่แสดงเหตุของประโยคหน้า การจำแนกประโยคจึงต้องใคร่ครวญทั้งประโยคหน้าและประโยคหลัง โดยใช้ประโยคหลังเป็นหลัก เมื่อทราบว่าประโยคหลังแสดงเหตุของประโยคหน้า จึงทราบว่าประโยคหน้าเป็นประโยคผล ส่วนประโยคหลังเป็นประโยคการณะ

ประโยคผล

๑๓. ปุพฺเพ จ การเณ วุตฺเต, เอตญฺจ กึผลํ อิติ
ปุจฺฉิตฺวา กถนํ ตสฺส ปจฺฉิมํ ผลภาสนํ.

เมื่อท่านกล่าวเหตุไว้ในประโยคหน้า แล้วถามถึงเหตุนั้นว่ามีผลอย่างไร ประโยคหลังที่กล่าวถึงผล[ของเหตุ]นั้นเรียกว่า **ประโยคผล**

บางแห่งคันถรจนาจารย์ได้กล่าวประโยคที่แสดงเหตุไว้ก่อน แล้วกล่าวประโยคหลังที่แสดงผลของเหตุนั้น ประโยคทั้งสองนี้เป็นเหตุเป็นผลกันโดยมีประโยคที่แสดงเหตุอยู่หน้า และประโยคที่แสดงผลอยู่หลัง ประโยคหน้าที่แสดงเหตุ เรียกว่า **ประโยคการณะ** ส่วนประโยคหลังที่แสดงผล เรียกว่า **ประโยคผล** ประโยคหน้าที่เป็นประโยคเหตุ ไม่มีนิบาตเป็นเครื่องหมายโดยตรง ส่วนประโยคหลังที่เป็นประโยคผลมักประกอบใช้นิบาตเพื่อให้อรรถผลนั้นปรากฏชัด

ประโยคผล คือประโยคที่แสดงผลของบทใดบทหนึ่งในประโยคหน้า หรือแสดงผลของประโยคหน้าทั้งหมดก็ได้ เพื่อให้ผู้อ่านเกิดความเข้าใจชัดเจนขึ้น ในวากยัตถทีปกะแสดงวิเคราะห์ว่า ผลติ การณโต นิปฺปชฺชตีติ ผลํ. (ผลฺ ธาตุ + ยุ ปัจจัย) ได้แก่ สิ่งที่เกิดจากเหตุ = ผล, ผลสฺส ทีปกํ วากฺยํ ผลวากฺยํ. ได้แก่ ประโยคที่แสดงผล

นิบาตที่ท่านประกอบไว้ในประโยคหลัง ทำหน้าที่แสดงอรรถผลให้ปรากฏชัด เรียกว่า **ผลโชตกะ** ท่านมักนิยมใช้นิบาตชนิดนี้ ๓ ตัวคือ หิ, จ, ปน โบราณาจารย์บัญญัติการแปลนิบาตชนิดนี้ว่า “ด้วยว่า” พระโยชนาจารย์มักอธิบายความนิบาตชนิดนี้ว่า “หิ ผลํ มยา วุจฺจเต” (เราจะกล่าวผล)

ตัวอย่างที่ ๑

๑. ทานํ ทาตพฺพเมว โหติ.

บุคคลควรให้ทานโดยแท้

๒. ทานญฺ**หิ** โภคสมฺปทํ อาวหติ.

ด้วยว่าทานย่อมนำโภคสมบัติมาให้

(คันถาภรณะ คาถาที่ ๒๘)

ประโยคที่ ๑ กล่าวว่า บุคคลควรให้ทาน ประโยคนี้เป็นประโยคการณะ เพราะท่านจะแสดงผลในประโยคถัดไป

ประโยคที่ ๒ กล่าวผลของการให้ทานว่า ทานนำโภคสมบัติมาให้ ฉะนั้น ประโยคนี้จึงเป็นประโยคผล หิ ศัพท์ในประโยคนี้เป็นผลโชตกะ

ตัวอย่างที่ ๒

๑. ปญฺญา นาม อิจฺฉิตพฺพา.

ธรรมดาปัญญาเป็นสิ่งที่ควรปรารถนา

๒. ตาย **จ** สุขุมมฺปิ อตฺถํ วิจาเรติ.

ด้วยว่าบุคคลย่อมพิจารณาเนื้อความแม้อันละเอียดได้ด้วยปัญญานั้น

(วากยสัมพันธ์ หน้า ๒๒๙)

ประโยคที่ ๑ กล่าวว่า ปัญญาเป็นสิ่งที่ควรปรารถนา ประโยคนี้เป็นประโยคการณะ เพราะท่านจะแสดงผลในประโยคถัดไป

ประโยคที่ ๒ กล่าวผลของการที่ปัญญาเป็นที่ควรปรารถนาว่า ปัญญามีผลคือทำให้บุคคลสามารถวิเคราะห์อรรถที่ละเอียดอ่อนได้ ฉะนั้น ประโยคนี้จึงเป็นประโยคผล หิ ศัพท์ในประโยคนี้เป็นผลโชตกะ

ตัวอย่างที่ ๓

๑. ตสฺมึ เยภุยฺเยน อวจรตีติ กามาวจรํ.

ชื่อว่ากามาวจร เพราะท่องเที่ยวไปในกามภูมินั้นโดยมาก

๒. เยภุยฺเยน อวจรณสฺส **หิ** อธิปฺเปตตฺตา รูปารูปภเวสุ ปวตฺตสฺสาปิ อิมสฺส กามาวจรภาโว อุปปนฺโน โหติ.

ด้วยว่าความเป็นกามาวจรแม้แห่งจิตนี้ที่ท่องเที่ยวในรูปภูมิและอรูปภูมิ จัดว่าเหมาะสม เพราะประสงค์การท่องเที่ยวไปโดยมาก

(อภิธัมมัตถวิภาวินี หน้า ๖๘-๙)

ประโยคที่ ๑ กล่าวว่า ชื่อว่ากามาวจรเพราะท่องเที่ยวไปในกามภูมินั้นโดยมาก ประโยคนี้เป็นประโยคการณะ เพราะท่านจะแสดงผลในประโยคถัดไป

ประโยคที่ ๒ กล่าวผลของการระบุถึงการท่องเที่ยวไปโดยมากว่า แม้จิตชนิดนี้จะท่องเที่ยวไปในรูปภูมิและอรูปภูมิบ้าง ก็ชื่อว่ากามาวจรได้ เพราะประสงค์การท่องเที่ยวไปโดยมาก ฉะนั้น ประโยคนี้จึงเป็นประโยคผล หิ ศัพท์ในประโยคนี้เป็นผลโชตกะ

โดยสรุปประโยคผลคือประโยคที่แสดงผลของประโยคหน้า การจำแนกประโยคจึงต้องใคร่ครวญทั้งประโยคหน้าและประโยคหลัง โดยใช้ประโยคหลังเป็นหลัก เมื่อทราบว่าประโยคหลังแสดงผลของประโยคหน้า จึงทราบว่าประโยคหน้าเป็นประโยคการณะ ส่วนประโยคหลังเป็นประโยคผล

ประโยควิเสสะ

๑๔. สามญฺเญเนว ปุพฺพตฺเถ, เภทนํ ยตฺถ ตสฺส หิ
วิเสสวจนํ ตํ หิ โชตกาว นิปาตกา.

เมื่อเนื้อความของประโยคหน้าถูกกล่าวโดยสามัญไม่เจาะจงประโยคที่ระบุเนื้อความเฉพาะนั้น เรียกว่า **ประโยควิเสสะ** นิบาต[ที่ใช้ในประโยคหลัง]เป็นสิ่งที่แสดงให้รู้เนื้อความนั้น

บางแห่งคันถรจนาจารย์กล่าวประโยคที่แสดงข้อความอย่างทั่วๆ ไปเป็นสามัญ ไม่เจาะจง แล้วกล่าวประโยคหลังที่กล่าวเนื้อความของประโยคหน้าโดยเจาะจง ประโยคหน้าที่กล่าวความจริงโดยทั่วๆ

ไป เรียกว่า **ประโยคสามัญญะ** ส่วนประโยคหลังที่กล่าวเนื้อความของประโยคหน้าโดยเจาะจง เรียกว่า **ประโยควิเสสะ** ประโยคหน้าที่เป็นประโยคสามัญญะ ไม่มีนิบาตเป็นเครื่องหมายโดยตรง ส่วนประโยคหลังที่เป็นประโยควิเสสะมักประกอบใช้นิบาตเพื่อให้อรรถวิเสสะนั้นปรากฏชัด

ประโยควิเสสะ คือประโยคที่ระบุเนื้อความเฉพาะของประโยคหน้า กล่าวเจาะจงลงไปให้เห็นชัด ในวากยัตถทีปกะแสดงวิเคราะห์ว่า ปุพฺพวากฺยํ วิเสเสติ เภเทตีติ วิเสโส. (วิ บทหน้า + สิสฺ ธาตุ + ณ ปัจจัย), วิเสโส จ โส วากฺยํ จาติ วิเสสวากฺยํ. ได้แก่ ประโยคที่กระทำพิเศษประโยคหน้า

นิบาตที่ท่านประกอบไว้ในประโยคหลัง ทำหน้าที่แสดงอรรถวิเสสะให้ปรากฏชัด เรียกว่า **วิเสสโชตกะ** ท่านมักนิยมใช้นิบาตชนิดนี้ ๓ ตัวคือ หิ, จ, ปน โบราณาจารย์บัญญัติการแปลนิบาตชนิดนี้ว่า "แต่, ก็แต่ว่า, ถึงอย่างนั้น" พระโยชนาจารย์มักอธิบายความนิบาตชนิดนี้ว่า "หิ วิเสโส มยา วุจฺจเต" (เราจะกล่าวความพิเศษ)

คำว่า **โชตกาว นิปาตกา** (นิบาตเป็นสิ่งที่แสดงให้รู้เนื้อความนั้น) หมายความว่า นิบาตเป็นศัพท์ที่ส่องให้ทราบเนื้อความที่ปรากฏอยู่ มิใช่แสดงเนื้อความใหม่ จึงเรียกว่า โชตกะ มิใช่วาจกะ วาจกะเป็นศัพท์ที่กล่าวเนื้อความใหม่ให้ปรากฏ เช่น กริยา และบทอื่นที่ทำหน้าที่ดั่งกริยา ตัวอย่างเช่น บทว่า ภุญฺชติ ในประโยคว่า โอทนํ ภุญฺชติ. (เขาบริโภคข้าว) กล่าวกัตตาคือบุคคลใดบุคคลหนึ่งที่เป็นผู้กระทำกิริยาการบริโภค เพราะ ติ วิภัตติเป็นปฐมบุรุษ ส่วนบทว่า ภุญฺชสิ ในประโยคว่า โอทนํ ภุญฺชสิ. (ท่านบริโภคข้าว) กล่าวกัตตาคือท่านคนเดียวที่เป็นผู้กระทำกิริยาการบริโภค เพราะ สิ วิภัตติเป็นมัธยมบุรุษ นอกจากนั้น บทว่า ภุญฺชามิ ในประโยคว่า โอทนํ ภุญฺชามิ. (เราบริโภคข้าว) กล่าวกัตตาคือข้าพเจ้าคนเดียวที่เป็นผู้ทำกิริยาการบริโภค เพราะ มิ วิภัตติเป็นอุดมบุรุษ

ตัวอย่างที่ ๑

๑. ปุญฺญวา ปญฺญวา จาติ อิเม เทฺว ชนา อิธ โลเก ทุลฺลภา.

ชนสองจำพวกเหล่านี้ คือคนมีบุญและคนมีปัญญา หาได้ยากในโลกนี้

๒. เตสุ **หิ** ปญฺญวาเยว ทุลฺลภตโร.

แต่ในคนสองจำพวกนั้น คนมีปัญญานั่นเทียว หาได้ยากกว่า

(คันถาภรณะ คาถาที่ ๒๙)

ประโยคที่ ๑ กล่าวโดยไม่เจาะจงว่า ชนสองจำพวกคือคนมีบุญและคนมีปัญญา หาได้ยากในโลก ประโยคนี้ไม่ระบุว่าคนมีบุญหาได้ยากกว่าคนมีปัญญา หรือคนมีปัญญาหาได้ยากกว่าคนมีบุญ ฉะนั้นประโยคนี้จึงเป็นประโยคสามัญญะ

ประโยคที่ ๒ กล่าวระบุเนื้อความโดยเจาะจงว่า คนมีปัญญาหาได้ยากกว่าคนมีบุญ ฉะนั้นประโยคนี้จึงเป็นประโยควิเสสะ หิ ศัพท์ในประโยคนี้เป็นวิเสสโชตกะ

ตัวอย่างที่ ๒

๑. ทานมฺปิ กุสลํ, สีลมฺปิ กุสลํ.

ทานก็เป็นกุศล ศีลก็เป็นกุศล

๒. เตสุ **ปน** สีลํ ทานโต วรตรํ.

แต่บรรดาทานและศีลนั้น ศีลประเสริฐกว่าทาน

(วากยสัมพันธ์ หน้า ๒๓๐)

ประโยคที่ ๑ กล่าวโดยไม่เจาะจงว่า ทานและศีลเป็นกุศลธรรม ฉะนั้น ประโยคนี้จึงเป็นประโยคสามัญญะ

ประโยคที่ ๒ กล่าวระบุเนื้อความโดยเจาะจงว่า ศีลประเสริฐกว่าทาน ฉะนั้น ประโยคนี้จึงเป็นประโยควิเสสะ ปน ศัพท์ เป็นวิเสสโชตกะ

ตัวอย่างที่ ๓

๑. ตถา หิสฺส อปฺเปว นาม เสฺวปิ อุปสงฺกเมยฺยาม กาลญฺจ สมยญฺจ อุปาทายาติเอวมาทีสุ สมวาโย อตฺโถ. ...

ความพิสดารว่า สมย ศัพท์นั้นมีอรรถสมวายะในตัวอย่างเป็นต้นว่า อปฺเปว นาม เสฺวปิ อุปสงฺกเมยฺยาม กาลญฺจ สมยญฺจ อุปาทาย. ...

๒. อิธ **ปน**สฺส กาโล อตฺโถ.

แต่ในที่นี้ สมย ศัพท์นั้นมีอรรถกาลเวลา

(สมันตปาสาทิกา เล่ม ๑ หน้า ๑๐๙-๑๐)

ประโยคที่ ๑ กล่าวโดยไม่เจาะจงว่า สมย ศัพท์มีอรรถคือ สมวายะ ฯลฯ ไม่ระบุอรรถของ สมย ศัพท์ในคำว่า เตน สมเยน โดยเจาะจง ฉะนั้น ประโยคนี้จึงเป็นประโยคสามัญญะ

ประโยคที่ ๒ กล่าวระบุเนื้อความโดยเจาะจงว่า สมย ศัพท์ในประโยคนี้มีอรรถกาลเวลา มิใช่มีอรรถสมวายะเป็นต้น ฉะนั้น ประโยคนี้จึงเป็นประโยควิเสสะ ปน ศัพท์ในประโยคนี้เป็นวิเสสโชตกะ

ประโยคทุกประโยคที่แสดงอรรถเท่าที่เป็นไปได้ของศัพท์ จัดว่าเป็นประโยคสามัญญะ ส่วนประโยคหลังที่ระบุอรรถของศัพท์โดยเจาะจงว่าลงในอรรถไหนในที่นั้นๆ เป็นประโยควิเสสะ

โดยสรุปประโยควิเสสะคือประโยคที่ระบุเนื้อความเฉพาะของประโยคหน้า การจำแนกประโยคจึงต้องใคร่ครวญทั้งประโยคหน้าและประโยคหลัง โดยใช้ประโยคหลังเป็นหลัก เมื่อทราบว่าประโยคหลังกล่าวระบุเนื้อความของประโยคหน้า จึงทราบว่าประโยคหน้าเป็นประโยคสามัญญะ ส่วนประโยคหลังเป็นประโยควิเสสะ

ประโยคตัปปากฏีกรณะ

๑๕. ปุพฺเพ อปากเฏเยว อุปมาทีหิ ยํ ปน
ปากฏํ กรณํ ตสฺส ตปฺปากฏีกรนามกํ.

เมื่อประโยคหน้ามีเนื้อความที่ไม่ชัดเจน แต่ประโยคหลังแสดงเนื้อความนั้นให้ชัดเจนด้วยบทอุปมาเป็นต้น ประโยคหลังนั้นมีชื่อว่า **ตัปปากฏีกรณะ**

บางแห่งคันถรจนาจารย์กล่าวประโยคที่ไม่ชัดเจนขึ้นก่อน แล้วกล่าวประโยคหลังที่แสดงเนื้อความของประโยคหน้าให้ชัดเจนด้วยการกล่าวเปรียบเทียบ ประโยคหน้าที่มีเนื้อความไม่ปรากฏชัด เรียกว่า **ประโยคอปากฏะ** ส่วนประโยคหลังที่กล่าวเนื้อความของประโยคหน้าให้ชัดเจน เรียกว่า **ประโยคตัปปากฏีกรณะ** ประโยคหน้าที่เป็นประโยคอปากฏะ ไม่มีนิบาตเป็นเครื่องหมายโดยตรง ส่วนประโยคหลังที่เป็นประโยคตัปปากฏีกรณะมักประกอบใช้นิบาตเพื่อให้อรรถตัปปากฏีกรณะนั้นปรากฏชัด

ประโยคตัปปากฏีกรณะ คือประโยคที่กล่าวเนื้อความของประโยคหน้าให้ชัดเจนด้วยการกล่าวอุปมาเปรียบเทียบ ท่านแสดงความเปรียบก็เพื่อช่วยให้ผู้อ่านเข้าใจประโยคหน้าได้ชัดเจนยิ่งขึ้น ประโยคนี้แตกต่างจากประโยควิตถาระตรงที่ประโยควิตถาระไม่มีการเปรียบเทียบ ในวากยัตถทีปกะแสดงวิเคราะห์ว่า ตํ อปากฏํ ปุพฺพวากฺยํ ปากฏํ กโรตีติ ตปฺปากฏีกรณํ. (ตปฺปากฏ บทหน้า + กรฺ ธาตุ + ยุ ปัจจัย) ตปฺปากฏีกรณญฺจ ตํ วากฺยญฺจาติ ตปฺปากฏีกรณวากฺยํ. ได้แก่ ประโยคที่ทำให้ประโยคหน้านั้นชัดเจนขึ้น

นิบาตที่ท่านประกอบไว้ในประโยคหลัง ทำหน้าที่แสดงอรรถตัปปากฏีกรณะให้ปรากฏชัด เรียกว่า **ตัปปากฏีกรณโชตกะ** ท่านมักนิยมใช้นิบาตชนิดนี้ ๓ ตัวคือ หิ, จ, ปน โบราณาจารย์บัญญัติการแปลนิบาตชนิดนี้ว่า “เหมือนอย่างว่า” พระโยชนาจารย์มักอธิบายความนิบาตชนิดนี้ว่า “หิ ตํ ปากฏํ กโรมิ” (เราจะกระทำอรรถนั้นให้ปรากฏ)

ศัพท์ว่า **ตปฺปากฏีกรณ** นี้ลง อี ปัจจัยท้าย ตปฺปากฏ ในอรรถอภูตตัพภาวะ ด้วยสูตรว่า ยทนุปปนฺนา นิปาตนา สิชฺฌนฺติ. (กัจจายนะ สูตรที่ ๓๙๑) หรือลง จี ปัจจัยด้วยสูตรว่า อภูตตพฺภาเว กราสภูโยเค วิการา จี. (โมคคัลลาน ปริจเฉทที่ ๔ สูตรที่ ๑๑๙) อรรถอภูตตัพภาวะคือการแสดงสิ่งที่ยังไม่เคยเกิดขึ้นมาก่อนให้เกิดขึ้นมา การลง อี หรือ จี ปัจจัยในอรรถอภูตตัพภาวะนี้ ต้องลงท้ายธาตุสามตัวคือ กรฺ, อสฺ และ ภู ธาตุเท่านั้น ท่านใช้ศัพท์ว่า ตัปปากฏีกรณะ โดยลง อี หรือ จี ปัจจัยในอรรถดังกล่าว เพราะเป็นประโยคที่กล่าวเนื้อความของประโยคหน้าที่ยังไม่ชัดเจนให้ชัดเจนขึ้น

ในคำว่า **อุปมาทีหิ** (ด้วยบทอุปมาเป็นต้น) คำว่า อาทิ ในที่นี้คันถาภรณฏีกาใหม่กล่าวว่าละบทว่า อุปเมยฺย และ เหตุ เป็นต้น

ตัวอย่างที่ ๑

๑. นิคฺคหิตํ นาม สรํ นิสฺสาย ติฏฺฐติ, ตสฺมึ วินฏฺเฐ อญฺญํ นิสฺสาย ติฏฺฐติ.

ธรรมดานิคคหิตอาศัยสระดำรงอยู่ เมื่อสระนั้นพินาศไปก็อาศัยสระตัวอื่นดำรงอยู่

๒. ยถา **หิ** สกุโณ ยํ รุกฺขํ นิสฺสาย นิลียติ, ตสฺมึ วินฏฺเจ อุปฺปติตฺวา อญฺญํ นิลียติ; เอวเมว นิคฺคหิตํ สรํ นิสฺสาย ติฏฺฐติ, ตสฺมึ วินฏฺเจ อญฺญํ นิสฺสาย ติฏฺฐติ.

เหมือนอย่างว่าเมื่อต้นไม้ที่นกอาศัยหลบซ่อนอยู่ได้พินาศไป นกย่อมอาศัยต้นไม้อื่นหลบซ่อนอยู่ ฉันใด เมื่อสระอันเป็นที่อาศัยของนิคคหิตพินาศไป นิคคหิตก็อาศัยสระตัวอื่นดำรงอยู่ ฉันนั้น

(คันถาภรณะ คาถาที่ ๓๐)

ประโยคที่ ๑ กล่าวว่า นิคคหิตต้องอาศัยสระจึงดำรงอยู่ได้ เมื่อสระนั้นพินาศไป ก็ย้ายไปอาศัยสระตัวอื่นอยู่ ประโยคนี้ยังไม่ชัดเจน เพราะไม่มีคำเปรียบเทียบ ฉะนั้น ประโยคนี้จึงเป็นประโยคอปากฏะ

ประโยคที่ ๒ กล่าวเนื้อความนั้นให้ชัดเจนขึ้น โดยเปรียบนิคคหิตเหมือนนกอาศัยต้นไม้ และเปรียบสระเหมือนต้นไม้ว่า นิคคหิตเหมือนนกที่เกาะต้นไม้คือสระอยู่ เมื่อต้นไม้คือสระพินาศไป ก็ย้ายไปอาศัยต้นไม้คือสระตัวอื่น ฉะนั้น ประโยคนี้จึงเป็นประโยคตัปปากฏีกรณะ หิ ศัพท์ในประโยคนี้เป็นตัปปากฏีกรณโชตกะ

ตัวอย่างที่ ๒

๑. โส สหชาตานํ อารมฺมณาภินิโรปนลกฺขโณ.

วิตกนั้นมีลักษณะยกสหชาตธรรมขึ้นสู่อารมณ์

๒. ยถา **หิ** โกจิ คามวาสี ปุริโส ราชวลฺลภํ ราชสมฺพนฺธินํ มิตฺตํ วา นิสฺสาย ราชเคหํ อนุปวิสติ, เอวํ วิตกฺกํ นิสฺสาย จิตฺตํ อารมฺมณํ อาโรหติ.

เหมือนอย่างว่าบุรุษบ้านนอกคนหนึ่งอาศัยราชวัลลภหรือมิตรที่เกี่ยวข้องกับพระราชา ย่อมเข้าไปสู่ราชนิเวศน์ได้ ฉันใด จิตอาศัยวิตกแล้ว ย่อมยกขึ้นสู่อารมณ์ได้ ฉันนั้น

(อภิธัมมัตถวิภาวินี หน้า ๘๕)

ประโยคที่ ๑ กล่าวว่า วิตกมีลักษณะยกสหชาตธรรมขึ้นสู่อารมณ์ ประโยคนี้ยังมีข้อความไม่ชัดเจน เพราะไม่มีคำเปรียบเทียบ ฉะนั้น ประโยคนี้จึงเป็นประโยคอปากฏะ

ประโยคที่ ๒ กล่าวเนื้อความนั้นให้ชัดเจนขึ้น โดยเปรียบวิตกเหมือนราชวัลลภหรือมิตรที่เกี่ยวข้องกับพระราชา และเปรียบจิตที่เป็นสหชาตธรรมเหมือนบุรุษบ้านนอกว่า จิตอาศัยวิตกแล้ว จึงยกขึ้นสู่อารมณ์ได้ เหมือนบุรุษบ้านนอกต้องอาศัยราชวัลลภหรือมิตรที่เกี่ยวข้องกับพระราชา จึงเข้าไปสู่ราชนิเวศน์ได้ ฉะนั้น ประโยคนี้จึงเป็นประโยคตัปปากฏีกรณะ หิ ศัพท์ในประโยคนี้เป็นตัปปากฏีกรณโชตกะ

ตัวอย่างที่ ๓

๑. ทฺวาเรนปิ กมฺมํ (นามํ ลภติ. ...)

กรรมได้รับชื่อแม้ตามทวาร

๒. ยถา **ปน** ตสฺมึ ตสฺมึ รุกฺเข อธิวตฺถา เทวตา สิมฺพลิเทวตา ปลาสเทวตา ปุจิมนฺทเทวตา ผนฺทนเทวตาติ เตน เตน รุกฺเขน นามํ ลภติ, เอวเมว กายทฺวาเรน กตํ กมฺมมฺปิ กายกมฺมนฺติ ทฺวาเรน นามํ ลภติ.

เหมือนอย่างว่าเทวดาที่สิงสถิตอยู่ที่ต้นไม้นั้นๆ ย่อมได้รับชื่อตามต้นไม้นั้นๆ ว่าเทวดางิ้ว เทวดาทองหลาง เทวดาสะเดา เทวดาสะคร้อ ฉันใด แม้กรรมที่กระทำทางกายทวารก็ได้รับชื่อตามทวารว่า กายกรรม ฉันนั้น

(อัฏฐสาลินี หน้า ๑๓๑)

ประโยคที่ ๑ กล่าวว่า กรรมได้รับชื่อแม้ตามทวาร ประโยคนี้ยังมีข้อความไม่ชัดเจน เพราะไม่มีคำเปรียบเทียบ ฉะนั้น ประโยคนี้จึงเป็นประโยคอปากฏะ

ประโยคที่ ๒ กล่าวเนื้อความนั้นให้ชัดเจนขึ้น โดยเปรียบกรรมที่กระทำทางกายทวาร เหมือนเทวดาที่สิงสถิตอยู่ที่ต้นไม้ว่า กรรมที่กระทำทางกายทวารก็ได้รับชื่อตามทวารว่ากายกรรม เหมือนเทวดาที่สิงสถิตอยู่ที่ต้นไม้นั้นๆ ก็ได้รับชื่อตามต้นไม้นั้นๆ ว่าเทวดางิ้ว เทวดาทองหลาง ฯลฯ ฉะนั้น ประโยคนี้จึงเป็นประโยคตัปปากฏีกรณะ ปน ศัพท์ในประโยคนี้เป็นตัปปากฏีกรณโชตกะ

โดยสรุปประโยคตัปปากฏีกรณะคือประโยคที่กล่าวเนื้อความของประโยคหน้าให้ชัดเจนด้วยการกล่าวอุปมาเปรียบเทียบ การจำแนกประโยคจึงต้องใคร่ครวญทั้งประโยคหน้าและประโยคหลัง โดยใช้ประโยคหลังเป็นหลัก เมื่อทราบว่าประโยคหลังกล่าวเนื้อความของประโยคหน้าให้ชัดเจนด้วยการเปรียบเทียบ จึงทราบว่าประโยคหน้าเป็นประโยคอปากฏะ ส่วนประโยคหลังเป็นประโยคตัปปากฏีกรณะ

ประโยคทัฬหีกรณะ

๑๖. ทฬฺหิยวจเน วุตฺเต โอจิตฺยา อาคเมน จ
ทฬฺหีกรณเมตสฺส ปจฺฉิมํ ทฬฺหีกรณํ.

เมื่อท่านกล่าวเนื้อความที่ไม่แน่นอนไว้[ในประโยคหน้า]แล้ว ประโยคหลังที่ย้ำเนื้อความนั้นให้แน่นอนอย่างเหมาะสมและ[ถูกต้อง]ตามคัมภีร์ เรียกว่า **ทัฬหีกรณะ**

บางแห่งคันถรจนาจารย์กล่าวประโยคที่ไม่แน่นอนขึ้นก่อน แล้วกล่าวประโยคหลังที่ย้ำเนื้อความที่กล่าวในประโยคหน้าให้หนักแน่นขึ้น ประโยคหน้าที่ยังกล่าวไว้ไม่แน่นอน เรียกว่า **ประโยคทัฬหิยะ** ส่วนประโยคหลังที่ย้ำเนื้อความที่กล่าวในประโยคหน้า เรียกว่า **ประโยคทัฬหีกรณะ** ประโยคหน้าที่เป็นประโยคทัฬหิยะ ไม่มีนิบาตเป็นเครื่องหมายโดยตรง ส่วนประโยคหลังที่เป็นประโยคทัฬหีกรณะมักประกอบใช้นิบาตเพื่อให้อรรถทัฬหีกรณะนั้นปรากฏชัด

ประโยคทัพหีกรณะ คือประโยคที่ย้ำเนื้อความของประโยคหน้าให้หนักแน่นโดยเหตุผลที่เหมาะสมหรืออ้างอาคตสถานจากคัมภีร์นั้นๆ ในวากยัตถทีปกะแสดงวิเคราะห์ว่า ทฬฺหํ กโรตีติ ทฬฺหีกรณํ. (ทฬฺห บทหน้า + กรฺ ธาตุ + ยุ ปัจจัย) ทฬฺหีกรณญฺจ ตํ วากฺยญฺจาติ ทฬฺหีกรณวากฺยํ. ได้แก่ ประโยคที่ย้ำเนื้อความที่กล่าวในประโยคหน้าให้หนักแน่น

นิบาตที่ท่านประกอบไว้ในประโยคหลัง ทำหน้าที่แสดงอรรถทัพหีกรณะให้ปรากฏชัด เรียกว่า **ทัพหีกรณโชตกะ** ท่านมักนิยมใช้นิบาตชนิดนี้ ๓ ตัวคือ หิ, จ, ปน โบราณาจารย์บัญญัติการแปลนิบาตชนิดนี้ว่า "แท้จริง, จริงอยู่, จริงอย่างนั้น" พระโยชนาจารย์มักอธิบายความนิบาตชนิดนี้ว่า "หิ สจฺจํ" (จริงอยู่) หรือ "หิ ตเทว สจฺจํ" (ถ้อยคำนั้น จริงอยู่)

ทัพหีกรณะ ๒ ประเภท

๑๗. พุทฺธาทีนํ หิ ปาเจน วุตฺตํ อาคมทฬฺหิยํ
การณานุปโรเธน วุตฺตํ ตํ ยุตฺตินามกํ.

ความพิสดารว่า ประโยคที่ท่านกล่าวไว้โดย[อ้าง]คำกล่าวของพระพุทธเจ้าเป็นต้น เรียกว่า **อาคมทัพหีกรณะ** ส่วนประโยคที่ท่านกล่าวไว้โดยไม่ขัดแย้งกับเหตุ[ผล]นั้นเรียกว่า **ยุตติทัพหีกรณะ**

คาถานี้ขยายความปาฐะว่า โอจิตฺยา อาคเมน จ ในคาถาที่ ๑๖ ว่า การย้ำเนื้อความที่ท่านกล่าวไว้ในประโยคหน้าให้หนักแน่น โดยอ้างอิงปาฐะของพระพุทธเจ้า, พระปัจเจกพุทธเจ้า, พระสาวก, พระอรรถกถาจารย์, พระฎีกาจารย์ หรือโบราณาจารย์ อาทิเช่น วุตฺตญฺเหตํ ภควตา (จริงอย่างนั้น พระผู้มีพระภาคได้ตรัสพระดำรัสนี้), วุตฺตมฺปิ เจตํ ภควตา (จริงอย่างนั้น พระผู้มีพระภาคได้ตรัสแม้พระดำรัสนี้), เตน วุตฺตํ อฏฺฐกถายํ (เพราะเหตุนั้น ท่านจึงกล่าวไว้ในอรรถกถา), วุตฺตญฺจฏฺฐกถาสุ (จริงอย่างนั้น ท่านกล่าวไว้ในอรรถกถาทั้งหลาย) ชื่อว่าอาคมทัพหีกรณะ ส่วนการย้ำเนื้อความตามเหตุผลที่สมควร ไม่อ้างอิงสาธกดังกล่าว ชื่อว่ายุตติทัพหีกรณะ ฉะนั้น ทัพหีกรณะจึงมี ๒ ประเภทคือ

๑. ยุตติทัพหีกรณะ คือ ประโยคที่ย้ำเนื้อความให้หนักแน่นอย่างเหมาะสมถูกต้อง โดยไม่ยกตัวอย่างจากคัมภีร์

๒. อาคมทัพหีกรณะ คือ ประโยคที่ย้ำเนื้อความให้หนักแน่น โดยยกตัวอย่างจากคัมภีร์มายืนยัน

ตัวอย่างยุตติทัพหีกรณะ

๑. ปูชเนยฺยา นาม อุกฺกฏฺฐปริจฺเฉทโต พุทฺธปจฺเจกพุทฺธอริยสาวกา.

โดยกำหนดบุคคลผู้สูงสุด พระพุทธเจ้า, พระปัจเจกพุทธเจ้า และพระอริยสาวก ชื่อว่าปูชนียบุคคล

๒. เต **หิ** ทกฺขิเณยฺยตฺตา อปฺปกายปิ อตฺตนิ กตาย ปูชาย ทีฆรตฺตํ หิตสุขาวหภาวกรเณน ปู

ชเนยฺยาติ วุจฺจนฺติ.

จริงอยู่ ท่านเหล่านั้น เรียกว่า ปูชไนยบุคคล เพราะทำภาวะแห่งการบูชาที่บุคคลทำในตนแม้เล็กน้อย นำประโยชน์สุขมาให้ตลอดกาลนาน เนื่องจากเป็นผู้ควรรับทักษิณา

(มังคลัตถทีปนี เล่ม ๑ หน้า ๕๔)

ประโยคที่ ๑ กล่าวว่าผู้ควรบูชา คือพระพุทธเจ้า, พระปัจเจกพุทธเจ้า และพระอริยสาวก ประโยคนี้ยังมีเนื้อความไม่หนักแน่น เพราะบิดามารดาก็เป็นผู้ควรบูชาของบุตรธิดา ครูก็เป็นผู้ควรบูชาของศิษย์ ฉะนั้น ประโยคนี้จึงเป็นประโยคทัพหิยะ

ประโยคที่ ๒ กล่าวสนับสนุนประโยคหน้าว่า พระพุทธเจ้าเป็นต้นเป็นผู้ควรบูชา เพราะก่อให้เกิดประโยชน์สุขตลอดราตรีนาน ฉะนั้น ประโยคนี้จึงเป็นประโยคทัพหีกรณะ หิ ศัพท์ในประโยคนี้เป็นทัพหีกรณโชตกะ

ตัวอย่างยุตติทัพหีกรณะ

๑. ติตฺถิยา คหฏฺเฐเนว สงฺคหิตา.

พวกเดียรถีย์ได้รับการสงเคราะห์ด้วย คหฏฺฐ ศัพท์

๒. เอเตปิ **หิ** วชฺชนียา.

จริงอยู่ พวกเขาก็เป็นคนที่ควรเว้น

(กังขาวิตรณี หน้า ๑๑๖)

ประโยคที่ ๑ กล่าวว่า พวกเดียรถีย์ได้รับการสงเคราะห์ด้วย คหฏฺฐ ศัพท์ ประโยคนี้ยังมีเนื้อความไม่หนักแน่น เพราะเดียรถีย์ก็เป็นนักบวชเหมือนภิกษุ ฉะนั้น ประโยคนี้จึงเป็นประโยคทัพหิยะ

ประโยคที่ ๒ กล่าวสนับสนุนประโยคหน้าว่า พวกเดียรถีย์เป็นผู้ที่ควรเว้นเหมือนคฤหัสถ์ จึงได้รับการสงเคราะห์ด้วย คหฏฺฐ ศัพท์ คือจัดเป็นคฤหัสถ์ในที่นี้ ฉะนั้น ประโยคนี้จึงเป็นประโยคทัพหีกรณะ หิ ศัพท์ในประโยคนี้เป็นทัพหีกรณโชตกะ

คัมภีร์วากยัตถทีปกะกล่าวว่า ถ้าประโยคหลังมี หิ นิบาตประกอบอยู่ และประโยคหน้ามี เอว ศัพท์เหมือนคำว่า คหฏฺเฐเนว ประโยคหลังนั้นต้องเป็นประโยคทัพหีกรณะเสมอ

ตัวอย่างอาคมทัพหีกรณะ

๑. ตตฺถ ปาทสงฺขาเต ปเท อกฺขโร อกฺขรปทนฺตฺยตฺโถ ยุชฺชติ.

ในคำว่า อกฺขรปทํ นั้น ข้อความว่า พยางค์ในบทกล่าวคือบาท จึงจะถูก

๒. ตถา **หิ**

เอกปาทกฺขรานํปิ　　　　　นิยโม ฉนฺทลกฺขณํ

จตุปาทกฺขรานฺตุ นิยโม วุตฺติลกฺขณนฺติ

ฉนฺทวุตฺติปฺปทีเป วุตฺตํ.

จริงอย่างนั้น ท่านกล่าวไว้ในฉันทวุตติปทีปว่า

การกำหนดแม้พยาค์ในบาทหนึ่ง เป็นลักษณะของฉันท์ ส่วนการกำหนดครุและลหุในบาททั้งสี่เป็นลักษณะของคาถา

(มังคลัตถทีปนี เล่ม ๑ หน้า ๑๐)

ประโยคที่ ๑ แสดงวิเคราะห์ อกฺขรปทํ ว่า ปเท อกฺขโร อกฺขรปทํ ประโยคนี้ยังมีเนื้อความไม่หนักแน่น เพราะเป็นอัตโนมติของผู้แต่ง ฉะนั้น ประโยคนี้จึงเป็นประโยคทัพหิยะ

ประโยคที่ ๒ กล่าวสนับสนุนคำว่า ปาทสงฺขาเต ปเท อกฺขโร อกฺขรปทํ. โดยอ้างสาธกจากคัมภีร์ฉันทวุตติปทีป ฉะนั้น ประโยคนี้จึงเป็นประโยคอาคมทัพหีกรณะ หิ ศัพท์ในประโยคนี้เป็นทัพหีกรณโชตกะ

คำว่า เอกปาทกฺขรานํปิ นิยโม เป็นสาธกของการวิเคราะห์ว่า ปเท อกฺขโร อกฺขรปทํ. และเป็นสาธกที่ ปท ศัพท์กล่าวอรรถคือบาทคาถา เพราะท่านกล่าวว่า "... พยาค์ในบาทหนึ่ง ..."

ตัวอย่างอาคมทัพหีกรณะ

๑. ตตฺถ หิ ปฏิสงฺขา โยนิโส จีวรํ ปฏิเสวามีตฺยาทินา ตํขณิกปจฺจเวกฺขเณน ปริโภคสมํ ปจฺจเวกฺขิตพฺพํ.

ก็ในกาลบริโภคนั้น พึงพิจารณาพร้อมด้วยการบริโภคด้วยตังขณิกปัจจเวกขณะเป็นต้นว่า เราพิจารณาโดยแยบคายแล้วเสพจีวร

๒. วุตฺตญฺ**จ**ฏฺฐกถาสุ "จีวรํ ปริโภเค ปริโภเค ปจฺจเวกฺขิตพฺพํ. ปิณฺฑปาโต อาโลเป อาโลเป. เสนาสนํ ปริโภเค ปริโภเค"ติ.

จริงอย่างนั้น ในอรรถกถาทั้งหลายท่านกล่าวว่า ภิกษุพึงพิจารณาจีวรทุกขณะที่บริโภค พึงพิจารณาบิณฑบาตทุกคำกลืน พึงพิจารณาเสนาสนะทุกขณะที่บริโภค

(มังคลัตถทีปนี เล่ม ๑ หน้า ๑๙๗

ประโยคที่ ๑ กล่าวว่า พึงพิจารณาพร้อมด้วยการบริโภคด้วยตังขณิกปัจจเวกขณะเป็นต้นว่าเราพิจารณาโดยแยบคายแล้วเสพจีวร ประโยคนี้ยังมีเนื้อความไม่หนักแน่น เพราะเป็นอัตโนมติของผู้แต่ง ฉะนั้น ประโยคนี้จึงเป็นประโยคทัพหิยะ

ประโยคที่ ๒ กล่าวสนับสนุนประโยคหน้า โดยอ้างสาธกจากอรรถกถา ฉะนั้น ประโยคนี้จึงเป็นประโยคอาคมทัพหีกรณะ หิ ศัพท์ในประโยคนี้เป็นทัพหีกรณโชตกะ

โดยสรุปประโยคทัพหีกรณะคือประโยคที่ย้ำเนื้อความของประโยคหน้าให้หนักแน่น การ

จำแนกประโยคจึงต้องใคร่ครวญทั้งประโยคหน้าและประโยคหลัง โดยใช้ประโยคหลังเป็นหลัก เมื่อทราบว่าประโยคหลังกล่าวย้ำเนื้อความของประโยคหน้าให้หนักแน่นขึ้น จึงทราบว่าประโยคหน้าเป็นประโยคทัพพิยะ ส่วนประโยคหลังเป็นประโยคทัพหีกรณะ

ทัพหีกรณะ ๔ ประเภท

๑๘. สภาวพฺยติเรกานํ วเสนาปิ จตุพฺพิธํ
ปุพฺพํ อตฺถานุโลเมน ปรนฺตุ วิปรีตกํ.

ประโยคทัพหีกรณะมี ๔ อย่างด้วยการจำแนกเป็นอาคมทัพหีกรณะ, ยุตติทัพหีกรณะข้างต้น และสภาวทัพหีกรณะ, พยติเรกทัพหีกรณะ ประโยค**สภาวทัพหีกรณะ**อย่างแรก คือประโยคหลังที่กล่าวไว้โดยคล้อยตามเนื้อความ[ของประโยคแรก] ส่วน**พยติเรกทัพหีกรณะ**อย่างหลังเป็นประโยคที่ตรงกันข้ามกับที่กล่าวมา

คาถานี้เป็นคาถาแสดงจำนวนของประโยคทัพหีกรณะทั้งหมดว่ามี ๔ โดยเพิ่มอีก ๒ ประเภท คือ สภาวทัพหีกรณะและพยติเรกทัพหีกรณะ จึงรวมเป็นทัพหีกรณะ ๔ ประเภท คือ

๑. ยุตติทัพหีกรณะ คือประโยคที่ย้ำเนื้อความให้หนักแน่นอย่างเหมาะสมถูกต้อง โดยไม่ยกตัวอย่างจากคัมภีร์

๒. อาคมทัพหีกรณะ คือประโยคที่ย้ำเนื้อความให้หนักแน่น โดยยกตัวอย่างจากคัมภีร์มายืนยัน

๓. สภาวทัพหีกรณะ คือประโยคที่ย้ำเนื้อความของประโยคข้างหน้าให้ชัดเจนยิ่งขึ้นโดยการแสดงลักษณะของสิ่งนั้น ประโยคเช่นนี้ไม่มี น ปฏิเสธอยู่ในประโยค

๔. พยติเรกทัพหีกรณะ คือประโยคที่ย้ำเนื้อความของประโยคหน้า โดยมีเนื้อความขัดแย้งกับประโยคหน้านั้นด้วย ประโยคเช่นนี้มี น ปฏิเสธอยู่ในประโยค

ท่านจะกล่าวตัวอย่างของสภาวทัพหีกรณะและพยติเรกทัพหีกรณะในคาถาที่ ๓๑ ต่อไป

ประโยคปักขันตระ

๑๙. กิญฺจิ ปกฺขํ กเถตฺวาน อญฺญํปิ วตฺตุมิจฺฉตา
วุตฺตํ ยํ ปจฺฉิมญฺเจว ตํ ปกฺขนฺตรนามกํ.

เมื่อกล่าวประโยคฝ่ายหนึ่งแล้ว บุคคลต้องการจะกล่าวประโยคฝ่ายอื่น[จากประโยคหน้านั้น] ประโยคหลังที่ท่านกล่าวไว้แล้วนี้มีชื่อว่า **ปักขันตระ**

คันถรจนาจารย์ได้กล่าวประโยคที่แสดงฝ่ายหนึ่งไว้ก่อน แล้วกล่าวประโยคหลังที่แสดงฝ่ายอื่นจากประโยคหน้านั้น ประโยคทั้งสองนี้เกี่ยวเนื่องกันโดยความเป็นฝ่ายแรกและฝ่ายหลัง ประโยคหน้าที่แสดงฝ่ายหนึ่ง เรียกว่า **ประโยคปักขะ** ส่วนประโยคหลังที่แสดงฝ่ายอื่น เรียกว่า **ประโยคปักขัน**

ตระ ประโยคหน้าที่เป็นประโยคปักขะ ไม่มีนิบาตเป็นเครื่องหมายโดยตรง ส่วนประโยคหลังที่เป็นประโยคปักขันตระมักประกอบใช้นิบาตเพื่อให้อรรถปักขันตระนั้นปรากฏชัด

ประโยคปักขันตระ คือประโยคหลังที่แสดงเนื้อความแยกออกไปอีกอย่างหนึ่ง เช่น สมชายไปโรงเรียน ส่วนสมหญิงอยู่บ้าน ประโยคปักขันตระนี้คล้ายคลึงกับประโยคที่แสดงความขัดแย้ง ในบางครั้งภาษาไทยก็ใช้คำเชื่อมว่า “แต่” เช่น สมชายไปโรงเรียน แต่สมหญิงอยู่บ้าน อย่างไรก็ตาม ถ้าสังเกตดีๆ แล้วจะทราบได้ไม่ยาก ในวากยัตถทีปกะแสดงวิเคราะห์ว่า ปกฺโข จ โส อนฺตโร จาติ ปกฺขนฺตโร. ได้แก่ ฝ่ายอื่น, ปกฺขนฺตรสฺส ทีปกํ วากฺยํ ปกฺขนฺตรวากฺยํ. ได้แก่ ประโยคที่แสดงฝ่ายอื่น

นิบาตที่ท่านประกอบไว้ในประโยคหลัง ทำหน้าที่แสดงอรรถปักขันตระให้ปรากฏชัด เรียกว่า **ปักขันตรโชตกะ** ท่านมักนิยมใช้นิบาตชนิดนี้ ๒ ตัวคือ จ, ปน โบราณาจารย์บัญญัติการแปลนิบาตชนิดนี้ว่า “ฝ่ายว่า, ส่วนว่า, แต่” พระโยชนาจารย์มักอธิบายความนิบาตชนิดนี้ว่า “หิ ปกฺขนฺตโร มยา วุจฺจเต” (เราจะกล่าวฝ่ายอื่น)

ตัวอย่างที่ ๑

๑. ทุกฺโข พาเลหิ สํวาโส อมิตฺเตเนว สพฺพทา.

การอยู่ร่วมกับคนพาลให้เกิดทุกข์เสมอไป เหมือนการอยู่ร่วมกับศัตรู

๒. ธีโร **จ** สุขสํวาโส ญาตีนํว สมาคโม.

ส่วนปราชญ์มีการอยู่ร่วมกันเป็นสุข เหมือนสมาคมแห่งญาติ

(ธรรมบท ภาค ๖ สักกวัตถุ หน้า ๑๓๖)

ประโยคที่ ๑ กล่าวฝ่ายแรกว่า การอยู่ร่วมกับคนพาลนำทุกข์มาให้ ฉะนั้น ประโยคนี้จึงเป็นประโยคปักขะ

ประโยคที่ ๒ กล่าวฝ่ายอื่นว่า การอยู่ร่วมกับบัณฑิตนำสุขมาให้ ฉะนั้น ประโยคนี้จึงเป็นประโยคปักขันตระ จ ศัพท์ในประโยคนี้เป็นปักขันตรโชตกะ

ตัวอย่างที่ ๒

๑. **ขเณ ขเณ**ติ เอเกกสฺส จิตฺตสฺส ตีสุ ตีสุ ขเณสุ. ...

สองบทว่า ขเณ ขเณ ได้แก่ ในขณะทั้งสามของจิตดวงหนึ่งๆ ...

๒. อปเร **ปน** จิตฺตสฺส ฐิติกฺขณํ ภงฺคกฺขเณ จ รูปุปฺปาทํ ปฏิเสเธนฺติ.

ส่วนอาจารย์เหล่าอื่นได้ปฏิเสธฐีติขณะของจิต และการเกิดขึ้นของรูปในภังคขณะ

(อภิธัมมัตถวิภาวินี หน้า ๒๑๔)

ประโยคที่ ๑ ไขบทตั้งคือ ขเณ ขเณ โดยอธิบายความตามที่พระอรรถกถาจารย์กล่าวว่าจิตดวงหนึ่งๆ มีสามขณะคืออุปปาทขณะะ, ฐีติขณะ และภังคขณะ ประโยคนี้กล่าวฝ่ายแรกก่อน แล้วท่าน

จะกล่าวมติของพระฎีกาจารย์ในประโยคต่อมา ฉะนั้น ประโยคนี้จึงเป็นประโยคปักขะ

ประโยคที่ ๒ กล่าวมติของอาจารย์เหล่าอื่นคือพระฎีกาจารย์ว่า พระฎีกาจารย์ปฏิเสธฐีติขณะและการที่รูปเกิดขึ้นในภังคขณะ ฉะนั้น ประโยคนี้จึงเป็นประโยคปักขันตระ ปน ศัพท์ในประโยคนี้เป็นปักขันตรโชตกะ

ประโยคที่กล่าวมติอื่นจากมติที่กล่าวมาแล้ว จัดว่าเป็นประโยคปักขันตระ ท่านมักใช้ ปน ศัพท์เป็นปักขันตรโชตกะในฐานะดังกล่าว เช่น อปเร ปน (ส่วนอาจารย์เหล่าอื่น), เกจิ ปน (ส่วนอาจารย์บางพวก), อญฺเญ ปน (ส่วนอาจารย์พวกอื่น), เอกจฺเจ ปน (ส่วนอาจารย์บางท่าน), อฏฺฐกถายํ ปน (ส่วนในอรรถกถา), อานนฺทาจริโย ปน (ส่วนพระอานันทาจารย์), มหาปทุมตฺเถโร ปน (ส่วนพระมหาปทุมเถระ), มหาสุมนตฺเถโร ปน (ส่วนพระมหาสุมนเถระ), ติปิฏกจูฬนาคตฺเถโร ปน (ส่วนพระติปิฎกจูฬนาคเถระ), กุรุนฺทิยํ ปน (ส่วนในอรรถกถากุรุนที) , มหาปจฺจริยํ ปน (ส่วนในมหาปัจจรีอรรถกถา)

ตัวอย่างที่ ๓

๑. **อจินฺตยุนฺ**ติ จินฺเตสุํ.

บทว่า อจินฺตยุํ ความว่า ดำริแล้ว

๒. **อากงฺขมานา**ติ อิจฺฉมานา ปฏฺฐยมานา.

บทว่า อากงฺขมานา ความว่า จำนงอยู่ คือปรารถนาอยู่

(มังคลัตถทีปนี เล่ม ๑ หน้า ๑๑)

ประโยคที่ ๑ กล่าวไขบทว่า อจินฺตยุํ ที่เป็นฝ่ายแรก ฉะนั้น ประโยคนี้จึงเป็นประโยคปักขะ

ประโยคที่ ๒ กล่าวไขบทว่า อากงฺขมานา ที่เป็นฝ่ายอื่น ฉะนั้น ประโยคนี้จึงเป็นประโยคปักขันตระ

ประโยคที่ไขบทตั้งอื่นจากบทตั้งที่ไขมาก่อน จัดว่าเป็นประโยคปักขันตระทั้งหมด ประโยคปักขันตระชนิดนี้ไม่นิยมใช้ปักขันตรโชตกะ เพราะความเป็นปักขันตระมีความชัดเจนแล้ว

โดยสรุปประโยคปักขันตระคือประโยคที่แสดงฝ่ายอื่นจากประโยคหน้า การจำแนกประโยคจึงต้องใคร่ครวญทั้งประโยคหน้าและประโยคหลัง โดยใช้ประโยคหลังเป็นหลัก เมื่อทราบว่าประโยคหลังแสดงฝ่ายอื่นจากประโยคหน้า จึงทราบว่าประโยคหน้าเป็นประโยคปักขะ ส่วนประโยคหลังเป็นประโยคปักขันตระ

ประโยคอันวยะ

๒๐. วุตฺเต ปจฺจนิเย เจว ปจฺฉิมํ อนุโลมโต
อนฺวยมิติ วิญฺเญยฺยํ วิญฺญุนา จิตฺรญาณินา.

เมื่อกล่าวประโยคหน้าที่มีการปฏิเสธไว้ แล้วกล่าวประโยคหลังอย่างคล้อยตาม[กับประโยค

หน้านั้น] วิญญูชนผู้มีความรู้มากพึงทราบว่า ประโยคหลังนั้นคือ**ประโยคอันวยะ**

คันถรจนาจารย์ได้กล่าวประโยคที่แสดงการปฏิเสธข้อความอย่างใดอย่างหนึ่ง ด้วยการประกอบ น ปฏิเสธ แล้วกล่าวประโยคหลังที่แสดงความคล้อยตามกับประโยคหน้านั้น ไม่ประกอบ น ปฏิเสธ เหมือนประโยคหน้า ประโยคทั้งสองนี้เกี่ยวเนื่องกันโดยความเป็นประโยคที่ปฏิเสธและคล้อยตาม ประโยคหน้าที่กล่าวปฏิเสธ เรียกว่า **ประโยคพยติเรกะ** ส่วนประโยคหลังที่กล่าวคล้อยตามกับประโยคหน้า เรียกว่า **ประโยคอันวยะ** ประโยคหน้าที่เป็นประโยคพยติเรกะ ไม่มีนิบาตเป็นเครื่องหมายโดยตรง ส่วนประโยคหลังที่เป็นประโยคอันวยะมักประกอบใช้นิบาตเพื่อให้อรรถอันวยะนั้นปรากฏชัด

ประโยคอันวยะ คือประโยคหลังที่กล่าวคล้อยตามประโยคหน้าที่ท่านแสดงเนื้อความปฏิเสธไว้ เช่น วันนี้สมชายไม่ไปโรงเรียน เขาจึงไปเที่ยวที่เขาดิน ข้อความทั้งสองประโยคนี้สอดคล้องกัน สมชายตั้งใจจะไม่ไปโรงเรียนและตั้งใจจะไปเที่ยวเขาดินอยู่แล้ว เมื่อเหตุการณ์สองประโยคนี้เกิดขึ้นพร้อมกัน ถือว่ามีเนื้อความสอดคล้องกัน ในภาษาไทยไม่มีคำเชื่อมแสดงอรรถเช่นนี้ เมื่อจำเป็นจะต้องใช้ คิดว่าน่าจะใช้คำว่าเชื่อมว่า “จึง” อย่างไรก็ตาม ประโยคอันวยะมิได้แสดงผล ถ้าใช้คำเชื่อมว่า “จึง” อาจจะทำให้เข้าใจผิดว่าประโยคนี้เป็นประโยคผล สนามหลวงบัญญัติให้แปลนิบาตชนิดนี้ว่า “อัน” เช่น ตัวอย่างนี้กล่าวอีกนัยหนึ่งว่า วันนี้สมชายไม่ไปโรงเรียน อันเขาไปเที่ยวที่เขาดิน ในวากยัตถทีปกะแสดงวิเคราะห์ว่า อนุรูปโต อนุโลมโต วา อยติ ปวตฺตตีติ อนฺวยํ. ได้แก่ อรรถที่เป็นไปอย่างเหมาะสมหรือคล้อยตาม, อนฺวยสฺส ทีปกํ วากฺยํ อนฺวยวากฺยํ. ได้แก่ ประโยคที่แสดงอรรถอันวยะ

นิบาตที่ท่านประกอบไว้ในประโยคหลัง ทำหน้าที่แสดงอรรถอันวยะให้ปรากฏชัด เรียกว่า **อันวยโชตกะ** ท่านมักนิยมใช้นิบาตชนิดนี้ ๓ ตัวคือ หิ, จ, ปน โบราณาจารย์บัญญัติการแปลนิบาตชนิดนี้ว่า “อัน” พระโยชนาจารย์มักอธิบายความนิบาตชนิดนี้ว่า “หิ อนฺวโย มยา วุจฺจเต” (เราจะกล่าวความคล้อยตาม)

ตัวอย่างที่ ๑

๑. ปณฺฑิโต เนวิตฺถึ เสเว.

บัณฑิตไม่พึงคบหาสตรี

๒. วงฺกํ **หิ** อิตฺถิยา มนํ.

อันใจของสตรีคด

(คันถาภรณะ คาถาที่ ๓๓)

ประโยคที่ ๑ กล่าวปฏิเสธด้วยการใส่ น นิบาตว่า บัณฑิตไม่พึงคบหาสตรี ฉะนั้น ประโยคนี้จึงเป็นประโยคพยติเรกะ

ประโยคที่ ๒ กล่าวคล้อยตามประโยคหน้าด้วยการไม่ใส่ น ปฏิเสธว่า ใจของสตรีคด ฉะนั้น

ประโยคนี้จึงเป็นประโยคอันวยะ หิ ศัพท์ในประโยคนี้เป็นอันวยโชตกะ

ตัวอย่างที่ ๒

๑. พาโล นาม น วิสฺสาสิตพฺโพ.

ธรรมดาคนพาล บุคคลไม่ควรคุ้นเคย

๒. โส **จ** มิตฺตทุพฺภี โหติ.

อันคนพาลเป็นผู้ทำลายมิตร

(วากยสัมพันธ์ หน้า ๒๓๓)

ประโยคที่ ๑ กล่าวปฏิเสธด้วยการใส่ น นิบาตว่า ธรรมดาคนพาล บุคคลไม่ควรคุ้นเคย ฉะนั้น ประโยคนี้จึงเป็นประโยคพยติเรกะ

ประโยคที่ ๒ กล่าวคล้อยตามประโยคหน้าด้วยการไม่ใส่ น ปฏิเสธว่า คนพาลเป็นผู้ทำลายมิตร ฉะนั้น ประโยคนี้จึงเป็นประโยคอันวยะ จ ศัพท์ในประโยคนี้เป็นอันวยโชตกะ

ตัวอย่างที่ ๓

๑. น เมตฺตา (สมุสฺสาหินี).

เมตตาไม่มีสภาพที่พากเพียร

๒. เมตฺตา **ปน** ปญฺญาคติกปวตฺตินี โหตีติ.

อันเมตตาเป็นสภาพเป็นไปมีคติเหมือนปัญญา

(มูลฎีกา เล่ม ๑ หน้า ๖ ฉบับพม่า)

ประโยคที่ ๑ กล่าวปฏิเสธด้วยการใส่ น นิบาตว่า เมตตาไม่มีสภาพที่พากเพียร ฉะนั้น ประโยคนี้จึงเป็นประโยคพยติเรกะ

ประโยคที่ ๒ กล่าวคล้อยตามประโยคหน้า ด้วยการไม่ใส่ น ปฏิเสธว่า เมตตาเป็นสภาพเป็นไปมีคติเหมือนปัญญา ฉะนั้น ประโยคนี้จึงเป็นประโยคอันวยะ จ ศัพท์ในประโยคนี้เป็นอันวยโชตกะ

โดยสรุปประโยคอันวยะคือประโยคที่กล่าวคล้อยตามประโยคหน้าที่ท่านแสดงเนื้อความปฏิเสธไว้ การจำแนกประโยคจึงต้องใคร่ครวญทั้งประโยคหน้าและประโยคหลัง โดยใช้ประโยคหลังเป็นหลัก เมื่อทราบว่าประโยคหลังกล่าวคล้อยตามประโยคหน้า จึงทราบว่าประโยคหน้าเป็นประโยคพยติเรกะ ส่วนประโยคหลังเป็นประโยคอันวยะ

ประโยคพยติเรกะ

๒๑. ปุพฺเพ เจ อนุโลเมน วุตฺเต ตปฺปฏิปกฺขโต
ภาสิตํ ปจฺฉิมํ ยญฺจ พฺยติเรกํ วิภาวินา.

เมื่อกล่าวประโยคหน้าไว้อย่างสอดคล้อง[กับประโยคหลัง] แล้วกล่าวประโยคหลังโดย

ปฏิเสธประโยคหน้านั้น บัณฑิตเรียกประโยคหลังนั้นว่า **ประโยคพยติเรกะ**

คันถรจนาจารย์ได้กล่าวประโยคที่แสดงความคล้อยตามไว้ โดยไม่ประกอบใช้ น นิบาต แล้วกล่าวประโยคหลังที่แสดงการปฏิเสธประโยคหน้านั้น โดยประกอบใช้ น ปฏิเสธ ประโยคทั้งสองนี้เกี่ยวเนื่องกันโดยความเป็นประโยคที่คล้อยตามและปฏิเสธ ประโยคหน้าที่กล่าวคล้อยตาม เรียกว่า **ประโยคอันวยะ** ส่วนประโยคหลังที่กล่าวปฏิเสธประโยคหน้า เรียกว่า **ประโยคพยติเรกะ** ประโยคหน้าที่เป็นประโยคอันวยะ ไม่มีนิบาตเป็นเครื่องหมายโดยตรง ส่วนประโยคหลังที่เป็นประโยคพยติเรกะมักประกอบใช้นิบาตเพื่อให้อรรถพยติเรกะนั้นปรากฏชัด

ประโยคพยติเรกะ คือประโยคที่กล่าวขัดแย้งกับประโยคที่อยู่ข้างหน้าด้วยการใส่ น ปฏิเสธเข้ามา ท่านอธิบายว่าประโยคพยติเรกทัพหีกรณะต้องมี น เป็นบทปฏิเสธอยู่เสมอ มีลักษณะคล้ายคลึงกับประโยคอันวยะ ต่างแต่สลับที่กันเท่านั้น เช่น วันนี้เขาไปเที่ยวเขาดิน เขาจึงไม่ได้ไปโรงเรียน ในภาษาไทยไม่มีคำเชื่อมแสดงอรรถนี้ดังที่กล่าวไว้แล้ว ถ้าจำเป็นต้องใช้คำเชื่อมภาษาไทยคงต้องใช้ “จึง” ในวากยัตถทีปกะแสดงวิเคราะห์ว่า วิรุทฺธภาเวน ปกตฺยตฺถํ อติริญฺจตีติ พฺยติเรโก. ได้แก่ เนื้อความที่สละอรรถปรกติโดยความตรงกันข้าม, พฺยติเรกสฺส ทีปกํ วากฺยํ พฺยติเรกวากฺยํ. ได้แก่ ประโยคที่แสดงอรรถพยติเรกะ

นิบาตที่ท่านประกอบไว้ในประโยคหลัง ทำหน้าที่แสดงอรรถพยติเรกะให้ปรากฏชัด เรียกว่า **พยติเรกโชตกะ** ท่านมักนิยมใช้นิบาตชนิดนี้ ๓ ตัวคือ หิ, จ, ปน โบราณาจารย์บัญญัติการแปลนิบาตชนิดนี้ว่า “อัน” เหมือนอันวยโชตกะ ผู้แปลเห็นว่าในบางที่ก็ควรแปลว่า “แต่, ส่วน” ตามฐานะที่เหมาะสม พระโยชนาจารย์มักอธิบายความนิบาตชนิดนี้ว่า “หิ พฺยติเรโก มยา วุจฺจเต” (เราจะกล่าวความขัดแย้ง)

เมื่อคันถรจนาจารย์กล่าวประโยคหน้าที่ประกอบด้วย น นิบาตแล้ว มักเขียนประโยคต่อมาที่ไม่มี น นิบาต ในกรณีนี้จัดว่าท่านกล่าวประโยคพยติเรกะก่อน แล้วกล่าวประโยคอันวยะไว้หลัง ถ้าท่านกล่าวประโยคหน้าที่ไม่มี น นิบาต แล้วกล่าวประโยคต่อมาที่มี น นิบาต จัดว่าท่านกล่าวประโยคอันวยะก่อน แล้วกล่าวประโยคพยติเรกะไว้หลัง การกล่าวประโยคทั้งสองไว้ก่อนหรือหลังเช่นนี้ ขึ้นอยู่กับความเหมาะสมของข้อความนั้นๆ

ตัวอย่างที่ ๑

๑. ตตฺถ เอกาวชฺชนวีถิยํ สตฺตสุ ชวเนสุ ปฐมจิตฺตสมุฏฺฐิตา วาโยธาตุ อตฺตนา สหชาตํ รูปกายํ สนฺถมฺเภตุํ สนฺธาเรตุํ สกฺโกติ.

บรรดาวาโยธาตุที่เกิดเพราะจิตเหล่านั้น วาโยธาตุที่เกิดเพราะจิตดวงแรกในบรรดาชวนจิต ๗ ดวงในวิถีจิตที่มีอาวัชชนจิตเดียว ย่อมสามารถอุปถัมภ์ค้ำจุนรูปกายที่เกิดร่วมกับตนได้

๒. อปราปรํ **ปน** จาเลตุํ น สกฺโกติ.

แต่ไม่สามารถให้เคลื่อนไหวไปมาได้

(อัฏฐสาลินี หน้า ๑๒๙)

ประโยคที่ ๑ กล่าวคล้อยตามด้วยการไม่ใส่ น ปฏิเสธเข้ามาว่า วาโยธาตุที่เกิดเพราะจิตดวงแรก สามารถค้ำจุนรูปกายที่เกิดร่วมกับตนให้มั่นคงได้ ฉะนั้น ประโยคนี้จึงเป็นประโยคอันวยะ

ประโยคที่ ๒ กล่าวขัดแย้งกับประโยคที่อยู่ข้างหน้าด้วยการใส่ น ปฏิเสธเข้ามาว่า วาโยธาตุดังกล่าวไม่สามารถทำให้รูปกายเคลื่อนไหวไปมาได้ ฉะนั้น ประโยคนี้จึงเป็นประโยคพยติเรกะ ปน ศัพท์ในประโยคนี้เป็นพยติเรกโชตกะ

ตัวอย่างที่ ๒

๑. ปญฺญาว เสฏฺฐา.

ปัญญานั่นเทียวประเสริฐ

๒. สีลาทโย **จ** ตสฺสา กลํ น อุเปนฺติ.

ส่วนศีลเป็นต้นย่อมไม่ถึงส่วนเสี้ยวของปัญญานั้น

(วากยสัมพันธ์ หน้า ๒๓๔)

ประโยคที่ ๑ กล่าวคล้อยตามด้วยการไม่ใส่ น ปฏิเสธเข้ามาว่า ปัญญาเป็นสิ่งที่ประเสริฐ ฉะนั้น ประโยคนี้จึงเป็นประโยคอันวยะ

ประโยคที่ ๒ กล่าวขัดแย้งกับประโยคที่อยู่ข้างหน้าด้วยการใส่ น ปฏิเสธเข้ามาว่า ศีลเป็นต้นย่อมไม่ถึงส่วนเสี้ยวของปัญญา ฉะนั้น ประโยคนี้จึงเป็นประโยคพยติเรกะ จ ศัพท์ในประโยคนี้เป็นพยติเรกโชตกะ

ประโยคพยติเรกะบางประโยคก็ไม่มีพยติเรกโชตกะ ทั้งนี้เพราะเมื่อประกอบใช้ น นิบาตที่เป็นปฏิเสธโชตกะแล้ว ข้อความที่ปฏิเสธก็ปรากฏชัดเจน ฉะนั้น จึงไม่ประกอบใช้พยติเรกโชตกะในประโยคได้เช่นกัน เช่น

ตัวอย่างที่ ๓

๑. ตตฺถ อกฺโกสาธิปฺปาเยเนว กุปิตจิตฺตํ.

บรรดาองค์ทั้ง ๓ นั้น ท่านมุ่งหมายจิตโกรธด้วยความประสงค์ในการด่า

๒. น มรณาธิปฺปาเยน.

หาได้มุ่งหมายจิตโกรธด้วยความประสงค์ในการให้ตายไม่

(มังคลัตถทีปนี เล่ม ๑ หน้า ๒๑๑)

ประโยคที่ ๑ กล่าวคล้อยตามด้วยการไม่ใส่ น ปฏิเสธเข้ามาว่า บรรดาองค์ทั้ง ๓ นั้น ท่านมุ่งหมายจิตโกรธด้วยความประสงค์ในการด่า ฉะนั้น ประโยคนี้จึงเป็นประโยคอันวยะ

ประโยคที่ ๒ กล่าวขัดแย้งกับประโยคที่อยู่ข้างหน้าด้วยการใส่ น ปฏิเสธเข้ามาว่า ท่านมิได้มุ่งหมายจิตโกรธด้วยความประสงค์ในการให้ตาย ฉะนั้น ประโยคนี้จึงเป็นประโยคพยติเรกะ

โดยสรุปประโยคพยติเรกะคือประโยคที่กล่าวขัดแย้งกับประโยคหน้าด้วยการใส่ น ปฏิเสธเข้ามา การจำแนกประโยคจึงต้องใคร่ครวญทั้งประโยคหน้าและประโยคหลัง โดยใช้ประโยคหลังเป็นหลัก เมื่อทราบว่าประโยคหลังกล่าวปฏิเสธประโยคหน้า จึงทราบว่าประโยคหน้าเป็นประโยคอันวยะ ส่วนประโยคหลังเป็นประโยคพยติเรกะ

ประโยคสัมภาวนะ

๒๒. นินฺทาย สหิเต เจว ปุริเม ตสฺส กถนํ
ปสํสิตฺวาน เยเนตํ สมฺภาวนนฺติ ภาสิตํ.

เมื่อประโยคหน้าประกอบด้วยการตำหนิ แล้วมีการกล่าวชมเชยข้อความนั้นในประโยคหลัง ประโยคหลังนั้นเรียกว่า **ประโยคสัมภาวนะ**

คันถรจนาจารย์ได้กล่าวประโยคที่แสดงการตำหนิไว้ แล้วกล่าวประโยคหลังที่แสดงการชมเชยข้อความในประโยคหน้านั้นประโยคทั้งสองนี้เกี่ยวเนื่องกันโดยความเป็นประโยคที่ตำหนิและชมเชย ประโยคหน้าที่กล่าวตำหนิ เรียกว่า **ประโยคครหะ** ส่วนประโยคหลังที่กล่าวชมเชย เรียกว่า **ประโยคสัมภาวนะ** ประโยคหน้าที่เป็นประโยคครหะ ไม่มีนิบาตเป็นเครื่องหมายโดยตรง ส่วนประโยคหลังที่เป็นประโยคสัมภาวนะมักประกอบใช้นิบาตเพื่อให้อรรถสัมภาวนะนั้นปรากฏชัด

ประโยคสัมภาวนะ คือประโยคหลังที่ท่านกล่าวชมเชยบทใดบทหนึ่งในประโยคหน้า หรือกล่าวชมเชยประโยคหน้าทั้งประโยค ตัวอย่างเช่น เขาเป็นคนเกียจคร้าน แต่เขามีปัญญามาก หรือตัวอย่างที่ว่า แม้เขาเป็นคนจน แต่เขาก็มีน้ำใจ ตามตัวอย่างนี้ ประโยคแรกบอกข้อความตำหนิ จึงเรียกประโยคนี้ว่าประโยคครหะ ส่วนประโยคหลังนั้นถือว่าเป็นประโยคชมเชย จึงเรียกประโยคหลังนี้ว่าประโยคสัมภาวนะ ในวากยัตถทีปกะแสดงวิเคราะห์ว่า สมฺภาเวติ โถเมตีติ สมฺภาวนํ ได้แก่ อรรถชมเชย, สมฺภาวนสฺส ทีปกํ วากฺยํ สมฺภาวนวากฺยํ. ได้แก่ ประโยคที่แสดงอรรถชมเชย

นิบาตที่ท่านประกอบไว้ในประโยคหลัง ทำหน้าที่แสดงอรรถสัมภาวนะให้ปรากฏชัด เรียกว่า **สัมภาวนโชตกะ** ท่านมักนิยมใช้นิบาตชนิดนี้เพียงตัวเดียว คือ ปน โบราณาจารย์บัญญัติการแปลนิบาตชนิดนี้ว่า “แต่, ก็แต่ว่า, ถึงอย่างนั้น” พระโยชนาจารย์มักอธิบายความนิบาตชนิดนี้ว่า “หิ สมฺภาวนา มยา วุจฺจเต” (เราจะกล่าวการชมเชย)

ตัวอย่างที่ ๑

๑. อสนฺธิทํปิ อุทฺธจฺจํ.

แม้ความฟุ้งซ่านจะไม่ให้ผลไปถือปฏิสนธิได้

๒. ชนกสตฺติยา **ปน** วิปากธมฺมํ เอตํ.

แต่ความฟุ้งซ่านนี้ เป็นวิบากธรรมเพราะสามารถยังผลให้เกิดขึ้นได้[ในปวัตติกาล]

(คันถาภรณะ คาถาที่ ๓๕)

ประโยคที่ ๑ กล่าวความหมายไปในทางลบว่า อุทธัจจะเจตสิกไม่ส่งผลให้เกิดปฏิสนธิจิตได้ ฉะนั้น ประโยคนี้จึงเป็นประโยคครหะ

ประโยคที่ ๒ กล่าวความหมายไปในทางบวกว่า อุทธัจจะเจตสิกนี้ส่งผลให้เกิดเป็นอกุสลวิบากจิตในปวัตติกาลได้ ฉะนั้น ประโยคนี้จึงเป็นประโยคสัมภาวนะ ปน ศัพท์ในประโยคนี้เป็นสัมภาวนโชตกะ

ตัวอย่างที่ ๒

๑. อยํ ทนฺโธ โหติ.

บุคคลนี้เป็นคนเขลา

๒. โวสานํ **ปน** อนาปชฺชิตฺวา นิจฺจเมว สตฺถํ สิกฺขติ.

แต่เมื่อยังไม่ถึงที่สุด[ของการศึกษา] ก็ศึกษาคัมภีร์อยู่เสมอทีเดียว

(วากยสัมพันธ์ หน้า ๒๓๕)

ประโยคที่ ๑ กล่าวความหมายไปในทางลบว่า เขาเป็นคนเขลา ฉะนั้น ประโยคนี้จึงเป็นประโยคครหะ

ประโยคที่ ๒ กล่าวความหมายไปในทางบวกว่า เมื่อยังไม่ถึงที่สุด[ของการศึกษา] เขาศึกษาคัมภีร์เสมอ ฉะนั้น ประโยคนี้จึงเป็นประโยคสัมภาวนะ ปน ศัพท์ในประโยคนี้เป็นสัมภาวนโชตกะ

ตัวอย่างที่ ๓

๑. การุณิโก อวิหึสชฺฌาสยตฺตา วิเหสมตฺตมฺปิ น กโรติ.

ผู้มีความกรุณาย่อมไม่กระทำแม้สักแต่การเบียดเบียน เพราะมีอัธยาศัยที่ไม่มุ่งร้าย

๒. โก **ปน** วาโท ปาณาติปาตเน.

ก็แต่ว่าจะป่วยกล่าวไปไยในการยังสัตว์ให้ตกไป

(อนุฎีกา เล่ม ๑ หน้า ๙ ฉบับพม่า)

ประโยคที่ ๑ กล่าวความหมายไปในทางลบเรื่องการเบียดเบียนที่เกิดง่ายกว่าการทำปาณาติบาตว่า ผู้มีความกรุณาย่อมไม่กระทำการเบียดเบียนผู้อื่น ฉะนั้น ประโยคนี้จึงเป็นประโยคครหะ

ประโยคที่ ๒ กล่าวความหมายไปในทางบวกว่า ผู้มีความกรุณาย่อมไม่กระทำการเบียดเบียนที่มีโทษน้อย จะป่วยกล่าวไปไยที่จะทำปาณาติบาตที่มีโทษมาก ฉะนั้น ประโยคนี้จึงเป็นประโยคสัมภาวนะ ปน ศัพท์ในประโยคนี้เป็นสัมภาวนโชตกะ

โดยสรุปประโยคสัมภาวนะคือประโยคที่ท่านกล่าวชมเชยบทใดบทหนึ่งในประโยคหน้า หรือกล่าวชมเชยประโยคหน้าทั้งประโยค การจำแนกประโยคจึงต้องใคร่ครวญทั้งประโยคหน้าและประโยคหลัง โดยใช้ประโยคหลังเป็นหลัก เมื่อทราบว่าประโยคหลังกล่าวชมเชยประโยคหน้า จึงทราบว่าประโยคหน้าเป็นประโยคครหะ ส่วนประโยคหลังเป็นประโยคสัมภาวนะ

ประโยคครหะ

๒๓. ปคฺคยฺหวจเน วุตฺเต โจทเกเนว เจ ปุเร,
ยถาภูเตน นินฺทํ ตํ ปจฺฉิมํ ครหตฺถกํ.

ถ้าโจทก์กล่าวชมเชยในประโยคหน้าแล้ว ประโยคหลังกล่าวตำหนิประโยคหน้าตามที่ปรากฏ ท่านเรียกประโยคหลังว่า **ประโยคครหะ**

คันถรจนาจารย์ได้กล่าวประโยคที่แสดงการชมเชยไว้ แล้วกล่าวประโยคหลังที่แสดงการตำหนิข้อความในประโยคหน้านั้น ประโยคทั้งสองนี้เกี่ยวเนื่องกันโดยความเป็นประโยคที่ชมเชยและตำหนิ ประโยคหน้าที่กล่าวชมเชย เรียกว่า **ประโยคสัมภาวนะ** ส่วนประโยคหลังที่กล่าวตำหนิ เรียกว่า **ประโยคครหะ** ประโยคหน้าที่เป็นประโยคสัมภาวนะ ไม่มีนิบาตเป็นเครื่องหมายโดยตรง ส่วนประโยคหลังที่เป็นประโยคครหะมักประกอบใช้นิบาตเพื่อให้อรรถครหะนั้นปรากฏชัด

ประโยคครหะ คือประโยคหลังที่ท่านกล่าวตำหนิบทใดบทหนึ่งในประโยคหน้า หรือกล่าวตำหนิประโยคหน้าทั้งประโยค ประโยคครหะนี้มีความหมายไปในทางที่ไม่ดี เมื่อมีประโยคที่มีความหมายไปในทางที่ดีอยู่ข้างหน้าเป็นคู่กัน ท่านเรียกประโยคนี้ว่าประโยคครหะ เรียกประโยคหน้าว่าประโยคสัมภาวนะ เช่น แม้เขาเป็นคนจน เขาก็ยังไม่รู้จักประมาณ ตามตัวอย่างนี้ ประโยคแรกบอกข้อความเป็นสภาพของบุคคลนั้น ยังไม่ถือว่าเป็นการติเตียน เราต้องเรียกประโยคนี้ว่าประโยคสัมภาวนะ ส่วนประโยคหลังนั้นถือว่าเป็นประโยคติเตียนโดยแท้ จึงเรียกประโยคหลังนี้ว่าประโยคครหะ ในวากยัตถทีปกะแสดงวิเคราะห์ว่า ครหตีติ ครหํ. ได้แก่ อรรถตำหนิ, ครหสฺส ทีปกํ วากฺยํ ครหวากฺยํ. ได้แก่ ประโยคที่แสดงอรรถตำหนิ

นิบาตที่ท่านประกอบไว้ในประโยคหลัง ทำหน้าที่แสดงอรรถครหะให้ปรากฏชัด เรียกว่า **ครหโชตกะ** ท่านมักนิยมใช้นิบาตชนิดนี้เพียงตัวเดียว คือ ปน โบราณาจารย์บัญญัติการแปลนิบาตชนิดนี้ว่า “แต่, ก็แต่ว่า, ถึงอย่างนั้น” เหมือนสัมภาวนโชตกะ พระโยชนาจารย์มักอธิบายความนิบาตชนิดนี้ว่า “หิ ครหา มยา วุจฺจเต” (เราจะกล่าวการตำหนิ)

ตัวอย่างที่ ๑

๑. อุเปกฺขา สนฺตตฺตา สุขสมฺภูตา.

อุเบกขาเป็นความสุขเพราะสงบ[จากอิฏฐารมณ์และอนิฏฐารมณ์]

๒. อนิจฺจโต **ปน** ทุกฺขาติ กถิตา.

ถึงอย่างนั้น พระผู้มีพระภาคตรัสว่าเป็นทุกข์เพราะไม่เที่ยง

(คันถาภรณะ คาถาที่ ๓๖)

ประโยคที่ ๑ กล่าวความหมายไปในทางบวกว่า อุเบกขาเป็นความสุขเพราะสงบจากอิฏฐารมณ์และอนิฏฐารมณ์ ฉะนั้น ประโยคนี้จึงเป็นประโยคสัมภาวนะ

ประโยคที่ ๒ กล่าวความหมายไปในทางลบว่า พระผู้มีพระภาคตรัสว่าเป็นทุกข์เพราะไม่เที่ยง ฉะนั้น ประโยคนี้จึงเป็นประโยคครหะ ปน ศัพท์ในประโยคนี้เป็นครหโชตกะ

ตัวอย่างที่ ๒

๑. อยํ เฉโก โหติ.

บุคคลนี้เป็นคนฉลาด

๒. โวสานํ **ปน** อาปชฺชิตฺวา สพฺพปจฺฉโต โอหียิ.

แต่เมื่อถึงที่สุด[ของการศึกษา] ก็ล้าหลังกว่าคนทุกคน

(วากยสัมพันธ์ หน้า ๒๓๕)

ประโยคที่ ๑ กล่าวความหมายไปในทางบวกว่า เขาเป็นคนฉลาด ฉะนั้น ประโยคนี้จึงเป็นประโยคสัมภาวนะ

ประโยคที่ ๒ กล่าวความหมายไปในทางลบว่า เมื่อถึงที่สุด[ของการศึกษา] เขากลับล้าหลังกว่าคนทุกคน ฉะนั้น ประโยคนี้จึงเป็นประโยคครหะ ปน ศัพท์ในประโยคนี้เป็นครหโชตกะ

ตัวอย่างที่ ๓

๑. กิญฺจาปิ ทฺวินฺนํ อาปตฺติกฺขนฺธานเมตํ อธิวจนํ.

ชื่อว่าทุฏฐุลละนี้เป็นชื่อของกองอาบัติทั้งสอง[คือปาราชิกและสังฆาทิเสส] แม้ก็จริง

๒. อิธ **ปน** สํฆาทิเสสเมวาธิปฺเปตํ.

แต่ในสิกขาบทนี้พระพุทธองค์ทรงประสงค์อาบัติสังฆาทิเสสเท่านั้น

(กังขาวิตรณี หน้า ๒๓๑)

ประโยคที่ ๑ กล่าวโดยสามัญไม่ตำหนิว่า ชื่อว่าทุฏฐุลละ (อาบัติหยาบ) นี้เป็นชื่อของกองอาบัติสองชนิดคือปาราชิกและสังฆาทิเสส ฉะนั้น ประโยคนี้จึงเป็นประโยคสัมภาวนะ

ประโยคที่ ๒ กล่าวตำหนิไม่พอใจเนื้อความของ ทุฏฺฐุลฺล ศัพท์ที่มีอรรถถึงสองอย่างโดยทั่วไปว่า พระพุทธองค์ทรงประสงค์เอาอาบัติสังฆาทิเสสเท่านั้นในสิกขาบทนี้ ฉะนั้น ประโยคนี้จึงเป็นประโยคครหะ ปน ศัพท์ในประโยคนี้เป็นครหโชตกะ

ปน ศัพท์ที่อยู่หลังประโยค กิญฺจาปิ, ยทิปิ, กามํ มีอรรถคือสัมภาวนะหรือครหะตามสมควร

แก่ฐานะ ในกรณีที่ท่านกล่าวชมเชยประโยคหน้า จัดว่าเป็นสัมภาวนโชตกะ ถ้ากล่าวตำหนิประโยคหน้าก็เป็นครหโชตกะ

โดยสรุปประโยคครหะคือประโยคที่ท่านกล่าวตำหนิบทใดบทหนึ่งในประโยคหน้า หรือกล่าวตำหนิประโยคหน้าทั้งประโยค การจำแนกประโยคจึงต้องใคร่ครวญทั้งประโยคหน้าและประโยคหลัง โดยใช้ประโยคหลังเป็นหลัก เมื่อทราบว่าประโยคหลังกล่าวตำหนิประโยคหน้า จึงทราบว่าประโยคหน้าเป็นประโยคสัมภาวนะ ส่วนประโยคหลังเป็นประโยคครหะ

ปฏิญญาในการกล่าวตัวอย่าง

๒๔. น ตาว สุฏฺฐุ วิภูตํ ลกฺขเณเยว ภาสิเต
ตสฺมา ปโยคเมเตสํ ภาสิสฺสามิ ยถาพลํ.

เมื่อข้าพเจ้ากล่าวลักษณะ[ของประโยคต่างๆ มีประโยควิตถาระเป็นต้น] ซึ่งยังไม่ชัดเจนดีนัก เพราะเหตุนั้น ข้าพเจ้าจะกล่าวตัวอย่างของประโยคเหล่านั้นตามความสามารถ

ท่านกล่าวว่าเมื่อได้กล่าวลักษณะของประโยคต่างๆ แล้ว จะกล่าวตัวอย่างของประโยคเหล่านั้นต่อมา เพื่อให้นักศึกษาเข้าใจลักษณะของประโยคเป็นอย่างดี ทั้งนี้เพราะการกล่าวลักษณะอย่างเดียวโดยไม่กล่าวตัวอย่าง ยังไม่ชัดเจนเท่าที่ควร อนึ่ง การที่ท่านกล่าวลักษณะแล้วแสดงตัวอย่างในภายหลัง ไม่แสดงตัวอย่างควบคู่ไปกับลักษณะ เพราะคัมภีร์นี้รจนาตามแบบสูตรในคัมภีร์ไวยากรณ์ที่กล่าวสูตรซึ่งเป็นกฎข้อบังคับก่อน แล้วจึงกล่าวตัวอย่างต่อจากนั้น

ศัพท์ว่า **ปโยค** แปลว่า ตัวอย่าง ในคันถาภรณฎีกาใหม่แสดงวิเคราะห์ว่า ปยุชฺชิตพฺโพติ ปโยโค. (ป บทหน้า + ยุชฺ ธาตุ + ณ ปัจจัย) และพระฎีกาจารย์ได้กล่าวว่า ตาว ศัพท์มีอรรถ ๖ อย่างคือ เบื้องต้น (ปฐมัตถะ), ลำดับ (กมัตถะ), มองหาข้อความอื่นที่ควรกล่าว (วัตตัพพันตรเปกขณะ), อนุญาต (อนุญญาตะ), จำนวน (ปมาณะ), ยิ่ง (อติวิยะ) ส่วนในคาถานี้ ตาว ศัพท์ใช้ในอรรถอติวิยะ

ตัวอย่างประโยควิตถาระ

๒๕. เวทนาทีสุ วิญฺเญยฺโย สุขสทฺโทติ ปาจเก
อยํ หิ สุขสฺส จาติ วิตฺถาโรว วิตฺถารณํ.

ประโยคขยายความที่ว่า เวทนาทีสุ สุขสทฺโท วิญฺเญยฺโย. (สุข ศัพท์พึงทราบในอรรถมีเวทนาเป็นต้น) อยํ **หิ** สุขสฺส จ ... (**ความพิสดารว่า** เวทนา ศัพท์นี้ปรากฏในอรรถสุขเวทนาในตัวอย่างเช่น สุขสฺส จ ปหานา ...) ชื่อว่า**ประโยควิตถาระ**

ประโยคที่ท่านยกมานี้อยู่ในอัฏฐสาลินี (ฉบับมหาจุฬาฯ ติกมาติกาปทวัณณนา หน้า ๘๘) ข้อความเต็มมีว่า:-

๑. สุขสทฺโท ตาว สุขเวทนาสุขมูลสุขารมฺมณสุขเหตุสุขปจฺจยฏฺฐานอพฺยาปชฺฌนิพฺพานาทีสุ

ทิสฺสติ.

สุข ศัพท์ย่อมปรากฏในอรรถเช่น สุขเวทนา (ความรู้สึกเป็นสุข), สุขมูล (เหตุแห่งความสุข), สุขารมณ์ (อารมณ์อันเป็นสุข), สุขเหตุ (เหตุอันเป็นสุข), สุขปัจจยัฏฐานะ (ที่ตั้งอันเป็นปัจจัยแห่งความสุข), อัพยาปัชฌะ (การไม่เบียดเบียน) และนิพพาน ก่อน

๒. อยํ **หิ** "สุขสฺส จ ปหานา"ติอาทีสุ สุขเวทนาย ทิสฺสติ. "สุโข พุทฺธานมุปฺปาโท. สุขา วิราคตา โลเก"ติอาทีสุ สุขมูเล. "ยสฺมา จ โข มหาลิ รูปํ สุขํ สุขานุปติตํ สุขาวกฺกนฺตนฺ"ติอาทีสุ สุขารมฺมเณ. "สุขสฺเสตํ ภิกฺขเว อธิวจนํ ยทิทํ ปุญฺญานี"ติอาทีสุ สุขเหตุมฺหิ. "ยาวญฺจิทํ ภิกฺขเว น สุกรํ อกฺขาเนน ปาปุณิตุํ ยาว สุขา สคฺคา. น เต สุขํ ปชานนฺติ, เย น ปสฺสนฺติ นนฺทนนฺ"ติอาทีสุ สุขปจฺจยฏฺฐาเน. "ทิฏฺฐธมฺมสุขวิหารา เอเต ธมฺมา"ติอาทีสุ อพฺยาปชฺเฌ. "นิพฺพานํปรมํ สุขนฺ"ติอาทีสุ นิพฺพาเน.

ความพิสดารว่า สุข ศัพท์นี้ย่อมปรากฏในอรรถสุขเวทนา ในตัวอย่างเช่น สุขสฺส จ ปหานา (เพราะละความสุขด้วย), ในอรรถสุขมูล ในตัวอย่างเช่น สุโข พุทฺธานมุปฺปาโท (การอุบัติของพระพุทธเจ้าเป็นความสุข), สุขา วิราคตา โลเก (ความสิ้นกำหนัดเป็นความสุขในโลก), ในอรรถสุขารมณ์ ในตัวอย่างเช่น ยสฺมา จ โข มหาลิ รูปํ สุขํ สุขานุปติตํ สุขาวกฺกนฺตํ (ดูก่อนมหาลิ เพราะเหตุที่รูปเป็นสุข อันความสุขครอบงำแล้ว อันความสุขแผ่ซ่านแล้ว), ในอรรถว่าสุขเหตุ ในตัวอย่างเช่น สุขสฺเสตํ ภิกฺขเว อธิวจนํ ยทิทํ ปุญฺญานิ (ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย บุญทั้งหลายเหล่านี้เป็นชื่อของความสุข), ในอรรถว่าสุขปัจจยัฏฐานะ ในตัวอย่างเช่น ยาวญฺจิทํ ภิกฺขเว น สุกรํ อกฺขาเนน ปาปุณิตุํ ยาว สุขา สคฺคา. (ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย มิใช่ง่ายที่จะบอกว่า สวรรค์เป็นสุขเพียงใด) และ น เต สุขํ ปชานนฺติ เย น ปสฺสนฺติ นนฺทนํ (บุคคลใดไม่เคยเห็นนันทนอุทยาน บุคคลนั้นย่อมไม่รู้จักความสุข), ในอรรถอัพยาปัชฌะ ในตัวอย่างเช่น ทิฏฺฐธมฺมสุขวิหารา เอเต ธมฺมา (ธรรมทั้งหลายเหล่านี้เป็นเครื่องอยู่เป็นสุขในปัจจุบัน) และในอรรถว่านิพพาน ในตัวอย่างเช่น นิพฺพานํปรมํ สุขํ (ความสุขมีนิพพานเป็นอย่างยิ่ง)

๓. อิธ ปนายํ สุขเวทนายเมว ทฏฺฐพฺโพ.

แต่ สุข ศัพท์ในประโยคนี้ พึงทราบว่าเป็นไปในอรรถสุขเวทนา

ประโยคที่ ๑ กล่าวโดยสังเขปว่า สุข ศัพท์ใช้ในอรรถ ๗ อย่างมีสุขเวทนาเป็นต้น ฉะนั้น ประโยคนี้จึงเป็นประโยคสังเขปะ

ประโยคที่ ๒ ขยายบทนามคือ สุข ศัพท์โดยแสดงตัวอย่างที่ใช้ในอรรถสุขเวทนาเป็นต้น ฉะนั้น ประโยคนี้จึงเป็นประโยควิตถาระ หิ ศัพท์ในประโยคนี้เป็นวิตถารโชตกะ

ประโยคที่ ๓ กล่าวระบุว่า สุข ศัพท์ในประโยคนี้เป็นไปในอรรถสุขเวทนา ฉะนั้น ประโยคนี้จึงเป็นประโยควิเสสะ ปน ศัพท์ในประโยคนี้เป็นวิเสสโชตกะ ส่วนประโยคที่ ๒ เป็นประโยคสามัญญะ

จากตัวอย่างนี้พอจะสังเกตได้ว่า ประโยคสังเขปะเป็นการกล่าวสรุป แล้วท่านขยายความ

แจกแจงในประโยคต่อมา ท่านเรียกประโยคที่ขยายความนี้ว่า ประโยควิตถาระ ประโยควิตถาระข้างต้นนี้เป็นประโยคที่ขยายความเฉพาะบทที่ปรากฏในประโยคสังเขปะ คือขยายบทว่า สุขเวทนาสุขมูลสุขารมฺมณสุขเหตุสุขปจฺจยฏฺฐานอพฺยาปชฺฌนิพฺพานาทีสุ

อนึ่ง ขอให้สังเกตว่า ข้อความที่ท่านยกมาแสดงเป็นตัวอย่างในคาถานี้ เป็นเพียงอย่างย่อ ๆ พอเป็นเครื่องสังเกตเท่านั้น ทั้งนี้เพราะถูกจำกัดด้วยฉันทลักษณ์

ตัวอย่างประโยควากยารัมภะ

๒๖. "เอตฺถ หิ พหุธา อตฺถํ　　　　รตนานํ ปณามเน
ปปญฺเจนฺตี"ติ อาทีสุ　　　　วากฺยารมฺโภ ปทิสฺสเร.

ประโยควากยารัมภะพบในตัวอย่างเป็นต้นว่า เอตฺถ **หิ** พหุธา อตฺถํ รตนานํ ปณามเน ปปญฺเจนฺติ. (**ก็**ในการนอบน้อมพระรัตนตรัยนี้ อาจารย์ทั้งหลายได้อธิบายประโยชน์ไว้เป็นอันมาก)

ตัวอย่างนี้ท่านตัดมาจากสารัตถทีปนี ฎีกาพระวินัย (ฉบับมหาจุฬาฯ เล่ม ๑ หน้า ๓) ข้อความเต็มว่า:-

๑. วินยสํวณฺณนารมฺเภ รตนตฺตยํ นมสฺสิตุกาโม ตสฺส วิสิฏฺฐคุณโยคสนฺทสฺสนตฺถํ "โย กปฺปโกฏีหิปี"ติอาทิมาห.

[พระอรรถกถาจารย์]ผู้ประสงค์จะนอบน้อมพระรัตนตรัยในคำเริ่มต้นการสังวัณณนาพระวินัย จึงกล่าวคำเป็นต้นว่า โย กปฺปโกฏีหิปิ เพื่อแสดงการประกอบคุณวิเศษของพระรัตนตรัยนั้น

๒. วิสิฏฺฐคุณโยเคน หิ วนฺทนารหภาโว, วนฺทนารเห จ กตา วนฺทนา ยถาธิปฺเปตมตฺถํ สาเธติ.

จริงอยู่ [พระรัตนตรัย]เป็นสิ่งที่ควรแก่การนอบน้อม เพราะการประกอบด้วยคุณวิเศษ ก็การนอบน้อมที่กระทำแล้วในสิ่งที่ควรแก่การนอบน้อม ย่อมยังประโยชน์ตามที่ประสงค์ให้สำเร็จได้

๓. เอตฺถ **จ** สํวณฺณนารมฺเภ รตนตฺตยปฺปณามกรณปฺปโยชนํ ตตฺถ ตตฺถ พหุธา ปปญฺเจนฺติ อาจริยา.

ก็ในคำเริ่มต้นของการสังวัณณนานี้ พระอรรถกถาจารย์ทั้งหลายอธิบายประโยชน์ของการกระทำการนอบน้อมพระรัตนตรัยไว้อย่างมากมายในคัมภีร์[อรรถกถา]นั้นๆ

ประโยคที่ ๑ และ ๒ เป็นประโยคอารัทธะ ท่านกล่าวขึ้นเพื่อเริ่มต้นสิ่งที่ท่านจะเขียนนี้ ประโยคที่ ๓ เป็นประโยควากยารัมภะที่กล่าวต่อจากประโยคหน้าเพื่อให้ข้อความแจ่มแจ้งขึ้น อนึ่ง ในบรรดาประโยคอารัทธะทั้งสองประโยคนั้น ประโยคที่ ๒ เป็นประโยคทัฬหีกรณะที่ท่านกล่าวเพื่อสนับสนุนความของบทว่า วิสิฏฺฐคุณโยคสนฺทสฺสนตฺถํ ในประโยคแรก ส่วนประโยคที่ ๑ เป็นประโยคทัฬหิยะ

ขอให้สังเกตว่าพระอรรถกถาจารย์ใช้ จ ศัพท์เป็นวากยารัมภโชตกะ โดยกล่าวว่า เอตฺถ จ ...

ส่วนพระอริยวงศ์ใช้ หิ ศัพท์เป็นวากยารัมภโชตกะ โดยกล่าวว่า เอตฺถ หิ ...

คันถาภรณฎีกาใหม่กล่าวว่า บทว่า **ปทิสฺสเร** เป็นวจนวิปัลลาส เพราะเปลี่ยนจากรูปเอกพจน์คือ ปทิสฺสเต เป็นรูปพหูพจน์คือ ปทิสฺสเร (ป บทหน้า + ทิสฺ ธาตุ + ย ปัจจัย + อนฺเต วิภัตติ)

คำว่า **ปณามเน** สำเร็จมาจาก ป บทหน้า + นมุ ธาตุ + ยุ ปัจจัย ตามหลักไม่สามารถพฤทธิ์สระของธาตุได้ จึงควรมีรูปว่า ปณมเน ในที่นี้ท่านทีฆะ อ ของ นมุ ธาตุเป็น อา เพื่อรักษาคณะฉันท์

ตัวอย่างประโยคการณะ

๒๗. "อตฺโถ อกฺขรสญฺญาโต　　　วิปตฺติยํ หิ ทุนฺนโย
ตสฺมา"ติ อาทิปาเรสุ　　　การณํ โชตกํ ภเว.

ประโยคการณะพบในข้อความเป็นต้นว่า อตฺโถ อกฺขรสญฺญาโต. วิปตฺติยํ **หิ** ทุนฺนโย. ตสฺมา ... (ความหมายย่อมรู้ได้ด้วยอักษร **เพราะว่า**เมื่ออักษรวิบัติ ความหมายก็รู้ได้ยาก เพราะเหตุนั้น...)

ข้อความนี้ย่อมาจากกัจจายนไวยากรณ์ หน้า ๑ ที่ว่า:-

๑. สพฺพวจนานมตฺโถ อกฺขเรเหว สญฺญายเต.

ความหมายของถ้อยคำทั้งปวง ย่อมรู้ได้ด้วยอักษรทั้งหลายนั่นเทียว

๒. อกฺขรวิปตฺติยํ **หิ** อตฺถสฺส ทุนฺนยตา โหติ.

เพราะว่าเมื่อมีความวิบัติของอักษรอยู่ ความหมายก็รู้ได้ยาก

๓. ตสฺมา อกฺขรโกสลฺลํ พหูปการํ สุตฺตนฺเตสุ.

เพราะเหตุนั้น ความเชี่ยวชาญในอักษร จึงเป็นสิ่งมีอุปการะมากใน[การทำความเข้าใจ]พระสูตรทั้งหลาย

ประโยคที่ ๑ เป็นประโยคผล ประโยคที่ ๒ เป็นประโยคการณะแสดงเหตุ ประโยคที่ ๓ เป็นประโยคลัทธคุณคือประโยคแสดงผลที่ได้รับในภายหลัง ตัวอย่างนี้ได้อธิบายไว้แล้วในคาถาที่ ๑๒ อนึ่ง ประโยคลัทธคุณนักศึกษาพึงศึกษาได้จากคัมภีร์วากยัตถมัญชูสา

ตัวอย่างประโยคผล

๒๘. "ทานํ ทาตพฺพเมวาติ　　　ทานญฺหิ โภคสมฺปทํ
อาวหตี"ติ อาทีสุ　　　นิปาตา ผลโชตนา.

นิบาตที่แสดงผลพบในตัวอย่างเป็นต้นว่า ทานํ ทาตพฺพเมว. ทานญฺ**หิ** โภคสมฺปทํ อาวหติ. (บุคคลพึงให้ทาน **ด้วยว่า**ทานนำมาซึ่งความถึงพร้อมแห่งโภคทรัพย์)

ข้อความที่ยกมาในคาถานี้ ประโยคแรกที่ว่า ทานํ ทาตพฺพเมว. เป็นประโยคการณะ ส่วน

ประโยคหลังที่ว่า ทานญฺหิ โภคสมฺปทํ อาวหติ. เป็นประโยคผล ดูคำอธิบายตัวอย่างนี้ที่คาถาที่ ๑๓

สองประโยคนี้เข้าใจว่าท่านผูกขึ้นเอง อิติ ที่ท่านวางไว้นี้ คันถาภรณฎีกาใหม่อธิบายว่าเป็นปาทปูรณนิบาต คือนิบาตที่ทำบาทคาถาให้เต็ม เพื่อให้ครบจำนวนพยางค์ในบาทคาถา ไม่มีความหมายพิเศษ

ตัวอย่างประโยควิเสสะ

๒๙. "ปุญฺญวา ปญฺญวา เทฺว จ ทุลฺลภาวิธ เตสุ หิ
ปญฺญวาเยว"มิจฺเจวํ วิเสโส ลพฺภเต สทา.

ประโยควิเสสะพบเสมอในตัวอย่างว่า ปุญฺญวา ปญฺญวา เทฺว จ อิธ ทุลฺลภา. เตสุ **หิ** ปญฺญวา เยว ทุลฺลโภ. (คนมีบุญและคนมีปัญญาทั้งสองจำพวกนี้หาได้ยากในโลก **แต่**บรรดาบุคคลทั้งสองนั้น ผู้มีปัญญานั่นเทียวหาได้ยากที่สุด)

ตัวอย่างนี้เข้าใจว่าท่านคิดผูกขึ้นเอง นักศึกษาพึงดูคำอธิบายตัวอย่างนี้ที่คาถาที่ ๑๔

ตัวอย่างประโยคตัปปากฏีกรณะ

๓๐. "ยถา หิ สกุโณ รุกฺขํ ยํ นิสฺสาย นิลียติ
ตเถว นิคฺคหีตนฺ"ติ ตปฺปากฏีกรํ ภเว.

ประโยคตัปปากฏีกรณะพบในตัวอย่างว่า ยถา **หิ** สกุโณ ยํ รุกฺขํ นิสฺสาย นิลียติ, ตเถว นิคฺคหีตํ. (**เหมือนอย่างว่า**นกอาศัยต้นไม้หลบซ่อนอยู่ฉันใด นิคคหิตก็ย่อมอาศัยสระหลบซ่อนอยู่ฉันนั้น)

นักศึกษาพึงดูคำอธิบายของตัวอย่างที่ ๑ ในคาถาที่ ๑๔ ข้อความที่ท่านยกมาแสดงเป็นตัวอย่างในคาถานี้ เป็นเพียงอย่างย่อๆ พอเป็นเครื่องสังเกตเท่านั้น ทั้งนี้เพราะถูกจำกัดด้วยฉันทลักษณ์ ข้อความเต็มได้กล่าวไว้แล้วในคาถาที่ ๑๔ ข้อความเต็มนี้ท่านนำมาจากคัมภีร์คันถัฏฐิฎีกา

ตัวอย่างประโยคทัฬหีกรณะ

๓๑. "วุตฺตํ หิ ภควตา"ติ วุตฺตํ อาคมทฬฺหิยํ
"พุทฺธาทิ วนฺทเนยฺยํว น หญฺญํ อตฺถิ ตํ วินา"
อิจฺจาทิ ยุตฺติ เสสานํ อิทํว สาธกํ ภเว.

ประโยคที่ท่านกล่าวว่า วุตฺตํ **หิ** ภควตา ... (**จริงอยู่** พระผู้มีพระภาคตรัสไว้แล้ว ...) เรียกว่า **อาคมทัฬหีกรณะ** ข้อความเป็นต้นว่า พุทฺธาทิ วนฺทเนยฺยํว. น **หญฺญํ** อตฺถิ ตํ วินา (พระรัตนตรัยมีพระพุทธเจ้าเป็นต้น เป็นสิ่งที่ควรกราบไหว้นั่นเทียว **จริงอยู่** เว้นจากพระรัตตรัยนั้นแล้ว ที่พึ่งอื่นย่อมไม่มี) [ประโยคหลังของข้อความนี้] เรียกว่า **ยุตติทัฬหีกรณะ** ทั้งสองข้อความนี้เป็นตัวอย่างของประโยค[สภาวทัฬหีกรณะ และพยติเรกทัฬหีกรณะ]ที่เหลือ

ด้วย

ประโยค วุตฺตํ **หิ** ภควตา ... เป็นประโยคที่กล่าวขึ้นเพื่อสนับสนุนข้อความข้างหน้า โดยยกพระดำรัสของพระพุทธเจ้ามายืนยันด้วย ท่านเรียกประโยคเช่นนี้ว่า อาคมทัพหีกรณะ ประโยคที่อยู่หน้าประโยคอาคมทัพหีกรณะเรียกว่า ประโยคทัพหิยะ ส่วนประโยคยุตติทัพหีกรณะท่านกล่าวตัวอย่างว่า

๑. พุทฺธาทิ วนฺทเนยฺยํว.

พระรัตนตรัยมีพระพุทธเจ้าเป็นต้น เป็นสิ่งที่ควรกราบไหว้นั่นเทียว

๒. น **หญฺ**ญํ อตฺถิ ตํ วินา.

จริงอยู่ เว้นจากพระรัตนรัยนั้นแล้ว ที่พึงอื่นย่อมไม่มี

ประโยคที่ ๑ กล่าวว่า พระรัตนตรัยมีพระพุทธเจ้าเป็นต้น เป็นสิ่งที่ควรกราบไหว้ ประโยคนี้ยังไม่หนักแน่น เพราะเป็นเพียงความเห็นของผู้กล่าว ฉะนั้น ประโยคนี้จึงเป็นประโยคทัพหิยะ

ประโยคที่ ๒ กล่าวย้ำความประโยคหน้าโดยเหตุผลที่เหมาะสมว่า เว้นจากพระรัตนตรัยนั้นแล้ว ที่พึงอื่นย่อมไม่มี

ทั้งสองตัวอย่างที่ท่านยกมานี้เป็นตัวอย่างของประโยคทัพหีกรณะที่เหลือด้วย คือประโยคว่า วุตฺตํ หิ ภควตา เป็นตัวอย่างของประโยคสภาวทัพหีกรณะด้วย เพราะเป็นการย้ำข้อความข้างหน้าตามความเป็นจริงที่ปรากฏด้วย ท่านไม่ถือว่าเป็นประโยคพยติเรกทัพหีกรณะ เพราะไม่ได้แสดงความขัดแย้งกับประโยคหน้า ประโยคว่า น หญฺญํ ... เป็นตัวอย่างของประโยคพยติเรกทัพหีกรณะด้วย เพราะแสดงความขัดแย้งกับประโยคที่อยู่ข้างหน้าด้วยการใส่ น ปฏิเสธเข้ามา ท่านอธิบายว่าประโยคพยติเรกทัพหีกรณะต้องมี น เป็นบทปฏิเสธอยู่เสมอ

ตัวอย่างประโยคปักขันตระ

๓๒."ยํ ปน ตํ มหารญฺญา อุนฺนาเทตฺวาน เมทนึ"
อิจฺเจวมาทิเก ปาเจ วุจฺจเตยํ ปกฺขนฺตเร.

[ปน ศัพท์]ในข้อความนี้เป็นต้นว่า ยํ [ทานํ อตฺถิ], ตํ **ปน** มหารญฺญา เมทนึ อุนฺนาเทตฺวาน ทินฺนํ. (ทานใด มีอยู่ **ส่วน**ทานนั้นอันพระมหาราชาผู้ยังพื้นปฐพีให้บันลือแล้ว พระราชทานแล้ว) ท่านกล่าวไว้ใน**อรรถปักขันตระ**

ข้อความที่ยกมาในคาถานี้ ประโยคแรกที่ว่า ยํ [ทานํ อตฺถิ] (ทานใดมีอยู่) เป็นประโยคปักขะ เพราะเป็นฝ่ายแรก ส่วนประโยคหลังที่ว่า ตํ ปน มหารญฺญา เมทนึ อุนฺนาเทตฺวาน ทินฺนํ (ส่วนทานนั้นอันพระมหาราชาผู้ยังพื้นปฐพีให้บันลือแล้ว พระราชทานแล้ว) เป็นประโยคปักขันตระ เพราะเป็นฝ่ายอื่น

ตัวอย่างประโยคอันวยะ

๓๓. “เนวิตฺถึ ปณฺฑิโต เสเว วงฺกํ หิ อิตฺถิยา มนํ”
อิจฺจาทิ อนฺวยํ วุตฺตํ วิญฺญุนา สารมนฺตินา.

วิญญูชนผู้มีความรู้อันเป็นสาระเรียกประโยคเป็นต้นว่า ปณฺฑิโต เนวิตฺถึ เสเว. วงฺกํ **หิ** อิตฺถิยา มนํ. (บัณฑิตไม่ควรคบหาสตรีเลยทีเดียว **ด้วยว่า**ใจของสตรีคด) ว่า **ประโยคอันวยะ**

ข้อความที่ยกมาในคาถานี้ ประโยคแรกที่ว่า ปณฺฑิโต เนวิตฺถึ น เสเว. เป็นประโยคพยติเรกะ ส่วนประโยคหลังที่ว่า วงฺกํ หิ อิตฺถิยา มนํ. เป็นประโยคอันวยะ ดูคำอธิบายตัวอย่างนี้ที่คาถาที่ ๒๐

ตัวอย่างประโยคพยติเรกะ

๓๔. “อิตรถา หิ”ตฺยาทีสุ พฺยติเรกนฺติ โน มติ
น เจตมธิปฺเปตนฺติ ฏีกายํ วุตฺตมีทิสํ.

ในตัวอย่างเป็นต้นว่า อิตรถา **หิ** (ถ้าไม่เช่นนั้น ...) มติของข้าพเจ้าว่าเป็น**ประโยคพยติเรกะ** ประโยคเช่นนี้ว่า น อุภยมฺปิ เจตํ อธิปฺเปตํ (ข้อความทั้งสองประการ[ที่ละไว้]นี้ อันพระผู้มีพระภาคมิได้ประสงค์ไว้) ท่านกล่าวไว้ใน[คัมภีร์คันถัฏฐิ]ฎีกา[ว่าเป็นประโยคพยติเรกะ]

ตัวอย่างว่า **อิตรถา หิ** นี้ท่านนำมาจากอัฏฐสาลินี (ฉบับมหาจุฬาฯ ข้อ ๙ หน้า ๙๑) ข้อความเต็มๆ ว่า:-

๑. ตติยปเท “เนว ทสฺสเนน น ภาวนาย ปหาตพฺโพ เหตุ เอเตสนฺ”ติ เอวมตฺถํ อคฺคเหตฺวา “เนว ทสฺสเนน น ภาวนาย ปหาตพฺโพ เหตุ เอเตสํ อตฺถี”ติ เอวมตฺโถ คเหตพฺโพ.

ในบทที่สาม ไม่ถือเอาเนื้อความอย่างนี้ว่า “เหตุของธรรมเหล่านี้ อันบุคคลไม่พึงละด้วยโสดาปัตติมรรคญาณและมรรคญาณเบื้องสูง” ควรถือเอาเนื้อความอย่างนี้ว่า “เหตุอันบุคคลไม่พึงละด้วยโสดาปัตติมรรคญาณและมรรคญาณเบื้องสูง มีอยู่แก่ธรรมเหล่านี้”

๒. อิตรถา **หิ** อเหตุกานํ อคฺคหณํ ภเวยฺย. ...

มิฉะนั้นแล้ว ก็จะไม่มีการถือเอาอเหตุกธรรม ...

๓. น อุภยมฺปิ เจตํ อธิปฺเปตํ.

ข้อความทั้งสองประการ[ที่ละ...ไว้]นี้ อันพระผู้มีพระภาคมิได้ประสงค์ไว้

คำว่า **ทสฺสเนน** (ด้วยการเห็น) หมายถึงความเข้าใจธรรมขั้นต้นของพระโสดาบันเมื่อละสังโยชน์เบื้องต่ำได้

คำว่า **ภาวนาย** (ด้วยการภาวนา) หมายถึงด้วยการเข้าถึงธรรมขั้นสูงกว่าโสดาบัน

คำว่า **อิตรถา** (โดยประการอื่น) เมื่อใช้คู่กับ หิ เป็น อิตรถา หิ จะใช้ส่องความที่เป็นพยติเรกะ ซึ่งแปลได้ว่า “มิฉะนั้นแล้ว” สนามหลวงแปลนิบาตคู่นี้ว่า “ถ้าไม่เช่นนั้น” อย่างไรก็ตาม โบราณาจารย์

กล่าวว่าถ้าแปลยกศัพท์ให้เติมบทบางบทเข้าไปว่า อิตรถา หิ อตฺเถ คยฺหมาเน ... ซึ่งแปลได้ว่า หิ พฺยติเรกํ วกฺขามิ เราจักกล่าวพยติเรกะ อตฺเถ ครั้นเมื่ออรรถ คยฺหมาเน อันท่านถือเอาอยู่ อิตรถา โดยประการอื่น ...

ข้อความข้างต้นนี้ ท่านอธิบายมาติกาในธัมมสังคณีที่ว่า เนวทสฺสเนนนภาวนายปหาตพฺพเหตุกา ธมฺมา บทว่า เนวทสฺสเนนนภาวนายปหาตพฺพเหตุกา นี้เป็นบทสมาสที่ไม่ลบวิภัตติ ตามคำอธิบายของท่านในประโยคที่หนึ่ง ท่านไม่ต้องการให้วิเคราะห์บทว่า เนวทสฺสเนนนภาวนายปหาตพฺพเหตุกา เป็นฉัฏฐีพหุพพีหิสมาส แต่ต้องการให้แสดงรูปวิเคราะห์เป็นจตุตถีพหุพพีหิสมาส ตามการวิเคราะห์ที่ท่านต้องการนี้แปลได้ว่า ธรรมทั้งหลายที่มีเหตุอันบุคคลไม่พึงละด้วยโสดาปัตติมรรคญาณและมรรคญาณเบื้องสูง (คนไทยแปลฉัฏฐีพหุพพีหิสมาสกับจตุตถีพหุพพีหิสมาสไม่ต่างกัน แต่ในภาษาบาลีมีความหมายต่างกันอยู่)

ประโยคที่สองกล่าวว่า ถ้าวิเคราะห์เป็นฉัฏฐีพหุพพีหิสมาส จะทำให้ความหมายผิดจากสภาวธรรมไป กล่าวคือ ไม่สามารถถือเอาอเหตุกธรรมเข้าในองค์ธรรมนี้ได้ เพราะฉะนั้น พระอริยวงศ์จึงกล่าวว่าประโยคนี้เป็นประโยคพยติเรกะ ขอให้สังเกตว่า ประโยคนี้มีนัยแสดงความขัดแย้งกับข้อความข้างหน้า มี น ปฏิเสธอยู่ในบทว่า อคฺคหณํ มตินี้เป็นความคิดของท่าน ก่อนหน้านี้ยังไม่มีอาจารย์ท่านใดคิดว่าประโยคเช่นนี้เป็นประโยคพยติเรกะ เพราะคิดว่าเป็นประโยคการณะหรือประโยคทัฬหีกรณะ ในคันถัฏฐิฎีกาให้ตัวอย่างของประโยคพยติเรกะไว้คนละแนวกับท่านพระอริยวงศ์ กล่าวคือในฎีกานั้นท่านคิดว่าประโยคที่ ๓ คือ น อุภยมฺปิ เจตํ อธิปฺเปตํ ซึ่งมี น ปฏิเสธอยู่เป็นประโยคพยติเรกะเท่านั้น ปัจจุบันในพม่ายอมรับมติทั้งสองนี้

ตัวอย่างประโยคสัมภาวนะ

๓๕. "อสนฺธิทํปิ อุทฺธจฺจํ ชนกสตฺติยา ปน
วิปากธมฺมเมตนฺ"ติ สมฺภาวนํ ปกาสเย.

ท่านแสดงข้อความว่า อสนฺธิทํปิ อุทฺธจฺจํ. ชนกสตฺติยา **ปน** วิปากธมฺมํ เอตํ. (แม้ความฟุ้งซ่านจะไม่ให้ผลไปถือปฏิสนธิได้ **แต่**ความฟุ้งซ่านนี้ เป็นวิบากธรรมเพราะสามารถยังผลให้เกิดขึ้นได้) เป็นตัวอย่างของ**ประโยคสัมภาวนะ**

ข้อความที่ยกมาในคาถานี้ ประโยคแรกที่ว่า อสนฺธิทํปิ อุทฺธจฺจํ. เป็นประโยคสัมภาวนะมีนัยไปในทางบวก ส่วนประโยคหลังที่ว่า ชนกสตฺติยา ปน วิปากธมฺมํ เอตํ. เป็นประโยคครหะมีนัยไปในทางลบ ดูคำอธิบายตัวอย่างนี้ที่คาถาที่ ๒๒

อนึ่ง ประโยคนี้เข้าใจว่าท่านผูกขึ้นโดยนำความมาจากประโยคในอภิธัมมัตถสังคหะ (ฉบับวัดมหาธาตุ ๒๕๒๙ ข้อ ๖๙ หน้า ๓๖) ที่ว่า:-

เอตฺถากุสลกมฺมมุทฺธจฺจรหิตํ อปายภูมิยํ ปฏิสนฺธึ ชเนติ. ปวตฺติยมฺปน สพฺพมฺปิ ทฺวาทสวิธํ สตฺตากุสลปากานิ สพฺพตฺถาปิ กามโลเก รูปโลเก จ ยถารหํ วิปจฺจติ.

บรรดา[อกุศลกรรม]เหล่านี้ อกุศลกรรมยกเว้นอุทธัจจะ ส่งผลให้เกิดปฏิสนธิในอบายภูมิได้ ส่วน[อกุสลกรรม] ๑๒ ประการทั้งหมด ย่อมส่งผลให้เกิดอกุสลวิบากจิต ๗ ดวงในปวัตติกาลในกามภูมิและรูปภูมิทั้งหมดตามสมควร

คำว่า ในปวัตติกาล หมายถึงจิตที่อยู่ในระหว่างปฏิสนธิจิตและจุติจิต

ตัวอย่างประโยคครหะ

๓๖. "สนฺตตฺตา สุขสมฺภูตา อุเปกฺขา, ปนานิจฺจโต
'ทุกฺขนฺ'ติ กถิตาเว"ติ ครหา อิธ ชานิยา.

พึงทราบว่าในข้อความว่า สนฺตตฺตา สุขสมฺภูตา อุเปกฺขา, อนิจฺจโต **ปน** ทุกฺขํ อิติ กถิตา เอว (อุเบกขาเป็นความสุขเพราะสงบ[จากอิฏฐารมณ์และอนิฏฐารมณ์] **ถึงอย่างนั้น** พระผู้มีพระภาคยังตรัสแล้วว่าเป็นทุกข์นั่นเทียวเพราะไม่เที่ยง) นี้เป็น[ตัวอย่างของ]**ประโยคครหะ**

ตามปรกติจำแนกเวทนาเป็น ๓ คือ สุขเวทนา, ทุกขเวทนา และอุเบกขาเวทนา มีบางแห่งท่านจำแนกเวทนาเป็น ๒ คือ สุขเวทนาและทุกขเวทนา โดยนำอุเบกขาเวทนาไปรวมไว้ในสุขเวทนาเพราะอุเบกขามีสภาพเป็นความสงบ สงเคราะห์เป็นสุขเวทนาได้ อย่างไรก็ตาม อุเบกขาเวทนาก็จัดเป็นทุกข์ตามไตรลักษณ์เพราะมีสภาพไม่เที่ยง

ข้อความที่ยกมาในคาถานั้น ประโยคแรกที่ว่า สนฺตตฺตา สุขสมฺภูตา อุเปกฺขา. เป็นประโยคสัมภาวนะมีนัยไปในทางบวก ส่วนประโยคหลังที่ว่า อนิจฺจโต ปน ทุกฺขํ อิติ กถิตา เอว. เป็นประโยคครหะมีนัยไปในทางลบ ดูคำอธิบายตัวอย่างนี้ที่คาถาที่ ๒๓

อรรถของ หิ, จ, ปน ในบางแห่ง

๓๗. ปทปูรณมตฺเตปิ อวธาเร ปวตฺตเร
หิ-จ-ปนาทิกา สทฺทา ยถาโยคํ กทาจิปิ.

ศัพท์มี หิ, จ และ ปน เป็นต้น ในบางครั้งเป็นไปใน**อรรถปทปูรณะ** และ**อวธารณะ** ตามสมควรแก่อุทาหรณ์

ท่านกล่าวอรรถของนิบาตคือ หิ, จ, ปน ในคาถาที่ ๗-๙ ว่ามีอรรถวิตถาระและวากยารัมภะเป็นต้น จากนั้นได้แสดงตัวอย่างไว้ในคาถาที่ ๑๐-๓๖ ส่วนในคาถานี้ท่านกล่าวอรรถของนิบาตที่ยังไม่ได้กล่าวไว้ในตอนต้นของคัมภีร์ว่า นิบาตเหล่านั้นเป็นนิบาตที่นิยมใช้ในอรรถปทปูรณะและอวธารณะมากกว่านิบาตตัวอื่น

ศัพท์ว่า **อวธาร** (อว บทหน้า + ธรฺ ธาตุ + ณ ปัจจัย) มีความหมายเท่ากับคำว่า อวธารณ

(อว บทหน้า + ธรฺ ธาตุ + ยุ ปัจจัย) ที่นิยมใช้ทั่วไป ท่านใช้ อวธาร ศัพท์ในคาถานี้เพื่อให้ครบคณะฉันท์

ตัวอย่างอรรถปทปูรณะและอวธารณะ

๓๘. "เตน หิ"ตฺยาทิเก ปาเจ หิสทฺโท ปทปูรเณ

"ชินวจนยุตฺตํ หิ" อวธาเร ปกาสิโต.

หิ ศัพท์ ในคำว่า เตน **หิ** (ถ้าอย่างนั้น) เป็นต้น ท่านแสดงไว้ว่าเป็นไปใน**อรรถปทปูรณะ** ส่วน หิ ศัพท์ในประโยคว่า ชินวจนยุตฺตํ **หิ** (สมควรแก่พระชินพจน์เท่านั้น) ท่านแสดงไว้ว่าเป็นไปใน**อรรถอวธารณะ**

ในตัวอย่างว่า เตน **หิ** (ถ้าอย่างนั้น) หิ นิบาตเป็นไปในอรรถปทปูรณะ ส่วน หิ ศัพท์ในตัวอย่างว่า ชินวจนยุตฺตํ **หิ** (สมควรแก่พระชินพจน์เท่านั้น) เป็นไปในอรรถอวธารณะ

ในคันถาภรณภาษาฎีกากล่าวว่า คำว่า **เตน หิ** ตัดมาจากธัมมปทัฏฐกถา (ภาค ๑ ยมกวรรควัณณนา โกสัมพิกวัตถุ หน้า ๕๗) ข้อความเต็มว่า:-

สตฺถา "เตน หิ คณฺหาหิ ปตฺตจีวรนฺ"ติ ปตฺตจีวรํ คาหาเปตฺวา นิกฺขมิ.

พระศาสดาทรงยังช้างปาลิเลยยกะให้ถือบาตรและจีวรด้วยพระดำรัสว่า "ถ้าอย่างนั้น เธอจงถือบาตรและจีวร" เสด็จออกไปแล้ว

เตน หิ สองนิบาตนี้ สนามหลวงว่าเป็นนิปาตสมูหะแล้วเขียนติดกันเป็น เตนหิ ท่านบัญญัติให้แปลว่า "ถ้าอย่างนั้น" แล้วสัมพันธ์ลอยเป็นวิภัตติปฏิรูปกะ ในสมันตปาสาทิกา (ฉบับมหาจุฬาฯ เล่ม ๑ หน้า ๒๑๙) ท่านไข เตน หิ ว่า:-

"**เตน หี**"ติ อุยฺโยชนตฺเถ วิภตฺติปฏิรูปโก นิปาโต.

ในบทว่า "เตน หิ" [บทว่า เตน] เป็นวิภัตติปฏิรูปกนิบาตใช้ในอรรถอุยโยชนัตถะ

(สมันตปาสาทิกา เล่ม ๑ หน้า ๒๑๙)

ตามอรรถกถานี้ ท่านประสงค์ให้สัมพันธ์ว่า "เตน ศัพท์ วิภัตติปฏิรูปกะ หิ ศัพท์ ปทปูรณะ"

ในสมันตปาสาทิกา (ฉบับมหาจุฬาฯ เล่ม ๑ หน้า ๒๑๘) อธิบาย เตน หิ ในที่นั้นเป็นสองอย่างว่า:-

"**เตน หี**"ติ ยสฺมา อชฺช สุทินฺโน อาคมิสฺสติ, เตน การเณน. "**หิ**"อิติ ปทปูรณมตฺเต นิปาโต. "**เตนา**"ติ อยมฺปิ วา อุยฺโยชนตฺเถ นิปาโตเยว.

บทว่า เตน หิ ความว่า เพราะเหตุที่วันนี้ พระสุทินจักมา ศัพท์ว่า "หิ" เป็นนิบาตใช้ในอรรถสักว่าปทปูรณะ อีกนัยหนึ่ง บทว่า เตน เป็นนิบาตใช้ในอรรถเชื้อเชิญเท่านั้น

ตามคำอธิบายนี้ สามารถสัมพันธ์ เตน หิ ได้เป็นสองอย่าง อย่างแรกศัพท์ว่า เตน เป็น

สรรพนามสัมพันธ์เป็นเหตุ หิ เป็นปทปูรณะ จึงแปลว่า “เตน หิ เพราะเหตุนั้น” อย่างที่สองสัมพันธ์ศัพท์ว่า เตน เป็นนิบาตใช้ในอรรถอุยโยชนะ หิ เป็นปทปูรณะเช่นเดียวกัน จึงแปลว่า “เตน หิ ถ้าอย่างนั้น” ส่วน หิ ที่เป็นปทปูรณะนั้นสนามหลวงนิยมแปลว่า “แล” เช่นเดียวกับนิบาตปทปูรณะอื่นๆ แต่ในที่นี้ไม่แปลออกศัพท์เหมือนในที่อื่น

ตัวอย่างว่า **ชินวจนยุตฺตํ หิ** (สมควรแก่พระชินพจน์เท่านั้น) มาจากกัจจายนะ สูตรที่ ๕๒ หิ ศัพท์ในประโยคนี้มีอรรถอวธารณะ ห้ามสูตร, วุตติ และอุทาหรณ์ที่ไม่สมควรแก่พระชินพจน์ ข้อความนี้ท่านกล่าวตามมติของปทรูปสิทธิ สูตรที่ ๖๐ ที่อธิบายความ หิ ศัพท์โดยใช้ เอว ศัพท์ขยายว่า;-

ตสฺส ชินวจนสฺส ยุตฺตํ ชินวจนยุตฺตํ. ... ยุตฺตํ อนุรูปเมว.

[สูตร, วุตติ และอุทาหรณ์]ที่สมควรแก่พระชินพจน์นั้น ชื่อว่าชินวจนยุตตะ ... สมควร คือเหมาะสมเท่านั้น

อรรถของ จ ศัพท์ในบางแห่ง

๓๙. “สเจ จ มยํ”ตฺยาทีสุ จสทฺโท ปทปูรเณ
“วิจิกิจฺฉามเน เจ”ติ อวธาเรว โส มโต.

จ ศัพท์ในตัวอย่างเช่น สเจ **จ** มยํ (ถ้าเราจะกระทำ ...) เป็นไปใน**อรรถปทปูรณะ จ** ศัพท์นั้นในตัวอย่างเช่น วิจิกิจฺฉามเน **จ** (ในวิจิกิจฉาจิตนั่นเทียว) เป็นไปใน**อรรถอวธารณะ**

ในคาถานี้ท่านแสดงอรรถของ จ ศัพท์ที่ใช้ในบางแห่งว่ามีอรรถ ๒ อย่างคือ

๑. ปทปูรณะ ทำบทให้เต็ม คือทำให้ถ้อยคำสละสลวย ปทปูรณะนี้ยังมีชื่อเรียกว่า วาจาสิลิฏฐะ (ทำให้ถ้อยคำสละสลวย) หรือเรียกว่า วจนาลังการ (เครื่องประดับถ้อยคำ) ตัวอย่างเช่น สเจ **จ** มยํ กโรม. (ถ้าพวกเราจะกระทำ) จ ศัพท์ในประโยคนี้มีอรรถปทปูรณะ มิใช่มีอรรถอวธารณะเป็นต้นเหมือนในฐานะอื่นๆ ฉะนั้น จ ศัพท์ในประโยคนี้จึงสัมพันธ์ว่า “จ ศัพท์ ปทปูรณัตถะ” อนึ่ง การแปลนิบาตที่ทำหน้าที่ปทปูรณะนี้ ทางสนามหลวงกำหนดให้แปลทุกคำ แต่พม่าถือว่าเป็นบทที่ไม่มีความหมายอะไร ท่านใส่เข้ามาอย่างนั้นเองเพื่อให้ออกเสียงได้สละสลวย จึงไม่แปลบทเช่นนี้

๒. อวธารณะ ห้าม คือห้ามข้อความที่เกี่ยวข้องกัน ไม่ให้ข้อความที่ถูกห้ามมีความสัมพันธ์กับข้อความอื่น ตัวอย่างเช่น วิจิกิจฺฉามเน **จ** (ในวิจิกิจฉาจิตเท่านั้น) จ ศัพท์ในประโยคนี้มีอรรถอวธารณะเหมือน เอว ศัพท์ โดยห้ามอกุศลจิตอื่นจากวิจิกิจฉาจิต ฉะนั้น จ ศัพท์ในประโยคนี้จึงสัมพันธ์ว่า “จ ศัพท์ อวธารณัตถะ เข้ากับ วิจิกิจฺฉามเน” อนึ่ง ท่านไม่ใช้ เอว ศัพท์เป็นรูปว่า “วิจิกิจฉามเนว” เพราะต้องการให้ จ อักษรมีเสียงเสมอกันกับตาลุชอักษร (อักษรเกิดที่เพดาน) อื่นๆ คือ จิ-จฺฉา เพื่อให้เกิดสัมผัสในตามหลักมธุรตาคุณที่กล่าวไว้ในคัมภีร์อลังการ คาถาที่ ๑๒๗

ส่วนตัวอย่างว่า **วิจิกิจฺฉามเน จ** ท่านนำมาจากอภิธัมมัตถสงคหะ (ฉบับมหาจุฬาฯ ข้อ ๒๗

หน้า ๑๑) ข้อความนั้นเป็นคาถาว่า:-

“สพฺพาปุญฺเญสุ จตฺตาโร โลภมูเล ตโย คตา
โทสมูเลสุ จตฺตาโร สสงฺขาเร ทฺวยํ ตถา.
วิจิกิจฺฉา วิจิกิจฺฉา- จิตฺเต จา”ติ จตุทฺทส
ทฺวาทสากุสเลสฺเวว สมฺปยุชฺชนฺติ ปญฺจธา.

เจตสิก ๑๔ อย่างประกอบในอกุศลจิต ๑๒ ดวง[แบ่งเป็น] ๕ หมวด คือ เจตสิก ๔ อย่างที่ประกอบในอกุศลจิตทั้งหมด [๑๒ ดวง], เจตสิก ๓ อย่างที่ประกอบในโลภมูลจิต [๘ ดวง], เจตสิก ๔ อย่างที่ประกอบในโทสมูลจิต [๔ ดวง], เจตสิก ๒ อย่าง [คือถีนะและมิทธะ]ที่ประกอบในสสังขาริกจิต [๕ ดวง] และวิจิกิจฉาเจตสิกที่ประกอบในวิจิกิจฉาจิตเท่านั้น

บทว่า **วิจิกิจฺฉาจิตฺเต** นี้ในคาถาเป็น วิจิกิจฺฉามเน ทั้งนี้เพื่อให้ต้องคณะฉันท์ จ ศัพท์ท้ายบทว่า วิจิกิจฺฉาจิตฺเต ท่านอธิบายตามมติของอภิธัมมัตถวิภาวินีซึ่งท่านสัมพันธ์เป็นอวธารณะ ในอภิธัมมัตถวิภาวินี หน้า ๑๑๐ ท่านกล่าวว่า:-

วิจิกิจฺฉาจิตฺเต จาติ จสทฺโท อวธารเณ.

จ ศัพท์ในบทว่า วิจิกิจฺฉาจิตฺเต จ ใช้ในอรรถว่าอวธารณะ

ในคันถาภรณฎีกาใหม่แสดงวิเคราะห์ว่า ปทสฺส ปูรโณ ปทปูรโณ. ได้แก่ อรรถที่ทำให้บทเต็ม, อญฺญมวจฺฉินฺทิตฺวา ธาเรตพฺโพติ อวธารโณ. (อว บทหน้า + ธรฺ ธาตุ + ยุ ปัจจัย) ได้แก่ อรรถที่กำหนดอรรถอื่นแล้วทรงไว้ หรืออรรถที่ห้ามอรรถอื่นนั่นเอง

เอว ศัพท์มีอรรถ ๔ อย่าง

๔๐. นิยเม จาวธารเณ สนฺนิฏฺฐาเน จ วุจฺจเต
ปทปูรณมตฺเตปิ เอวสทฺโท วิภาวินา.

บัณฑิตกล่าว เอว ศัพท์ว่าใช้ในอรรถกำหนดแน่นอน (นิยมะ), ห้าม (อวธารณะ), ตัดสิน (สันนิฏฐานะ) และสักว่าทำบทให้เต็ม (ปทปูรณะ)

คาถานี้ท่านแสดงอรรถของ เอว ศัพท์ ๔ อย่างคือ

๑. นิยมะ กำหนดแน่นอน คือย้ำความให้หนักแน่นขึ้น ไม่ห้ามข้อความอย่างใดอย่างหนึ่ง

๒. อวธารณะ ห้ามข้อความที่เกี่ยวข้อง

๓. สันนิฏฐานะ ตัดสินข้อความอย่างแน่นอน เพื่อห้ามความสงสัยของผู้ฟัง

๔. ปทปูรณะ ทำบทให้เต็ม เพื่อก่อให้เกิดความสละสลวยในการพูด

ในคันถาภรณฎีกาใหม่แสดงวิเคราะห์ว่า นิยมิตพฺโพติ นิยโม. (นิ บทหน้า + ยมฺ ธาตุ + อ

ปัจจัย) ได้แก่ อรรถที่กำหนดแน่นอน, สํ สุฏฺฐุ นิฏฺฐาปียเตติ สนฺนิฏฺฐานํ (สํ บทหน้า + นิ บทหน้า + ฐา ธาตุ + ยุ ปัจจัย) ได้แก่ อรรถที่ตัดสิน นอกจากนั้น ท่านได้กล่าวว่าอรรถนิยมะและสันนิฏฐานะต่างกันดังนี้คือ นิยมะใช้ในการกำหนดเนื้อความที่กล่าวไว้และทำให้รู้เนื้อความอื่นอีกด้วย ส่วนสันนิฏฐานะใช้ในการตัดสินเนื้อความที่กล่าวไว้เท่านั้น ไม่ทำให้รู้เนื้อความอื่นแต่อย่างใด

คำว่า **วิภาวี** สำเร็จมาจาก วิ บทหน้า + ภู ธาตุ + เณ การิตปัจจัย + ณี ปัจจัย แปลว่า บัณฑิต ท่านแสดงวิเคราะห์ในคันถาภรณฎีกาใหม่ ๒ นัยคือ วิภาเวตพฺพมตฺถํ วิภาเวติ ปกาเสติ สีเลนาติ วิภาวี. หรือ วิวิเธ อตฺเถ ภาเวติ วฑฺเฒติ สีเลนาติ วิภาวี.

นิยมะ

๔๑. เอว-สหิตปทสฺส เปกฺขกํ ยํ ปทํ ภเว
โย ตํ เตน นิยาเมติ "นิยโม"ติ หิ โส มโต.

บท[นาม]ใดเป็นบทที่มองหาศัพท์[คุณนาม]ที่ประกอบกับ เอว ศัพท์ เอว ศัพท์ใดย่อมกำหนดศัพท์นั้นกับบทที่ประกอบกับเอวศัพท์นั้น ท่านเรียก เอว ศัพท์นั้นว่า **นิยมะ**

ท่านแสดงอรรถของ เอว ศัพท์ที่มีอรรถนิยมะว่า เอว ศัพท์ชนิดนี้ต้องอยู่ท้ายคุณนามเท่านั้น จะอยู่ท้ายนามนามหรือกริยาไม่ได้ นอกจากนั้น ยังแสดงการกำหนดแน่นอน ไม่ห้ามข้อความอื่น เอว ศัพท์ที่มีอรรถนิยมะนี้มักแปลว่า "นั่นเทียว" ตัวอย่างของ เอว ศัพท์ที่มีอรรถนิยมะคือ

เอโก **เอว** ปุริโส อารามํ อาคจฺฉติ.

ผู้ชายคนหนึ่ง**นั่นเทียว**มาสู่อาราม

อธิบายตามตัวอย่างนี้เทียบคำคำแปลโดยพยัญชนะที่ได้แปลไว้ ก็จะเข้าใจได้ว่า บทว่า ปุริโส เป็นบทนามที่จะต้องมองหาคุณศัพท์ในประโยค (ตามหลักการแปลต้องหานามก่อน แล้วจึงดูว่ามีคำขยายหรือไม่) ในที่นี้มี เอโก เป็นคุณศัพท์ขยาย ปุริโส และ เอโก นี้มี เอว ศัพท์อยู่ท้าย จึงกล่าวได้ว่า เอว ศัพท์ทำหน้าที่เน้นบทว่า ปุริโส กับบทว่า เอโก ซึ่งทำหน้าที่ขยาย ปุริโส

คำว่า **เอว-สหิตปทสฺส** คือ บทที่ประกอบกับ เอว ศัพท์ ในที่นี้คือ เอโก

คำว่า **โย** = โย เอวสทฺโท คือ เอว ศัพท์ท้าย เอโก นั้น

คำว่า **ยํ ปทํ** คือ บทคำนามซึ่งถูกคุณนามขยาย ในที่นี้คือ ปุริโส

คำว่า **ตํ** คือ คำนามซึ่งถูกคุณนามขยายนั้น ในที่นี้คือ ปุริโส

คำว่า **เตน** คือ คุณนามที่ขยายนาม ในที่นี้คือ เอโก

หิ ที่อยู่ในบาทคาถาว่า **นิยโมติ หิ โส มโต** นี้ ในคันถาภรณภาษาฎีกากล่าวว่าใช้ในอรรถอวธารณะ มีความหมายเท่ากับ เอว ศัพท์ซึ่งแปลว่า "เท่านั้น" ส่วนในคันถาภรณนิสสัยแปลพม่ากล่าวว่าใช้ในอรรถวิตถาระซึ่งแปลว่า "ความพิสดารว่า"

อวธารณะ

๔๒. ชิโตว สห สทฺเทน ทพฺพคุณกฺริยาหิ จ
โย นิวตฺเตติ ตาญฺญาหิ สฺวาวธาโรติ วุจฺจเต.

ส่วน [เอว ศัพท์]ใดที่ประกอบกับ[นามศัพท์, คุณศัพท์ และกริยา]ศัพท์ [ทำหน้าที่]ห้าม[ทัพพะ, คุณศัพท์ และกริยาศัพท์]นั้นจากทัพพะ, คุณศัพท์ และกริยาศัพท์อื่น เอว ศัพท์นั้น เรียกว่า **อวธารณะ**

เอว ศัพท์ที่มีอรรถอวธารณะคือ เอว ศัพท์ที่ประกอบกับนามศัพท์, คุณศัพท์ และกริยาศัพท์ ทำหน้าที่ห้ามข้อความที่เกี่ยวข้อง คือ เมื่อประกอบท้ายนามศัพท์ จะห้ามนามศัพท์อื่นๆ ที่เกี่ยวข้อง เมื่อประกอบท้ายคุณศัพท์ จะห้ามคุณศัพท์อื่นๆ ที่เกี่ยวข้อง เมื่อประกอบท้ายกริยาศัพท์ จะห้ามกริยาศัพท์อื่นๆ ที่เกี่ยวข้อง ตัวอย่างเช่น

ปุริโส **เอว** อิมํ อาคารํ ปวิสติ.

บุรุษ**เท่านั้น**เข้ามาในเรือนนี้ได้

เทียบกับประโยคนี้แล้ว เอว ศัพท์ประกอบกับ ปุริโส ซึ่งเป็นนามศัพท์ ทำหน้าที่ห้ามนามศัพท์อื่น ประโยคนี้มีความหมายว่า เฉพาะผู้ชายเท่านั้นที่เข้ามาในเรือนนี้ได้ เอว ศัพท์ที่แปลว่า “‘เท่านั้น’” นี้ ทำหน้าที่ห้ามนามศัพท์อื่น ในที่นี้คือ อิตฺถี (ผู้หญิง) นอกจาก เอว ศัพท์จะวางไว้หลังคำนามตามตัวอย่างที่กล่าวมาแล้ว ยังสามารถวางไว้หลังคำคุณศัพท์และกริยาได้อีก ท่านพระอริยวงศ์จะแสดงตัวอย่างในคาถาต่อไป

ศัพท์ว่า **ทัพพะ** หมายถึง นาม ตามปรกติหมายถึงความหมายของคำนามที่ถ้อยคำนั้นสื่อถึง

ตัวอย่างนิยมะและอวธารณะ

๔๓. “ฉตฺตึเสว วิปากานิ” อิทํ ปุพฺพนิทสฺสนํ
“ติสฺโส ธนุธโร เอว” อิจฺจาทิ ปรทสฺสนํ.

ประโยคว่า ฉตฺตึส **เอว** วิปากานิ (วิปากจิต ๓๖ ดวงนั่นเทียว) เป็นตัวอย่างแรก, ประโยคว่า ติสฺโส ธนุธโร เอว (ติสสะเป็นผู้เชี่ยวชาญการธนูเท่านั้น) เป็นตัวอย่างหลัง

คำว่า **ปุพฺพนิทสฺสนํ** (ตัวอย่างแรก) หมายถึงตัวอย่างแรกของการใช้ เอว ศัพท์ในอรรถนิยมะที่ท่านกล่าวในคาถาที่ ๔๑

คำว่า **ปรทสฺสนํ** (ตัวอย่างหลัง) หมายถึงตัวอย่างของการใช้ เอว ศัพท์ในอรรถอวธารณะที่ท่านกล่าวในคาถาที่ ๔๒

ท่านแสดงตัวอย่างของ เอว ศัพท์ที่มีอรรถนิยมะว่า ฉตฺตึส **เอว** วิปากานิ (วิบากจิต ๓๖ ดวงนั่นเทียว) เอว ศัพท์ในประโยคนี้ทำหน้าที่กำหนดแน่นอนว่า วิบากจิตมี ๓๖ ดวง ตามนัยที่จิตมีจำนวน

๘๙ ดวง ไม่มีน้อยหรือมากกว่านี้ ฉะนั้น จึงสัมพันธ์ เอว ศัพท์ได้ว่า "เอว ศัพท์ สันนิฏฐานัตถะ เข้ากับ ฉตฺตึส"

เอว ศัพท์ในตัวอย่างว่า ติสฺโส ธนุธโร **เอว** (ติสสะเป็นผู้เชี่ยวชาญการธนูเท่านั้น) มีอรรถอวธารณะ ทำหน้าที่ห้ามการที่ติสสะเชี่ยวชาญศิลปะการต่อสู้อย่างอื่น เช่น หตฺถิสิปฺป (ศิลปะการขี่ช้าง) อสฺสสิปฺป (ศิลปะการขี่ม้า) ฉะนั้น จึงสัมพันธ์ เอว ศัพท์ว่า "เอว ศัพท์ อวธารณัตถะ เข้ากับ ธนุธโร"

ตัวอย่างแรกนี้ ท่านนำมาจากอภิธัมมัตถสังคหะ (ฉบับวัดมหาธาตุฯ ข้อ ๓๕ หน้า ๖) ที่ว่า:-

ทฺวาทสากุสลาเนวํ	กุสลาเนกวีสติ
ฉตฺตึเสว วิปากานิ	กฺริยาจิตฺตานิ วีสติ.

อกุสลจิตมี ๑๒ ดวง, กุสลจิตมี ๒๑ ดวง, วิบากจิตมี ๓๖ ดวงนั่นเทียว และกริยาจิต ๒๐ ดวงอย่างนี้

เอว ศัพท์ใช้ในอรรถนิยมะ ควรแปลว่า "นั่นเทียว" เพราะเป็นการเน้นความ ส่วนที่ใช้ในอรรถอวธารณะ ควรแปลว่า "เท่านั้น" เพราะคำแปลนี้สามารถห้ามความอย่างอื่นได้ ตามที่ท่านประสงค์ อย่างไรก็ตาม สนามหลวงจะสัมพันธ์ เอว ศัพท์ทุกแห่งเป็นอวธารณะเท่านั้น ท่านบัญญัติให้แปล เอว ศัพท์ดังกล่าวโดยพยัญชนะว่า "เท่านั้น" และแปลโดยอรรถว่า "นั่นเทียว"

ตัวอย่างที่สองที่ว่า ติสฺโส ธนุธโร เอว ท่านนำมาจากคัมภีร์สัททสารัตถชาลินี คาถาที่ ๑๘ ที่ว่า:-

ทฺฌฺคูณกฺริยานํ วา	**ฏฺยวจฺเฉทวสา ติธา**
...ติสฺโส ธนูธโร เอว	**กาโล เอว ธนูธโร**
อตฺเถว กาโก เสโต่ติ	**อิทํ เตสํ นิทสฺสนํ.**

[เอว ศัพท์]มี ๓ อย่างตามประเภทของการประกอบกับนามศัพท์, คุณศัพท์ และกริยาศัพท์ ติสฺโส ธนุธโร **เอว**. (ติสสะเป็นผู้เชี่ยวชาญการธนูเท่านั้น) กาโล **เอว** ธนุธโร. (กาละเท่านั้นเป็นผู้เชี่ยวชาญการธนู) อตฺถิ **เอว** กาโก เสโต. (กาเผือกมีอยู่เท่านั้น) นี้เป็นตัวอย่างของการใช้ เอว ศัพท์ในอรรถอวธารณะเหล่านั้น

ตัวอย่างทั้งสามนี้ ใช้ เอว ศัพท์ต่างกัน ประโยคแรกใช้ เอว ศัพท์ประกอบกับคุณศัพท์ คือ ธนุธโร ประโยคที่สองใช้ เอว ศัพท์ประกอบกับนามคือ กาโล ส่วนประโยคที่สามใช้ เอว ศัพท์ประกอบกับกริยาคือ อตฺถิ

เอว ศัพท์ที่ทำหน้าที่อวธารณะแสดงอรรถ ๓ อย่างคือ

๑. คเหตัพพัตถะ เนื้อความที่ถูกถือเอา

๒. นิวัตเตตัพพัตถะ เนื้อความที่ถูกห้าม

๓. **อนุญญาตัตถะ** เนื้อความที่รับรู้ได้, ที่เป็นไปได้

ตามตัวอย่างว่า ติสฺโส ธนุธโร **เอว** (ติสสะเป็นผู้เชี่ยวชาญการธนูเท่านั้น) คำว่า ธนุธโร (ผู้เชี่ยวชาญการธนู) แสดงว่าติสสะเป็นผู้เชี่ยวชาญการธนู (ธนุสิปฺป) ศาสตร์นี้จึงเรียกว่า **คเหตัพพัตถะ** (เนื้อความที่ถูกถือเอา) เอว ศัพท์ซึ่งแปลว่า “เท่านั้น” นี้มีนัยห้ามเนื้อความอย่างอื่น นั่นคือห้ามว่า ติสสะมิใช่เป็นผู้เชี่ยวชาญศิลปะการต่อสู้อย่างอื่น เช่น หตฺถิสิปฺป (ศิลปะการขี่ช้าง) อสฺสสิปฺป (ศิลปะการขี่ม้า) อรรถเหล่านี้ท่านเรียกว่า **นิวัตเตตัพพัตถะ** (เนื้อความที่ถูกห้าม) ส่วนคำว่า ติสฺโส ซึ่งเป็นนามศัพท์ในประโยคนี้ไม่มี เอว ศัพท์ห้าม ดังนั้น จึงอาจเป็นไปได้ว่าบุคคลอื่นนอกจากติสสะคือทัตตะหรือฑิตตะเป็นต้น อาจเป็นผู้เชี่ยวชาญศาสตร์นี้ได้ เนื้อความที่ไม่มี เอว ศัพท์ห้ามนี้ เรียกว่า **อนุญญาตัตถะ** (เนื้อความที่เป็นไปได้)

แม้ในประโยคที่ เอว ศัพท์ประกอบกับนามและกริยาก็มีนัยเป็นอย่างเดียวกันดังนี้

กาโล **เอว** ธนุธโร (กาละเท่านั้นเป็นผู้เชี่ยวชาญการธนู) ในประโยคนี้ เนื้อความที่ว่ากาละเป็นเพียงผู้เดียวเท่านั้นที่เชี่ยวชาญวิชาธนูนี้ เรียกว่า **คเหตัพพัตถะ** เอว ศัพท์ห้ามคำนามอื่นๆ นั่นคือไม่มีใครที่เป็นผู้เชี่ยวชาญการธนู เนื้อความที่ถูก เอว ศัพท์ห้ามนี้ เรียกว่า **นิวัตเตตัพพัตถะ** ส่วนคำว่า ธนุธโร ซึ่งเป็นคุณศัพท์ในประโยคนี้ไม่มี เอว ศัพท์ห้าม ดังนั้น จึงอาจเป็นไปได้ว่ากาละอาจเชี่ยวชาญวิชาอื่นๆ ได้ เนื้อความที่ไม่มี เอว ศัพท์ห้ามนี้ เรียกว่า **อนุญญาตัตถะ**

อตฺถิ **เอว** กาโก เสโต (กาเผือกมีอยู่เท่านั้น) ในประโยคนี้ เนื้อความที่ว่ากาเผือกมีอยู่เท่านั้นมิใช่ไม่มีปรากฏในโลก เรียกว่า **คเหตัพพัตถะ** เอว ศัพท์ห้ามกริยาความไม่มี คือ นตฺถิ นั่นเอง เนื้อความที่ถูก เอว ศัพท์ห้ามนี้ เรียกว่า **นิวัตเตตัพพัตถะ** ส่วนคำว่า กาโก ซึ่งเป็นนามศัพท์ในประโยคนี้ไม่มี เอว ศัพท์ห้าม ดังนั้น จึงเป็นไปได้ว่าสัตว์อื่นๆ ก็มีสีขาวได้ เช่น เสตหตฺถี ช้างเผือก เสตสฺโส ม้าขาว เนื้อความที่ไม่มี เอว ศัพท์ห้ามนี้ เรียกว่า **อนุญญาตัตถะ**

ในคันถาภรณฎีกาใหม่กล่าวสรุปว่า ถ้า เอว ศัพท์ห้ามคำนาม อนุญญาตัตถะพึงถือเอาจากคำคุณศัพท์ ถ้า เอว ศัพท์ห้ามคุณศัพท์ อนุญญาตัตถะพึงถือเอาได้จากคำนาม ถ้า เอว ศัพท์ห้ามกริยา อนุญญาตัตถะพึงถือเอาได้จากคำนาม ตามตัวอย่างที่กล่าวมาแล้วข้างต้น

ตัวอย่างสันนิฏฐานะและปทปูรณะ

๔๔. มตฺตเมวาติ ปเนตฺถ มตฺตสทฺโทวธารเณ
เอวสทฺโท สนฺนิฏฺฐาเน ยเถวาติ วิภูสเน.

ส่วนในบทว่า มตฺต**เมว** (สักว่า... นั่นเทียว) นี้ มตฺต ศัพท์ใช้ในอรรถอวธารณะ, เอว ศัพท์ใช้ใน**อรรถสันนิฏฐานะ** (ตัดสิน); [เอว ศัพท์ในบท]ว่า ยถา **เอว** ใช้ใน**อรรถวิภูสนะ**

เอว ศัพท์ในตัวอย่างว่า **กุจฺฉิปูรมตฺตเมว** (กุจฺฉิปูรมตฺตํ + เอว) = สักว่ายังท้องให้เต็มนั่น

เทียว มีอรรถสันนิฏฐานะ อนึ่ง มตฺต ศัพท์ที่ใช้ลงท้ายบทต่างๆ เช่น ปทปูรณมตฺต (สักว่ายังบทให้เต็ม), จินฺตนมตฺต (สักว่ารับรู้) กุจฺฉิปูรมตฺต (สักว่ายังท้องให้เต็ม) ใช้ในอรรถอวธารณะ ส่วน เอว ศัพท์ที่มักประกอบไว้ท้ายคำดังที่ยกมานี้ ท่านว่าเป็นไปในอรรถสันนิฏฐานะ กล่าวคือใช้ เอว ศัพท์เพื่อแสดงความจริงที่แน่นอน เอว ศัพท์ชนิดนี้ควรแปลว่า “นั่นเทียว” เหมือนอรรถนิยมะที่กล่าวไว้ในคาถาที่ ๔๑ ฉะนั้น เอว ศัพท์ในคำว่า กุจฺฉิปูรมตฺตเมว จึงสัมพันธ์ว่า “เอว ศัพท์ สันนิฏฐานัตถะ เข้ากับ กุจฺฉิปูรมตฺตํ”

ศัพท์ว่า **สนฺนิฏฺฐาน** ในบาลีมีความหมายแตกต่างจากภาษาไทยอย่างตรงกันข้ามเลยทีเดียว ในภาษาไทยคำว่า สันนิษฐาน หมายถึงการคาดคะเนเรื่องที่ยังหาความจริงได้ไม่แน่นอน ส่วนในภาษาบาลีหมายถึงการกำหนดแน่นอน

อนึ่ง เอว ศัพท์ที่มีอรรถสันนิฏฐานะ ท่านแสดงตัวอย่างว่า มตฺตเมว ซึ่งเป็น เอว ศัพท์ที่ประกอบร่วมกับ มตฺต ศัพท์ แท้ที่จริง เอว ศัพท์ที่มีอรรถสันนิฏฐานะนี้มีใช้มากในคัมภีร์ไวยากรณ์ เอว ศัพท์ชนิดนี้จะประกอบท้ายกริยาคุมพากย์ เช่น โหติเยว (มีอยู่นั่นเทียว) ด้วยเหตุดังกล่าว เอว ศัพท์ที่ประกอบร่วมกับกริยาคุมพากย์จึงเป็นสันนิฏฐานะหรืออวธารณะได้ตามความเหมาะสม ในกรณีที่ไม่มีการปฏิเสธเนื้อความอื่น เอว ศัพท์มีอรรถสันนิฏฐานะ แต่ถ้ามีการปฏิเสธเนื้อความอื่น เอว ศัพท์มีอรรถอวธารณะ

เอว ศัพท์ที่ท่านมักประกอบไว้คู่กับ **ยถา** ศัพท์, **ตถา** ศัพท์, หรือ **เอวํ** ศัพท์ว่า ยเถว (ยถา + เอว), ยถริว (ยถา + เอว), ตเถว (ตถา + เอว), ตถริว (ตถา + เอว), เอวเมว (เอวํ + เอว) เป็นคำที่ท่านมุ่งใช้เพื่อให้ถ้อยคำสละสลวย ไม่มีความหมายอะไรเป็นพิเศษ เอว ศัพท์นี้ใช้ในอรรถวิภูสนะ (คำที่ใช้ตกแต่งถ้อยคำให้สละสลวย) ฉะนั้น เอว ศัพท์ในคำว่า ยเถว จึงสัมพันธ์ว่า “เอว ศัพท์ ปทปูรณัตถะ เข้ากับ ยถา”

ท่านแสดงวิเคราะห์ในคันถาภรณฎีกาใหม่ว่า วิวิเธนากาเรน ภูเสติ อลงฺกโรตีติ วิภูสโน. (วิ บทหน้า + ภูสฺ ธาตุ + ยุ ปัจจัย) คำเช่นนี้เรียกอีกอย่างหนึ่งว่าปทปูรณะ หรือวจนาลังการ

ปน ศัพท์ในบาทคาถาว่า **มตฺตเมวาติ ปเนตฺถ** เป็นปักขันตรโชตกะ แปลว่า “ส่วน” คาถานี้จัดว่าเป็นประโยคปักขันตระ เพราะแสดงตัวอย่างของ เอว ศัพท์ที่มีอรรถสันนิฏฐานะและอวธารณะที่เป็นฝ่ายอื่น ส่วนคาถาที่ ๔๓ เป็นประโยคปักขะที่เป็นฝ่ายแรกซึ่งแสดงตัวอย่างของ เอว ศัพท์ที่มีอรรถนิยมะและอวธารณะ

อรรถของ จ ศัพท์ในไวยากรณ์

๔๕. สมุจฺจเย วิกปฺปตฺเถ สมฺปิณฺฑเนปิ วตฺตเต
อนุกฑฺฒเน จสทฺโท ยถาโยคํ ปกาสเย.

จ ศัพท์ เป็นไปในอรรถสมุจจยะ (รวบรวม), วิกัปปัตถะ (แสดงเนื้อความที่ไม่แน่นอน), สัมปิณฑนะ (รวบรวมมาไว้ในที่เดียวกัน) และอนุกัฑฒนะ (ดึงมาไว้ในประโยคหลัง) บุคคลพึงใช้ตามความเหมาะสม

ตามคาถานี้ จ ศัพท์ใช้ในอรรถ ๔ อย่างคือ

๑. **สมุจจยะ** คือคำเชื่อมบทและเชื่อมประโยคโดยทั่วๆ ไป หรือรวบรวมข้อความที่กล่าวมาแล้ว, ข้อความที่มิได้กล่าวไว้โดยตรง และรวบรวมข้อความที่กล่าวมาแล้วและยังมิได้กล่าวทั้งสองอย่าง

๒. **วิกัปปะ** คือคำเชื่อมแสดงความไม่แน่นอน มีความหมายเท่ากับ วา ศัพท์

๓. **สัมปิณฑนะ** คือคำเชื่อมที่ใช้ในสูตรไวยากรณ์สูตรเดียวกันที่ท่านแสดงไว้ ๒ วิธี โดยทั่วไปมักวาง จ ศัพท์ไว้ในวิธีที่สอง จ ศัพท์ มีบ้างเหมือนกันที่วางไว้ในวิธีแรก จ ศัพท์ดังกล่าวนี้เชื่อมวิธีทั้งสองให้มากระทำในอุทาหรณ์เดียวกัน ที่ท่านวางไว้ในวิธีที่สอง เช่น เอวาทิสฺส ริ ปุพฺโพ จ รสฺโส. (ปทรูปสิทธิ สูตรที่ ๒๘) สูตรนี้มีความหมายว่า แปลงอักษรแรกของ เอว ศัพท์ เป็น ริ และ[การทำ]สระหน้า[ให้]เป็นรัสสะ ที่ท่านวางไว้ในวิธีที่หนึ่ง เช่น โลปญฺจ ตตฺรากาโร. (ปทรูปสิทธิ สูตรที่ ๓๙) สูตรนี้มีความหมายว่า สระทั้งหลายย่อมถึงซึ่งการลบในเพราะพยัญชนะในบางที่ และลง อ อักษรเป็นอาคมในที่ลบนั้น, สตฺถุปิตาทีนมา สิสฺมึ สิโลโป จ. (ปทรูปสิทธิ สูตรที่ ๑๕๘) สูตรนี้มีความหมายว่า สระท้ายของ สตฺถุ และ ปิตุ ศัพท์เป็นต้นย่อมเป็น อา ในเพราะ สิ วิภัตติ และลบ สิ วิภัตติด้วย คำแปลในภาษาไทยไม่มีความแตกต่างกันระหว่าง จ ศัพท์ที่วางไว้ในวิธีหน้าและ จ ศัพท์ที่วางไว้ในวิธีหลัง

๔. **อนุกัฑฒนะ** คือ คำเชื่อมที่ใช้ในสูตรไวยากรณ์ต่างสูตรกัน เพื่อดึงคำในสูตรที่แล้วให้มาปรากฏในสูตรที่มี จ ศัพท์เช่นนี้อยู่ และไม่ให้ตามไปยังสูตรหลังต่อไป เช่น ปุพฺโพ จ (ปทรูปสิทธิ สูตรที่ ๑๘) สูตรนี้มีความหมายว่า [เมื่อลบสระหลังแล้ว] สระหน้าย่อมถึงความเป็นทีฆะ[ในบางที่] จ ศัพท์ที่มีอรรถอนุกัฑฒนะนี้ ไม่ต้องแปลว่า “ด้วย, กับ, และ” เหมือนอรรถอื่นๆ เพราะทำหน้าที่ดึงศัพท์มาเท่านั้น จัดว่าเป็นศัพท์ที่ไม่ต้องแปล ในคัมภีร์นิสสัยแปลพม่าก็ไม่แปล จ ศัพท์ชนิดนี้

สมุจจยะ ๒ หรือ ๓ อย่าง

๔๖. ปทวากฺยวเสนาปิ สมุจฺจโย ทฺวิธา มโต
วุตฺตาวุตฺตมุภินฺนํปิ วเสนาปิ ติธา ปุน.

สมุจจยะมี ๒ อย่างด้วยการจำแนกเป็นปทสมุจจยะและวากยสมุจจยะ มี ๓ อย่างด้วยการจำแนกเป็นวุตตสมุจจยะ, อวุตตสมุจจยะ และวุตตาวุตตสมุจจยะ

ท่านจำแนกสมุจจยะออกเป็น ๒ ประเภทคือ

๑. **ปทสมุจจยะ** คำเชื่อมบท

๒. วากยสมุจจยะ คำเชื่อมประโยค

อีกนัยหนึ่ง สมุจจยะมี ๓ ประเภทคือ

๑. วุตตสมุจจยะ รวบรวมข้อความที่ท่านกล่าวมาแล้วในประโยคก่อน

๒. อวุตตสมุจจยะ รวมรวมข้อความที่ท่านยังมิได้กล่าวไว้โดยตรงในประโยคที่กำลังกล่าวอยู่

๓. วุตตาวุตตสมุจจยะ รวบรวมข้อความที่ท่านกล่าวมาแล้วในประโยคก่อนและรวบรวมข้อความที่ท่านยังมิได้กล่าวไว้ในประโยคที่กำลังพูดถึง

วส ศัพท์ในภาษาบาลีมีอรรถ ๕ อย่าง คือ สามารถ, อำนาจ, ประเภท, ความเป็น และความเกี่ยวเนื่อง ตามสมควรแก่ฐานะ ในที่นี้ วส ศัพท์มีอรรถคือประเภท

ปทสมุจจยะ

๔๗. สมานวิภตฺติกานํ ปทานํ หิ สมุจฺจโย
ปทสมุจฺจโย โสว ติสฺโส ผุสฺโส จ คจฺฉติ.

กล่าวโดยละเอียด คำเชื่อมบทที่มีวิภัตติเสมอกัน เช่น ติสฺโส ผุสฺโส **จ** คจฺฉติ. (ติสสะและผุสสะไป) เรียกว่า **ปทสมุจจยะ**

ประโยคว่า ติสฺโส ผุสฺโส **จ** คจฺฉติ. (ติสสะและผุสสะไป) จ ศัพท์ทำหน้าที่เชื่อมคำว่า ติสฺโส และ ผุสฺโส แสดงว่าติสสะและผุสสะทำกิริยาการไปร่วมกัน มิใช่ติสสะไปแต่ผุสสะนั่ง หรือผุสสะไปแต่ติสสะนั่ง ฉะนั้น จ ศัพท์ในประโยคว่า ติสฺโส ผุสฺโส จ คจฺฉติ จึงเป็นปทสมุจจยะ จ ศัพท์ในประโยคนี้สัมพันธ์ว่า "จ ศัพท์ ปทสมุจจยัตถะ เข้ากับ ติสฺโส และ ผุสฺโส"

ตามกฎไวยากรณ์ทั่วไป คำว่า **"บท"** หมายถึงศัพท์ที่ลงวิภัตติแล้ว ดังที่ปทรูปสิทธิ สูตรที่ ๑๑ กล่าวว่า **วิภตฺยนฺตํ ปทํ.** (ศัพท์ที่มีวิภัตติเป็นที่สุด ชื่อว่าบท) ส่วนบทในคำว่า "ปทสมุจจยะ" หมายถึงบทที่มีวิภัตติเสมอกันเพียงอย่างเดียว ฉะนั้น ปทสมุจจยะจึงเป็นคำเชื่อมบทที่มีวิภัตติเสมอกันเท่านั้น ด้วยเหตุดังกล่าว ท่านจึงกล่าวว่า "สมานวิภตฺติกานํ ปทานํ หิ สมุจฺจโย ปทสมุจฺจโย" (คำเชื่อมบทที่มีวิภัตติเสมอกัน เรียกว่า ปทสมุจจยะ)

การวาง จ ศัพท์ที่เป็นปทสมุจจยะ มีวิธีวาง ๓ แบบคือ

๑. วางท้ายบทหลัง เช่น ติสฺโส ผุสฺโส **จ** คจฺฉติ.

๒. วางท้ายบททั้งสอง เช่น ติสฺโส **จ** ผุสฺโส **จ** คจฺฉติ.

๓. วางท้ายบทแรก เช่น ติสฺโส **จ** ผุสฺโส คจฺฉติ.

จสทฺทํ ปยุญฺชนฺเตน อาโท เอว วา อนฺเต เอว วา ปจฺเจกํ วา โยเชตพฺพํ โหติ.

(สุโพธาลังการฎีกาใหม่ คาถาที่ ๖๓)

บุคคลผู้ประกอบใช้ จ ศัพท์พึงประกอบในบทหน้าเท่านั้น, ในบทหลังเท่านั้น หรือทีละบท

อย่างไรก็ตาม ท่านมักวาง จ ศัพท์ไว้ท้ายบทหลังหรือท้ายบททั้งสอง ไม่นิยมวาง จ ศัพท์ไว้ท้ายบทหน้า นอกจากนั้น อาจใช้ เจว ศัพท์และ จ ศัพท์แทนการใช้ จ ศัพท์สองตัว เช่น ติสฺโส เจว ผุสฺโส จ คจฺฉติ.

ในประโยคว่า **ติสฺโส ผุสฺโส จ คจฺฉติ** กริยาคุมพากย์คือ คจฺฉติ เป็นเอกพจน์ เพราะมองหาหมู่หรือกลุ่มบุคคลคือติสสะและผุสสะที่กระทำกิริยาการไปร่วมกัน วิธีใช้กริยาคุมพากย์เป็นเอกพจน์นี้เรียกว่า จยาสิตสังขยา (สังขยาที่อาศัยหมู่) อีกนัยหนึ่ง อาจใช้กริยาคุมพากย์เป็นพหูพจน์ได้ว่า คจฺฉนฺติ เพราะมองหาส่วนคือติสสะและผุสสะที่เป็นคนละคนกัน มีรูปธรรมต่างกัน วิธีใช้กริยาคุมพากย์เป็นพหูพจน์นี้ เรียกว่า อังคาสิตสังขยา (สังขยาที่อาศัยส่วน) ในปกรณ์ต่างๆ ท่านนิยมใช้กริยาคุมพากย์เป็นพหูพจน์มากกว่าจะใช้เป็นเอกพจน์อย่างไรก็ตามการใช้เป็นเอกพจน์ก็ถูกต้องตามกฎไวยากรณ์เช่นกัน (ดู กัจจายนสาระ คาถาที่ ๖)

ในวากยสัมพันธ์ท่านแสดงตัวอย่างของปทสมุจจยะว่า เทสนาวสาเน กุมาโร **จ** กุมาริกา **จ** โสตาปนฺนา อเหสุํ. (ในที่สุดแห่งพระเทศนา กุมารและกุมาริกาเป็นพระโสดาบัน) ท่านสัมพันธ์ จ ศัพท์ในประโยคนี้ว่า "จ สองศัพท์ ปทสมุจจยัตถะ เข้ากับ กุมาโร และ กุมาริกา" และท่านยังแสดงตัวอย่างว่า ติสฺโส เวทนา สุขญฺ**จ** ทุกฺขญฺ**จ** อทุกฺขมสุขญฺ**จ.** (เวทนา ๓ อย่าง คือ สุขเวทนา, ทุกขเวทนา และอุเบกขาเวทนา) จ ศัพท์ในประโยคนี้สัมพันธ์ว่า "จ สามศัพท์ ปทสมุจจยัตถะ เข้ากับ สุขํ ทุกฺขํ และ อทุกฺขมสุขํ"

หิ ศัพท์ในบาทคาถาว่า **ปทานํ หิ สมุจฺจโย** เป็นวิตถารโชตกะ แปลว่า "กล่าวโดยละเอียด" คาถานี้จนถึงคาถาที่ ๕๑ จัดว่าเป็นประโยควิตถาระ เพราะแจกแจงรายละเอียดตัวอย่างของ จ ศัพท์ที่เป็นปทสมุจจยะจนถึงวุตตาวุตตสมุจจยะ ส่วนคาถาที่ ๔๖ เป็นประโยคสังเขปะที่กล่าวถึงประเภทของสมุจจยะว่ามีสองหรือสามประเภท

วากยสมุจจยะ

๔๘. กฺริยายปิ สหิตานํ ปทานญฺจ สมุจฺจโย
วากฺยสมุจฺจโย โสยํ "ธมฺมํ สงฺฆญฺจ"ตฺยาทิสุ.

ก็คำเชื่อมบทที่ประกอบกับกริยา เช่น ธมฺมํ สรณํ คจฺฉามิ, สงฺฆญฺ**จ** สรณํ คจฺฉามิ. (ข้าพเจ้าขอถึงพระธรรมเป็นสรณะ และขอถึงพระสงฆ์เป็นสรณะ) นี้เรียกว่า **วากยสมุจจยะ**

ท่านกล่าวตัวอย่างของวากยสมุจจยะว่า ธมฺมํ สรณํ คจฺฉามิ, สงฺฆญฺ**จ** สรณํ คจฺฉามิ. คำว่า ธมฺมํ สรณํ คจฺฉามิ เป็นประโยคแรกหรือหมู่บทที่ประกอบกับกริยาตัวแรก ส่วนคำว่า สงฺฆญฺจ สรณํ คจฺฉามิเป็นประโยคหลังหรือหมู่บทที่ประกอบกับกริยาตัวหลัง **จ** ศัพท์ในประโยคหลังคือ **สงฺฆญฺจ** รวบรวม

ทั้งสองประโยคว่า ข้าพเจ้าขอถึงพระธรรมว่าเป็นที่พึ่ง และขอถึงพระสงฆ์ว่าเป็นที่พึ่งเช่นกัน มิใช่ถึงพระธรรมหรือพระสงฆ์อย่างใดอย่างหนึ่งว่าเป็นที่พึ่ง ฉะนั้น จ ศัพท์ในประโยคนี้จึงสัมพันธ์ว่า "จ ศัพท์วากยสมุจจยัตถะ เข้ากับ ธมฺมํ สรณํ คจฺฉามิ และ สงฺฆํ สรณํ คจฺฉามิ"

ในวากยสัมพันธ์ได้กล่าวตัวอย่างของวากยสมุจจยะอีกว่า ทานญฺ**จ** ทสฺสาม, ธมฺมญฺ**จ** โสสฺสาม. (พวกเราจักให้ทาน และจักฟังธรรม) จ ศัพท์ในประโยคนี้สัมพันธ์เป็นวากยสมุจจยะว่า "จ สองศัพท์วากยสมุจจยัตถะ เข้ากับ ทานํ ทสฺสามิ และ ธมฺมํ โสสฺสามิ" อนึ่ง ท่านนิยมวาง จ ศัพท์ที่เป็นวากยสมุจจยะไว้ท้ายประโยคหลังสุด ไม่นิยมวาง จ ศัพท์ไว้ทุกประโยคเหมือนปทสมุจจยะ

ประโยค คือ กลุ่มบทที่ประกอบด้วยกริยาคุมพากย์ที่เป็นอาขยาตหรือกิตก์ เช่น ปุริโส คามํ คจฺฉติ (บุรุษไปหมู่บ้านอยู่), ปุริโส คามํ คโต (บุรุษไปหมู่บ้านแล้ว) มิใช่กลุ่มบทนามล้วนๆ ที่ไม่มีกริยาคุมพากย์อยู่ เช่น รญฺโญ ปุริโส (บุรุษของพระราชา), ภิกฺขุโน จีวรํ (จีวรของภิกษุ) ท่านจึงกล่าวว่า กฺริยายปิ สหิตานํ ปทานญฺจ สมุจฺจโย วากฺยสมุจฺจโย (คำเชื่อมบทที่ประกอบกับกริยา เรียกว่า วากยสมุจจยะ)

จ ศัพท์ในบาทที่สองว่า **ปทานญฺจ สมุจฺจโย** เป็นวากยารัมภโชตกะ แปลว่า "ก็" คาถานี้เป็นประโยควากยารัมภะที่กล่าวสืบเนื่องจากประโยคหน้า เพราะกล่าวเรื่องวากยสมุจจยะต่อจากประโยคหน้าที่กล่าวเรื่องปทสมุจจยะ ส่วนคาถาที่ ๔๗ เป็นประโยคอารัทธะ

วุตตสมุจจยะ

๔๙. ปจฺจกฺขวุตฺตมตฺถานํ เญยฺโย วุตฺตสมุจฺจโย
"เถโร จ ทหโร เจว ปิณฺฑาย จรตี"ติ จ.

พึงทราบว่า**วุตตสมุจจยะ**เป็นคำรวบรวมเนื้อความที่ท่านกล่าวไว้อย่างชัดเจน เช่น ทหโร **เจว** เถโร **จ** ปิณฺฑาย จรติ. (ภิกษุหนุ่มและพระเถระเที่ยวบิณฑบาต)

การรวบรวมเนื้อความที่ท่านกล่าวไว้โดยตรง เรียกว่า **วุตตสมุจจยะ** เช่น ทหโร **เจว** เถโร **จ** ปิณฺฑาย จรติ. (ภิกษุหนุ่มและพระเถระเที่ยวบิณฑบาต) จ ศัพท์ในบทว่า ทหโร เจว (จ + เอว) รวบรวมภิกษุหนุ่มโดยตรงและรวบรวมพระเถระโดยอ้อม เมื่อผู้ฟังได้ยินคำว่า "ภิกษุหนุ่มด้วย" ก็จะทราบถึงภิกษุหนุ่มโดยตรงและทราบถึงบุคคลอื่นโดยอ้อม ส่วน จ ศัพท์ในบทว่า เถโร จ รวบรวมพระเถระโดยตรงและรวบรวมภิกษุหนุ่มโดยอ้อม เมื่อผู้ฟังได้ยินคำว่า "พระเถระด้วย" ก็จะทราบถึงพระเถระโดยตรงและทราบถึงบุคคลอื่นโดยอ้อม กริยาคุมพากย์ที่เป็นเอกพจน์คือ จรติ เป็นสังขยาที่กล่าวโดยอาศัยหมู่ (จยาสิตสังขยา) ท่านอาจใช้กริยาคุมพากย์ที่เป็นพหูพจน์คือ จรนฺติ ที่กล่าวโดยอาศัยส่วน (อังคาสิตสังขยา) ได้เหมือนกัน อย่างไรก็ตาม ท่านใช้เป็นเอกพจน์ในที่นี้ก็เพื่อให้ต้องคณะฉันท์ตามหลักฉันทลักษณ์

ท่านเขียนบาลีว่า **เถโร จ ทหโร เจว** โดยวาง จ ศัพท์ไว้หน้า และวาง เจว ศัพท์ไว้หลัง เพื่อให้ต้องคณะฉันท์ ส่วนในประโยคร้อยแก้วทั่วไป ต้องวาง เจว ศัพท์ไว้หน้าและวาง จ ศัพท์หลังแน่นอน อนึ่ง **จ** ศัพท์ในบาทที่สี่ว่า **ปิณฺฑาย จรตีติ จ** มีอรรถปาทปูรณะ คือทำบาทให้เต็ม ไม่มีความหมายพิเศษแต่อย่างใด

คำว่า **ปจฺจกฺขวุตฺตมตฺถานํ** ตัดบทเป็น ปจฺจกฺขวุตฺต + อตฺถานํ ลง ม อาคมเพื่อเชื่อมบททั้งสองเป็นบทเดียวกัน เหมือนกับคำว่า อากาเสมภิปูชยึ ที่ตัดบทเป็น อากาเส + อภิปูชยึ

อวุตตสมุจจยะ

๕๐. “โน จ ทฺวาทิโต” สุตฺตสฺมึ　　โส จาวุตฺตสมุจฺจโย
สฺสญฺจาคมาวุตฺตสฺสาปิ　　คยฺหโต เญยฺยมีทิสํ.

ก็[จ ศัพท์]ในสูตรว่า โน **จ** ทฺวาทิโต นํมฺหิ (ลง น อาคมด้วย ท้าย ทฺวิ เป็นต้นในเพราะ นํ วิภัตติ) เป็น**อวุตตสมุจจยะ** [จ ศัพท์]เช่นนี้พึงทราบว่าเป็นอวุตตสมุจจยะ เพราะถือเอาความที่ท่านมิได้กล่าวไว้ที่ว่า “และลง สฺสํ เป็นอาคม”

ท่านแสดงตัวอย่างอวุตตสมุจจยะว่า โน **จ** ทฺวาทิโต นํมฺหิ (ปทรูปสิทธิ สูตรที่ ๒๒๙) สูตรนี้มีความหมายว่า ลง น อาคมด้วย ท้าย ทฺวิ ศัพท์เป็นต้นในเพราะ นํ วิภัตติ สำเร็จรูปว่า ทฺวินฺนํ, จตุนฺนํ, ปญฺจนฺนํ ฯเปฯ จ ศัพท์ที่อยู่ท้าย โน รวบรวมการลง สฺสํ อาคมท้าย ติ ศัพท์และ จตุ ศัพท์เป็นรูปว่า ติสฺสนฺนํ, จตสฺสนฺนํ การรวบรวม สฺสํ อาคมด้วย จ ศัพท์นี้ ท่านมิได้กล่าวไว้โดยตรงในสูตรนี้ ฉะนั้น จ ศัพท์ในคำว่า โน จ จึงเป็นอวุตตสมุจจยะ สัมพันธ์ว่า “จ ศัพท์ อวุตตสมุจจยัตถะ เข้ากับ โน”

จ ศัพท์ในบาทที่สองว่า **โส จาวุตฺตสมุจฺจโย** เป็นวากยารัมภโชตกะ แปลว่า “ก็” คาถานี้เป็นประโยควากยารัมภะที่กล่าวสืบเนื่องจากประโยคหน้า เพราะกล่าวเรื่องอวุตตสมุจจยะต่อจากประโยคหน้าที่กล่าวเรื่องวุตตสมุจจยะ ส่วนคาถาที่ ๔๙ เป็นประโยคอารัทธะ

วุตตาวุตตสมุจจยะ

๕๑. “อาทิโต โอ จ” อิจฺจาโท　　วุตฺตาวุตฺตสมุจฺจโย
อมาเทสสฺส จาญฺเญสํ　　อาทิโต เจว คยฺหโต.

[จ ศัพท์]ในสูตรเช่น อาทิโต โอ **จ** (สฺมึ วิภัตติท้าย อาทิ ศัพท์และศัพท์อื่นๆ ย่อมเป็น อํ และ โอ ได้บ้าง) เป็น**วุตตาวุตตสมุจจยะ** เพราะการแปลง[สฺมึ วิภัตติ]ท้าย อาทิ ศัพท์เป็น อํ และแปลงศัพท์อื่นๆ จาก อาทิ ศัพท์[เป็น อํ และ โอ] อันบุคคลถือเอาได้

พระอริยวงศ์มีมติในการอธิบายสูตรว่า สูตร อาทิโต โอ **จ.** (ปทรูปสิทธิ สูตรที่ ๑๘๖) สูตรนี้มีความหมายว่า สฺมึ วิภัตติท้าย อาทิ ศัพท์และศัพท์อื่นๆ ย่อมเป็น อํ และ โอ ได้บ้าง คือ จ ศัพท์ในสูตรนี้ทำหน้าที่ทั้งวุตตสมุจจยะและอวุตตสมุจจยะ ที่ว่าทำหน้าที่วุตตสมุจจยะเพราะเชื่อมบทว่า อํ ที่

ตามมาจากสูตรก่อนเข้าไว้ด้วยกัน บทว่า อํ นี้ไม่ถือว่าเป็นอวุตตัตถะเพราะเป็นคำที่ติดตามมา เมื่อเป็นคำที่ติดตามมาแล้วจึงถือว่าเป็นส่วนหนึ่งของสูตรด้วย ท่านอธิบายว่า จ ศัพท์ในสูตรนี้ทำหน้าที่อวุตตสมุจจยะด้วย โดยทำหน้าที่เชื่อมคำว่า อญฺญสฺมา [=อญฺญสทฺทสฺมา จากศัพท์อื่น] เข้ามาไว้ในสูตรนี้ด้วยเช่นเดียวกัน ฉะนั้น จ ศัพท์ในสูตรนี้จึงสัมพันธ์ว่า "จ ศัพท์ วุตตาวุตตสมุจจยัตถะ เข้ากับ อาทิโต และ โอ"

อย่างไรก็ตาม ทั้งวุตติของกัจจายนไวยากรณ์, นยาสะ และปทรูปสิทธิ อธิบายว่า จ ศัพท์นี้เชื่อม อา ไว้อีกด้วย จ ศัพท์ที่ทำหน้าเชื่อม อา นี้ถือว่าเป็นอวุตตสมุจจยะ การตีความ จ ศัพท์ในสูตรนี้ค่อนข้างซับซ้อน และมีมติแตกต่างกัน

วิกัปปะ

๕๒. วาสทฺทตฺโถปิ จสทฺโท ทิสฺสเต โส วิกปฺปตฺโถ
พาธติ ตาเปติ จาติ สํกิเลสตฺติเก มโต.

จ ศัพท์ที่ปรากฏมีอรรถเหมือนกับ วา ศัพท์ในสังกิเลสัตติกะ [ในอัฏฐสาลินี]ที่ว่า วิพาธติ อุปตาเปติ **จา**ติ ... (ย่อมเบียดเบียน หรือย่อมยังให้เร่าร้อน) เรียกว่า **วิกัปปัตถะ**

ท่านได้แสดงตัวอย่างของ จ ศัพท์ที่มีอรรถสมุจจยะ ด้วยคาถาที่ ๔๖-๕๑ บัดนี้ได้กล่าวคาถานี้เพื่อแสดงตัวอย่างของ จ ศัพท์ที่มีอรรถวิกัปปะ

วิกัปปะ คืออรรถที่กระทำโดยอาการต่างๆ ได้แก่ อรรถที่ไม่แน่นอนนั่นเอง คันถาภรณฎีกาใหม่แสดงวิเคราะห์ว่า วิวิเธนาการเรน กปฺปนํ วิกปฺโป. (วิ บทหน้า + กปฺปฺ ธาตุ + ณ ปัจจัย) ตัวอย่างว่า สมโณ วา พฺราหฺมโณ วา คจฺฉนฺติ. (สมณะหรือพราหมณ์ไป) วา ศัพท์ในตัวอย่างนี้แสดงความไม่แน่นอนว่าเป็นสมณะหรือพราหมณ์ไป ฉะนั้น จึงเรียกว่ามีอรรถวิกัปปะ วา ศัพท์ชนิดนี้ตรงกันข้ามกับ จ ศัพท์ที่มีอรรถสมุจจยะซึ่งรวบรวมเนื้อความทั้งสองอย่าง

ข้อความที่ท่านแสดงไว้เป็นตัวอย่างในคาถานี้ว่า **พาธติ ตาเปติ จ** (ย่อมเบียดเบียน หรือย่อมยังให้เร่าร้อน) ท่านตัดมาจากอัฏฐสาลินี (ฉบับมหาจุฬาฯ ข้อ ๕ หน้า ๙๐) ความเต็มว่า สงฺกิเลเสตีติ สงฺกิเลโส, วิพาธติ อุปตาเปตีติ **จ** อตฺโถ. ธรรมใดย่อมเบียดเบียนเหล่าสัตว์ หรือยังเหล่าสัตว์ให้เร่าร้อน เพราะเหตุนั้น ธรรมนั้น ชื่อว่าสังกิเลส ความหมายคือ ย่อมเบียดเบียน หรือยังให้เร่าร้อน จ ศัพท์ในประโยคนี้มีความหมายเท่ากับ วา ศัพท์ที่มีอรรถวิกัปปะ ฉะนั้น จ ศัพท์จึงสัมพันธ์ว่า "จ ศัพท์ ปทวิกัปปัตถะ เข้ากับ วิพาธติ และ อุปตาเปติ"

ปิ ศัพท์ในคำว่า **วิกปฺปตฺโถปิ** มีอรรถสัมปิณฑนะที่รวบรวมอรรถวิกัปปะของ วา ศัพท์อีกอรรถหนึ่ง ทำให้ทราบว่า จ ศัพท์มิใช่มีอรรถสมุจจยะเท่านั้น แต่ยังมีอรรถวิกัปปะที่อรรถของ วา ศัพท์ได้อีกด้วย

สัมปิณฑนะ

๕๓. ส-สุตฺเต ปิณฺฑิตํ อตฺถํ สมฺปิณฺฑนมุทีริตํ
"โลปญฺจ ตตฺรากาโร"ติ ชานิตพฺพํ วิจกฺขเณ.

เนื้อความที่รวบรวมไว้ในสูตรของตน เรียกว่า **สัมปิณฑนะ** นักปราชญ์พึงทราบ[จ ศัพท์]ในตัวอย่างว่า โลปญฺ**จ** ตตฺรากาโร (สระทั้งหลายย่อมถึงการลบในเพราะพยัญชนะในบางที่ และลง อ อาคมในที่ลบนั้น)

โดยปรกติสูตรในคัมภีร์ไวยากรณ์จะกล่าวถึงข้อความอย่างเดียว แต่ยังมีบางสูตรที่กล่าวถึงข้อความสองอย่างในสูตรเดียว ผู้รจนาสูตรจึงประกอบใช้ จ ศัพท์เพื่อรวบรวมข้อความเหล่านั้นมาไว้ในประโยค จ ศัพท์ที่รวบรวมข้อความสองอย่างในสูตรของตน เรียกว่า **สัมปิณฑนะ** ท่านแสดงตัวอย่างว่า โลปญฺ**จ** ตตฺรากาโร (ปทรูปสิทธิ สูตรที่ ๓๙) สูตรนี้มีความหมายว่า สระทั้งหลายย่อมถึงการลบในเพราะพยัญชนะในบางที่ และลง อ อาคมในที่ลบนั้น สูตรนี้มีข้อความสองอย่างคือลบสระและลง อ อาคม ท่านรวบรวมข้อความเหล่านั้นด้วย จ ศัพท์ในบทว่า โลปญฺจ ฉะนั้น จ ศัพท์ในประโยคนี้จึงมีอรรถสัมปิณฑนะ สัมพันธ์ว่า "จ สัมปิณฑนัตถะ เข้ากับ โลปํ และ ตตฺรากาโร"

อนึ่ง สัมปิณฑนะในคัมภีร์ไวยากรณ์แตกต่างจากสัมปิณฑนะที่ใช้ในอรรถกถาและฎีกา สัมปิณฑนะในคัมภีร์ไวยากรณ์คือการรวบรวมข้อความสองอย่างในสูตรเดียว แตกต่างจากสมุจจยะที่มักเป็นการรวบรวมข้อความอื่นที่ท่านมิได้กล่าวไว้โดยตรง ส่วนในอรรถกถาและฎีกาใช้ชื่อทั้งสองคือสัมปิณฑนะและสมุจจยะเหมือนกัน พระอรรถกถาจารย์และพระฎีกาจารย์มีความเห็นว่าชื่อทั้งสองเหล่านั้นเป็นไวพจน์กัน

ศัพท์ว่า **อตฺถ** ที่ใช้เป็นนปุงสกลิงค์เช่นนี้มีพบน้อย ส่วนใหญ่ใช้เป็นปุงลิงค์ ศัพท์บางศัพท์ในภาษาบาลีเป็นได้ทั้งปุงลิงค์และนปุงสกลิงค์ เช่น ธมฺม ศัพท์ที่เป็นปุงลิงค์ในตัวอย่างว่า **ธมฺโม** หเว รกฺขติ ธมฺมจารึ. (ธรรมย่อมรักษาผู้ประพฤติธรรมโดยแท้) หรือเป็นนปุงสกลิงค์ในตัวอย่างว่า เอวํ **ธมฺมานิ** สุตฺวาน วิปฺปสีทนฺติ ปณฺฑิตา. (บัณฑิตทั้งหลายสดับธรรมอย่างนี้แล้ว ย่อมเลื่อมใส) ส่วนคันถาภรณฎีกาใหม่กล่าวว่าเป็นลิงควิปัลลาส เปลี่ยนจากปุงลิงค์เป็นนปุงสกลิงค์

ปาฐะว่า **วิจกฺขเณ** ในคาถานี้ ฎีกาท่านอธิบายไว้เป็นสองอย่าง อย่างหนึ่งท่านว่าลงสัตตมีวิภัตติในอรรถตติยา เหมือนกับคำว่า หตฺเถสุ ปิณฺฑาย จรนฺติ. (เที่ยวบิณฑบาตด้วยมือ) อีกอย่างหนึ่งว่ามาจากรูปเต็มๆ ว่า วิจกฺขเณน ซึ่งเป็นตติยาวิภัตติ แต่ลบ น ข้างท้ายออกเพื่อรักษาคณะฉันท์ เหมือนกับคำว่า ปฐมาทิชฺฌานเภเท (ด้วยประเภทแห่งฌานอันมีปฐมฌานเป็นต้น)

อนุกัฑฒนะ

๕๔. ปรสฺมึ นานุวตฺตตฺถํ กฑฺฒนํ ปุพฺพสุตฺตโต

อนุกฑฺฒนํ วิญฺเญยฺยํ "ปุพฺโพ จา"ติ นิทสฺสนํ.

พึงทราบว่า [จ ศัพท์]ที่ดึง[บทมา]จากสูตรหน้า เพื่อมิให้ติดตามไปปรากฏในสูตรหลัง เรียกว่า **อนุกัฑฒนะ** มีตัวอย่างเช่น ปุพฺโพ **จ** (เมื่อลบสระหลังแล้ว สระหน้าย่อมถึงความเป็นทีฆะในบางที่)

สูตรที่บัญญัติไว้ในคัมภีร์ไวยากรณ์ สามารถติดตามจากสูตรหน้าไปสูตรหลังได้ด้วยอธิการนัย (วิธีที่ติดตามไป) ส่วนใหญ่บทใดบทหนึ่งในสูตรหน้าจะติดตามไปสูตรหลังได้สองสูตรหรือสามสูตร เมื่อผู้รจนาสูตรต้องการให้บทจากสูตรหน้าติดตามไปสูตรหลังเพียงสูตรเดียวเท่านั้น ท่านจะประกอบใช้ จ ศัพท์ในสูตรหลังต่อจากสูตรหน้านั้นๆ เพื่อดึงบทที่ต้องการจากสูตรหน้ามิให้ติดตามไปสูตรอื่นๆ ได้อีก จ ศัพท์ชนิดนี้เรียกว่า **อนุกัฑฒนะ**

สูตร ปุพฺโพ **จ** (ปทรูปสิทฺธิ สูตรที่ ๑๘) มีความหมายว่า เมื่อลบสระหลังแล้ว สระหน้าย่อมถึงความเป็นทีฆะในบางที่ จ ศัพท์ในสูตรนี้ดึงบทว่า ทีฆํ จากสูตร ทีฆํ ให้ติดตามมาสูตรนี้ และไม่ให้ติดตามไปสูตรต่อมาคือสูตร ยเมทนฺตสฺสาเทโส จ ศัพท์ในประโยคนี้สัมพันธ์ว่า "จ ศัพท์ อนุกัฑฒนัตถะ เข้ากับ ปุพฺโพ" ดังที่ปทรูปสิทธิ สูตรที่ ๑๘ กล่าวว่า:-

จคฺคหณํ ทีฆคฺคหณานุกฑฺฒนตฺถํ. ตํ "จานุกฑฺฒิตมุตฺตรตฺร นานุวตฺตเต"ติ ญาปนตฺถํ.

จ ศัพท์มีประโยชน์คือดึง ทีฆ ศัพท์ จ ศัพท์นั้นมีประโยชน์ให้รู้ว่า ศัพท์ที่ถูก จ ศัพท์ดึงไว้ย่อมไม่ติดตามไปสูตรต่อมา

ปิ, อปิ ศัพท์มีอรรถ ๔ อย่าง

๕๕. สมุจฺจเย อเปกฺเข จ สมฺภาวเน จ นินฺทายํ
ปิสทฺโท อปิสทฺโท จ จตุวตฺเถสุ ปกาสิโต.

ท่านแสดง ปิ และ อปิ ศัพท์ไว้ในอรรถ ๔ อย่าง คือ สมุจจยะ, อเปกขะ, สัมภาวนะ และครหะ

ปิ ศัพท์ที่เป็นนิบาต และ อปิ ศัพท์ที่เป็นอุปสัค มีอรรถ ๔ อย่างคือ

๑. **สมุจจยะ** รวบรวมข้อความที่ท่านกล่าวไว้ในประโยคโดยตรงและรวบรวมข้อความอื่นโดยอ้อม

๒. **อเปกขะ** มองหา คือช่วยให้ความในประโยคนั้นครอบคลุมไปถึงความข้างหน้าที่กล่าวมาแล้ว

๓. **สัมภาวนะ** ชมเชยข้อความที่กล่าวมาแล้ว

๔. **ครหะ** ตำหนิข้อความที่กล่าวมาแล้ว

ปิ และ อปิ ศัพท์เหล่านี้มีปรากฏใช้ในบทเป็นต้นว่า วุตฺเตปิ, สนฺเตปิ, สติปิ, เอวมฺปิ ท่านจะ

กล่าวลักษณะและตัวอย่างของอรรถเหล่านี้ในคาถาต่อไป

สมุจจยะ ๒ อย่าง

๕๖. ฐานโยโค อโยโค จ สมุจฺจโย ทฺวิธา ภเว

"ทานญฺจ ทาตพฺพนฺ"ตฺยาทิ "กฏฺตา จ รูปนฺ"ติ จ.

สมุจจยะมี ๒ อย่างคือ ฐานโยคสมุจจยะ และอัฏฐานโยคสมุจจยะ **ฐานโยคสมุจจยะ** เช่น ทานํ **จ** ทาตพฺพํ (ทานด้วยอันบุคคลพึงให้) ส่วน**อัฏฐานโยคสมุจจยะ** เช่น กฏฺตา **จ** รูปํ อุปฺปชฺชติ (รูป[ที่เกิด]เพราะกรรมที่ได้กระทำแล้วด้วยย่อมเกิดขึ้น)

ในคาถานี้ท่านแบ่งสมุจจยะอีกนัยหนึ่งเป็น ๒ อย่าง คือ จ ศัพท์สมุจจยะที่วางไว้ถูกตามตำแหน่งที่นิยมใช้ในภาษา คือวางไว้หลังศัพท์ที่ตนเชื่อม เรียกว่า **ฐานโยคสมุจจยะ** ส่วน จ ศัพท์ที่วางไว้ผิดตำแหน่งจากที่นิยมใช้ เช่น วางไว้ข้างหน้าศัพท์ที่ตนเชื่อม หรือในตำแหน่งอื่นๆ เรียกว่า **อัฏฐานโยคสมุจจยะ** ในฎีกาต่างๆ มักเรียกสมุจจยะชนิดนี้ว่า **"อฏฺฐานปฺปยุตฺต"** (ศัพท์ที่ท่านประกอบในฐานะที่ไม่ถูกที่)

ตัวอย่างแรกคือ ทานญฺ**จ** ทาตพฺพํ ทานด้วยอันบุคคลพึงให้ จ ศัพท์ที่ประกอบท้ายบทว่า ทานํ รวบรวมข้อความของบทนี้ว่าควรให้ทานด้วย และยังรวบรวมข้อความอื่นโดยอ้อมว่า พึงรักษาศีลและเจริญภาวนาอีกด้วย ฉะนั้น จ ศัพท์ที่วางไว้หลังศัพท์ที่ตนเชื่อมในตัวอย่างนี้จึงเป็นฐานโยคสมุจจยะ จ ศัพท์ในตัวอย่างนี้สัมพันธ์ว่า "จ ศัพท์ ฐานโยคสมุจจยัตถะ เข้ากับ ทานํ"

ในคันถาภรณฎีกาเก่าได้แสดงตัวอย่างฐานโยคสมุจจยะว่า พหู เทวา มนุสฺสา **จ** (เทวดาและมนุษย์เป็นอันมาก) จ ศัพท์ในตัวอย่างนี้สัมพันธ์กับบทที่ประกอบร่วมคือ มนุสฺสา จึงเป็นฐานโยคสมุจจยะ และท่านแสดงตัวอย่างอีกว่า อเสวนา **จ** พาลานํ (การไม่คบคนพาลด้วย) จ ศัพท์ในตัวอย่างนี้สัมพันธ์กับบทที่ประกอบร่วมคือ อเสวนา จึงเป็นฐานโยคสมุจจยะ

นอกจาก จ ศัพท์แล้ว แม้ ปิ หรือ อปิ ศัพท์ก็เป็นฐานโยคสมุจจยะและอัฏฐานโยคสมุจจยะได้เช่นกัน ในวากยสัมพันธ์ได้ยกตัวอย่างจากพระบาลีขึ้นแสดงว่า สุตฺวา อริยสาวโก รูปสฺมึ**ปิ** นิพฺพินฺทติ ... วิญฺญาณสฺมึ**ปิ** นิพฺพินฺทติ. (พระอริยสาวกครั้นสดับแล้ว ย่อมเบื่อหน่ายในรูป ... และเบื่อหน่ายในวิญญาณ) ปิ หรือ อปิ ศัพท์ในประโยคนี้มีอรรถฐานโยคสมุจจยะ

ตัวอย่างที่สองคือ กฏฺตา **จ** รูปํ เป็นข้อความย่อของประโยคในคัมภีร์ปัฏฐาน (เล่ม ๑ ข้อ ๔๒๗ หน้า ๑๔๔) ที่ว่า:-

นานากฺขณิกา กุสลา เจตนา วิปากานํ ขนฺธานํ กฏฺตา **จ** รูปานํ กมฺมปจฺจเยน ปจฺจโย.

กุศลเจตนาที่เกิดในขณะต่างกัน เป็นปัจจัยแก่วิบากขันธ์และกฏัตตารูป โดยความเป็นกัมมปัจจัย

จ ศัพท์ที่อยู่ท้ายบทว่า กฏฺตา มิได้เชื่อมบทที่ตนประกอบอยู่นั้น แต่เชื่อมบทว่า รูปํ ที่อยู่

ท้าย ฉะนั้น จ ศัพท์ที่วางไว้ผิดตำแหน่งในตัวอย่างนี้จึงเป็นอัฏฐานโยคสมุจจยะ จ ศัพท์ในตัวอย่างนี้สัมพันธ์ว่า “จ ศัพท์ อัฏฐานโยคสมุจจยัตถะ เข้ากับ รูปํ”

ในคันถาภรณฎีกาเก่าได้แสดงตัวอย่างอัฏฐานโยคสมุจจยะว่า ปณฺฑิตานญฺ**จ** เสวนา (การคบบัณฑิตด้วย) จ ศัพท์ในตัวอย่างนี้สัมพันธ์กับบทว่า เสวนา ไม่สัมพันธ์กับบทที่ประกอบร่วมคือ ปณฺฑิตานํ จึงเป็นอัฏฐานโยคสมุจจยะ และท่านแสดงตัวอย่างอีกว่า ปุพฺเพ **จ** กตปุญฺญตา (การได้เคยสั่งสมบุญมาก่อนด้วย) จ ศัพท์ในตัวอย่างนี้สัมพันธ์กับบทว่า กตปุญฺญตา ไม่สัมพันธ์กับบทที่ประกอบร่วมคือ ปุพฺเพ จึงเป็นอัฏฐานโยคสมุจจยะ

อนึ่ง การวางศัพท์ที่มีอรรถสมุจจยะคือ จ, ปิ หรือ อปิ ไว้ผิดตำแหน่งจากที่นิยมใช้ เช่น วางไว้ข้างหน้าศัพท์ที่ตนเชื่อม หรือในตำแหน่งอื่นๆ ก็เพื่อให้เกิดความสละสลวยในการออกเสียง ส่วนข้อความที่ท่านรวบรวมเอานี้ ขึ้นอยู่กับฐานะนั้นๆ

บทว่า **กฏฺตฺตา** สำเร็จมาจาก กต ศัพท์ + ตฺต ปัจจัย แปลง ต ของ กต เป็น ฏ

อเปกขณะ

๕๗. ปุพฺเพ วุตฺตํว โย อตฺถํ ปจฺฉิมตฺโถว เปกฺขเต
“อยมฺปิ ปาราชิโก”ติ เญยฺโย โสว อเปกฺขเณ.

เนื้อความใดในประโยคหลังย่อมมองหาเนื้อความที่ท่านกล่าวไว้แล้วในประโยคหน้า เช่น ในตัวอย่างว่า อยมฺ**ปิ** ปาราชิโก (แม้ภิกษุนี้ก็เป็นปาราชิก) พึงทราบเนื้อความนั้นว่าใช้ใน**อรรถอเปกขณะ**

อเปกขณะ คือนิบาตเป็นเครื่องแสดงอรรถที่ท่านกล่าวไว้ในประโยคหน้า หมายถึงไม่เพียงอรรถก่อนจะเป็นตามที่กล่าวเท่านั้นแม้อรรถที่กล่าวไว้ในประโยคหลังก็เป็นตามที่กล่าวไว้เช่นกันตัวอย่างว่า อยมฺ**ปิ** ปาราชิโก โหติ อสํวาโส. (ทุติยปาราชิกสิกขาบท) ประโยคนี้มีความหมายว่า แม้ภิกษุนี้ก็เป็นปาราชิก หาสังวาสมิได้ ปิ หรือ อปิ ศัพท์ในบทว่า อยมฺปิ มองหาอรรถที่พระพุทธองค์ได้ตรัสมาก่อนว่าไม่เพียงภิกษุผู้เสพเมถุน จะเป็นปาราชิก หาสังวาสมิได้ แม้ภิกษุผู้ลักทรัพย์ก็เป็นปาราชิก หาสังวาสมิได้เช่นกัน ฉะนั้น ปิ หรือ อปิ ศัพท์ที่มองหาภิกษุผู้เสพเมถุนในสิกขาบทก่อน จึงมีอรรถอเปกขณะ ปิ ศัพท์ในประโยคนี้สัมพันธ์ว่า “ปิ ศัพท์ อเปกขณัตถะ เข้ากับ อยํ” อรรถอเปกขณะนี้ท่านบัญญัติให้แปลว่า “แม้” เหมือนอรรถสัมภาวนะและครหะ อนึ่ง ท่านพระอริยวงศ์จะไม่กล่าวตัวอย่างของสัมภาวนะและครหะในคาถาถัดไป เพราะมีเนื้อความชัดเจนเหมือนประโยคสัมภาวนะและครหะที่กล่าวมาแล้ว

บทว่า **อยมฺปิ** ควรแปลว่า “แม้ภิกษุนี้” ไม่ควรแปลว่า “ภิกษุแม้นี้” ทั้งนี้เพราะ ปิ หรือ อปิ ศัพท์ มีความหมายสัมพันธ์กับบทว่า อยํ ภิกฺขุ มิใช่มีความหมายสัมพันธ์กับบทว่า อยํ เท่านั้น การแปล

ปิ หรือ อปิ ศัพท์ไว้ท้ายปาฐเสสะว่า ภิกฺขุ นี้ จัดว่าเป็นอัฏฐานโยคะตามที่ท่านกล่าวไว้ในคาถาที่ ๕๖

อรรถวิกัปปะ

๕๘. “‘วา, อถ วา’ติ วิกปฺโป วุตฺโต ปุพฺพาวลมฺพโก
ปริจฺจาเคปิ ภาสนฺติ ปณฺฑิตา นยโกวิทา.

บัณฑิตผู้ฉลาดในนัยต่างๆ กล่าววิกัปปนิบาตคือ **วา** และ **อถ วา** ว่า[เป็นนิบาต]ที่ปรารภเนื้อความแรก [ใช้]ใน**อรรถปริจจาคะ**ด้วย

วิกัปปนิบาต คือ วา (หรือ), อถ วา (อีกนัยหนึ่ง) เป็นนิบาตที่ปรารภเนื้อความที่ท่านกล่าวมาก่อน คือยังพาดพิงถึงเนื้อความที่ท่านได้กล่าวมาแล้ว อนึ่ง นิบาตชนิดนี้ท่านใช้ในอรรถปริจจาคะ คือสละเนื้อความเดิม เพราะเมื่อแปลว่า “หรือ, อีกนัยหนึ่ง” ก็เป็นการแสดงนัยอื่นจากนัยที่ท่านกล่าวไว้ในประโยคหน้า ฉะนั้น วา ศัพท์ชนิดนี้จึงส่องเนื้อความอันหลังแล้วสละเนื้อความอันหน้า ตัวอย่างเช่น ปุริโส **วา** อิตฺถี **วา** (บุรุษหรือสตรี) วา ศัพท์ใช้ในอรรถให้เลือกอย่างใดอย่างหนึ่ง ไม่อรรถหน้าก็อรรถหลังนั่นเอง ข้อความว่า ปุริโส วา อิตฺถี วา นี้ ถ้าลองพิจารณาดูให้ดีจะเห็นว่า วา ตัวแรกปรารภเนื้อความของศัพท์แรกคือบุรุษ และสละเนื้อความของศัพท์หลังคือสตรีด้วย ในทำนองเดียวกัน วา ศัพท์ตัวหลังก็ปรารภเนื้อความของศัพท์หลังคือสตรี และสละเนื้อความของศัพท์แรกคือบุรุษด้วยเช่นเดียวกัน ดังนั้นจึงเรียก วา ศัพท์ทุกตัวได้ว่าเป็นไปในอรรถปริจจาคะ การสละเนื้อความอันหน้าตามอรรถวิกัปปะนี้ ก็คือการเปลี่ยนแปลงจากนัยเดิมเป็น ๔ นัยดังนี้คือ

๑. **เปลี่ยนศัพท์** คือเปลี่ยนจากศัพท์เดิมเป็นศัพท์ใหม่
๒. **ปลี่ยนอรรถ** คือเปลี่ยนจากอรรถเดิมเป็นอรรถใหม่
๓. **เปลี่ยนเหตุ** คือเปลี่ยนจากเหตุเดิมเป็นเหตุใหม่
๔. **เปลี่ยนผล** คือเปลี่ยนจากผลเดิมเป็นผลใหม่

ในวากยสัมพันธ์ได้จำแนกอรรถวิกัปปะเป็น ๒ ประเภทเหมือนอรรถสมุจจยะคือ

๑. **ปทวิกัปปะ** คือความไม่แน่นอนของบท เช่น ประโยคว่า ยมฺปิทํ จกฺขุสมฺผสฺสปจฺจยา อุปฺปชฺชติ เวทยิตํ สุขํ **วา** ทุกฺขํ **วา** อทุกฺขมสุขํ **วา**, ตมฺปิ อนิจฺจํ. (แม้สุข, ทุกข์ หรือสภาพที่ไม่สุขไม่ทุกข์นี้ใดที่บุคคลเสวยแล้ว ย่อมเกิดเพราะเหตุคือการกระทบที่จักขุปสาท แม้สุข, ทุกข์ หรือสภาพที่ไม่สุขไม่ทุกข์นั้นก็ไม่เที่ยง) วา ศัพท์ในประโยคนี้สัมพันธ์ว่า “วา ศัพท์ ปทวิกัปปัตถะ เข้ากับ สุขํ, ทุกฺขํ และ อทุกฺขมสุขํ” ประโยคว่า ยสฺมึ สมเย กามาวจรํ จิตฺตํ อุปฺปนฺนํ โหติ ... รูปารมฺมณํ **วา** ... โผฏฺฐพฺพารมฺมณํ **วา.** (ในสมัยใดกามาวจรจิต ... ที่มีรูปเป็นอารมณ์ ... หรือมีโผฏฐัพพะเป็นอารมณ์ ได้เกิดขึ้น) วา ศัพท์ในประโยคนี้สัมพันธ์ว่า “วา ศัพท์ ปทวิกัปปัตถะ เข้ากับ รูปารมฺมณํ ... โผฏฺฐพฺพารมฺมณํ”

๒. วากยวิกัปปะ คือความไม่แน่นอนของประโยค เช่น มนสา เจ ปทุฏฺเฐน ภาสติ วา กโรติ **วา.** (หากบุคคลมีจิตประทุษร้ายแล้ว กล่าวอยู่หรือกระทำอยู่) วา ศัพท์ในประโยคนี้สัมพันธ์ว่า “วา ศัพท์ วากยวิกัปปัตถะ เข้ากับ ภาสติ และ กโรติ”

วา ศัพท์ที่มีอรรถสมุจจยะ

๕๙. จสทฺทตฺโถปิ วาสทฺโท ทิสฺสเต โส สมุจฺจเย
“อภิธมฺมํ วินยํ วา เทเสตี”ติ นิทสฺสนํ.

วา ศัพท์ที่มีอรรถของ จ ศัพท์เรียกว่าใช้ใน**อรรถสมุจจยะ** มีตัวอย่างเช่น อภิธมฺมํ วินยํ **วา** เทเสติ (พระผู้มีพระภาคทรงแสดงพระอภิธรรมและพระวินัย)

วา ศัพท์ในบางแห่งมีอรรถสมุจจยะเหมือน จ ศัพท์บ้าง ตัวอย่างเช่น อภิธมฺมํ วินยํ **วา** เทเสติ. (พระพุทธเจ้าย่อมทรงแสดงพระอภิธรรมและพระวินัย) วา ศัพท์ในตัวอย่างนี้มีอรรถวิกัปปะไม่ได้ เพราะพระพุทธเจ้าทรงแสดงทั้งพระอภิธรรมและพระวินัย ฉะนั้น วา ศัพท์ในประโยคนี้จึงสัมพันธ์ว่า “วา ศัพท์ ปทสมุจจยัตถะ เข้ากับ อภิธมฺมํ และ วินยํ”

ตัวอย่างนี้เข้าใจว่าท่านแต่งขึ้นเอง ในพระบาลีมีปรากฏ วา ศัพท์ชนิดนี้ว่า ปาฏลิปุตฺตสฺส โข อานนฺท ตโย อนฺตรายา ภวิสฺสนฺติ อคฺคิโต **วา** อุทกโต **วา** อพฺภนฺตรโต **วา** มิถุเภทา. (วิ. มหา. ๕/๒๘๖/๖๓) ประโยคนี้มีความหมายว่า ดูก่อนอานนท์ อันตรายสามอย่างจากไฟ, น้ำ และการแตกแยกกันภายในจักมีแก่เมืองปาฏลีบุตร วา ศัพท์ในประโยคนี้สัมพันธ์ว่า “วา สามศัพท์ ปทสมุจจยัตถะ เข้ากับ อคฺคิโต, อุทกโต และ มิถุเภทา”

วิธีใช้ อปิจ, อปโร นโย

๖๐. “อปิจ, อปโร” เทฺว จ วุตฺตา เต นาวลมฺพกา
นานตฺถวิกปฺปตฺถา จ ชานิตพฺพา สุธีมตา.

บัณฑิตพึงทราบว่า นิบาตทั้งสองคือ **อปิจ** และ **อปโร [นโย]** เหล่านั้นเป็นนิบาตที่มิได้ปรารภเนื้อความแรก แต่มีอรรถว่า**ดำริเนื้อความต่างๆ**

นิบาตทั้งสองข้างต้น แตกต่างจาก วา และ อถ วา ที่ท่านกล่าวไว้ในคาถาที่ ๕๙ ท่านอธิบายว่า อปิจ และ อปโร นโย ที่มีความหมายว่า “อีกนัยหนึ่ง” มิได้ปรารภเนื้อความแรกแล้วสละเนื้อความหลัง กล่าวคือมิได้เสนอให้เลือกเนื้อความอย่างใดอย่างหนึ่งเพียงอย่างเดียวเหมือน วา และ อถ วา แต่นิบาต อปิจ และ อปโร นโย สองตัวนี้แสดงอรรถอื่นที่เป็นไปได้ ทั้งอรรถแรกก็เป็นไปได้ด้วย อรรถที่กล่าวนี้ก็เป็นไปได้ หรืออรรถใดอรรถหนึ่งเพียงอรรถเดียวเป็นอรรถที่ถูกต้อง ส่วนอรรถที่เหลือไม่ถูกต้อง ท่านไม่วินิจฉัยไว้ แต่บอกทางเลือกไว้หลายๆ อย่าง

ประโยคปุจฉาและโจทกาโภคะ

๖๑. กิญฺจาปิ ยทิปิ ยตฺถ กามญฺจาปิ รโว ภเว
ปุจฺฉา จ โจทกาโภโค ชานิตพฺโพ ตหึ สทา.

ศัพท์ว่า กิญฺจาปิ, ยทิปิ และ กามญฺจ ปรากฏในประโยคใด พึงทราบว่า ในประโยคนั้น มีคำถาม[ปรากฏอยู่] และมีการคาดคะเนสิ่งที่สงสัยนั้น

ประโยคที่ประกอบด้วยนิบาตเหล่านี้คือ กิญฺจาปิ, ยทิปิ, กามญฺจ ที่แปลว่า "แม้ก็จริง" เป็นประโยคที่แสดงปุจฉาคือคำถามที่เป็นข้อสงสัยที่เกิดขึ้น และแสดงโจทกาโภคะคือการดำริของผู้ถาม การดำริดังกล่าวหมายถึงการคาดคะเนข้อสงสัยที่เกิดขึ้นเมื่อไม่ชอบใจวิธีการใช้ศัพท์, วิธีการใช้อรรถ, วิธีการใช้เหตุ หรือวิธีการใช้ผลในประโยคหน้า ฉะนั้น ประโยคที่ประกอบด้วยนิบาตเหล่านี้ จึงแตกต่างจากประโยคปุจฉาทั่วไปที่มักใช้ศัพท์ว่า "เกน, กสฺมา, กจฺจิ, นุ, กินฺนุ, นนุ, กถํ, กึสุ, กึ" เพราะประโยคปุจฉาทั่วไปแสดงแต่คำถาม ไม่สามารถแสดงการคาดคะเนข้อสงสัยที่เกิดขึ้นได้

อนึ่ง นิบาตเหล่านี้ใช้ในประโยคหน้าที่แสดงความแย้งกับประโยคหลัง เช่น แม้เขาเป็นผู้ชายที่แข็งแรงก็จริง แต่เขาก็เป็นคนขี้อายเพราะเขามีนิสัยเหมือนผู้หญิง จะเห็นว่าประโยคแรกยังมีความไม่สมบูรณ์ การที่ท่านกล่าวขึ้นมานี้แสดงว่าจะต้องมีเหตุอะไรบางอย่างที่ผิดไปจากธรรมดาสามัญ ความสงสัยที่เกิดขึ้นนี้ เช่น เขาเป็นผู้ชายที่แข็งแรงมิใช่หรือ เพราะเหตุใดจึงเป็นคนขี้อาย ท่านเรียกข้อความ "เขาเป็นผู้ชายที่แข็งแรงมิใช่หรือ" นี้ว่า **โจทกาโภคะ** และเรียกข้อความ "เพราะเหตุใดจึงเป็นคนขี้อาย" นี้ว่า **ปุจฉา**

เมื่ออ่านความท่อนหลังแล้ว ก็จะพบข้อความที่มาแก้ความสงสัยนั้น ในที่นี้คือ "เขาก็เป็นคนขี้อายเพราะเขามีนิสัยเหมือนผู้หญิง" ในความท่อนนี้ทำให้เราทราบว่า "เขาเป็นคนขี้อาย" ข้อความนี้เรียกว่า **ปริหาระ** คือคำตอบ ส่วนข้อความว่า "เพราะเขามีนิสัยเหมือนผู้หญิง" นี้เป็น**ปริหาราโภคะ** คือความเห็นของผู้ตอบ

ประโยคปริหาระ, ปริหาราโภคะ

๖๒. ตถาปิ-ปน-ปิสทฺทา ยุชฺชนฺเต ตทนนฺตรํ
อถ โขติปิ โชเตนฺติ มตํ เต ปริหารเก.

ศัพท์คือ ตถาปิ, ปน และ อปิ ท่านย่อมประกอบไว้ในประโยคถัดมา แม้ศัพท์คือ อถโข ท่านย่อมประกอบ[ไว้ในประโยคถัดมานั้นด้วยเช่นเดียวกัน] ศัพท์เหล่านั้นย่อมแสดงความเห็นของผู้ตอบ

ประโยคหลังถัดจากประโยค กิญฺจาปิ เป็นต้นที่กล่าวมาแล้ว ท่านมักขึ้นต้นด้วยนิบาตเหล่านี้คือ ตถาปิ, อถ โข, ปน, ปิ ที่แปลว่า "ถึงอย่างนั้น" ประโยคที่ประกอบด้วยนิบาตเหล่านี้ แสดงปริหาระคือคำตอบและปริหาราโภคะคือความเห็นของผู้ตอบ ในกรณีที่ผู้ตอบอธิบายเหตุของการใช้ศัพท์,

การใช้อรรถ, การใช้เหตุ หรือการใช้ผลในประโยคหน้า ฉะนั้น ประโยคที่ประกอบด้วยนิบาตเหล่านี้ จึงแตกต่างจากประโยคปริหาระทั่วไปที่ไม่มีปริหาราโภคะอยู่ด้วย

ตัวอย่าง

๑. **กามญฺ**จ ธนํ อิจฺฉิติจฺฉิตํ นิปฺผาเทติ,

ทรัพย์ย่อมยังสิ่งที่ปรารถนาทุกอย่างให้สำเร็จได้**แม้ก็จริง**

๒. **อถ โข** ปญฺญาว เสฏฺฐา ตสฺส อุปฺปาทปฺปจฺจยตฺตา.

ถึงอย่างนั้น ปัญญานั่นเทียวประเสริฐกว่า[ทรัพย์] เพราะเป็นเหตุให้เกิดทรัพย์นั้น

ประโยคนี้ความก็คือแม้ทรัพย์จะยังสิ่งที่ปรารถนาทุกอย่างให้สำเร็จได้ก็จริง แต่ปัญญาประเสริฐกว่าทรัพย์เพราะว่าปัญญาเป็นเหตุให้เกิดทรัพย์ ประโยคที่ ๑ แสดงปุจฉาและโจทกาโภคะ ส่วนประโยคที่ ๒ แสดงปริหาระและปริหาราโภคะในที่นี้มีการจำแนกอรรถออกเป็น ๔ อย่างคือ

๑. โจทกาโภคะ คือ ทรัพย์ย่อมยังสิ่งที่ปรารถนาทุกอย่างให้สำเร็จได้มิใช่หรือ

๒. ปุจฉา คือ ทรัพย์ประเสริฐกว่าปัญญาหรือไม่

๓. ปริหาราโภคะ คือ เพราะปัญญาเป็นเหตุให้เกิดทรัพย์

๔. ปริหาระ คือ ปัญญาประเสริฐกว่าทรัพย์

คำว่า **ตทนนฺตรํ** สำเร็จมาจาก ต + อนนฺตรํ ท่านลงทุติยาวิภัตติในอรรถสัตตมี เหมือนกับคำว่า เอกํ สมยํ ภควา (ในสมัยหนึ่งพระผู้มีพระภาค), ปุพฺพณฺหสมยํ นิวาเสตฺวา (นุ่งห่มแล้วในยามเช้า), อิมํ รตฺตึ จตฺตาโร มหาราชาโน ... (ในราตรีนี้ท้าวมหาราชทั้งสี่ ...)

อิติ ศัพท์มีอรรถ ๗ อย่าง

๖๓. อาทฺยตฺเถ จ ปกาเร จ　　เหตฺวตฺเถ จาวธารเณ
นิทสฺสเน ปทตฺถานํ　　วิปลฺลาเส จ วุจฺจเต
ปริสมาปเน จาปิ　　อิติสทฺโท วิภาวินา.

บัณฑิตกล่าว อิติ ศัพท์[ว่าเป็นไป]ในอรรถอาทิ, ปการะ, เหตุ, อวธารณะ, นิทัสสนะ, ปทัตถวิปัลลาสะ และปริสมาปนะ

อิติ ศัพท์เป็นไปในอรรถ ๗ ประการคือ

๑. อาทิ แปลว่า “เป็นเบื้องต้น” คำที่ท่านใส่ไว้หน้า อิติ ศัพท์เช่นนี้จะเป็นคำขึ้นต้นคาถา, ขึ้นต้นสูตร หรือขึ้นต้นข้อความ ที่รู้กันอยู่ทั่วไปว่าข้อความที่ตามมาเป็นอย่างไร เช่น

“อกฺโกจฺฉิ มํ อวธิ มนฺ”ติ อิมํ ธมฺมเทสนํ สตฺถา เชตวเน วิหรนฺโต ติสฺสตฺเถรํ อารพฺภ กเถสิ.

(ธรรมบท ภาค ๑ ติสสัตเถรวัตถุ หน้า ๓๕)

พระศาสดาเมื่อประทับอยู่ ณ พระเชตวัน ทรงปรารภพระติสสเถระ ได้แสดงพระธรรม

เทศนาที่ขึ้นต้นว่า **“อกฺโกจฺฉิ มํ อวธิ มํ”** นี้

ท่านจะแสดงตัวอย่างของอรรถนี้ในคาถาที่ ๖๔

๒. ปการะ คือ แปลตามรูปศัพท์ว่า “เหมือนกัน” อิติ ศัพท์ประเภทนี้ทำหน้าที่ละคำ คำที่ท่านใส่เขามาหน้า อิติ ถือว่าเป็นตัวอย่างของกลุ่มคำประเภทเดียวกันที่ละไว้ คำที่ท่านแสดงไว้หน้า อิติ นี้ไม่จำเป็นจะต้องเป็นคำที่อยู่ในลำดับแรกของกลุ่มนั้นเสมอไป อาจเป็นคำในลำดับใดก็ได้ อิติ ที่มีความหมายเท่ากับ อาทิ ศัพท์เช่นนี้ แปลว่า “เป็นต้น” ท่านจะแสดงตัวอย่างในคาถาที่ ๖๔

๓. เหตุ แปลว่า “เพราะเหตุนั้น, เพราะว่า, ดังนั้น, ฉะนั้น” เช่น อิติ ศัพท์ที่ใช้ในรูปวิเคราะห์บทต่างๆ ท่านมักไข อิติ เช่นนี้ว่า ตสฺมา อีกนัยหนึ่งเป็น อิติ ศัพท์ที่ใช้ร่วมกับเหตุบทว่า ตสฺมา ท่านจะแสดงตัวอย่างในคาถาที่ ๖๕

๔. อวธารณะ คือ อิติ ที่ทำหน้าที่เหมือนกับ เอว ศัพท์ที่ห้ามเนื้อความอื่น คือแปลว่า “เท่านั้น“ ท่านจะแสดงตัวอย่างในคาถาที่ ๖๖

๕. นิทัสสนะ คือ อิติ ศัพท์ที่แปลเหมือนกับ เอวํ คือแปลว่า “เช่นนี้, อย่างนี้” ข้อความที่ท่านแสดงไว้นี่เป็นตัวอย่างพอให้เข้าใจสิ่งที่ท่านต้องการ อีกนัยหนึ่ง เป็น อิติ ศัพท์ที่สัมพันธ์กับบทนาม แปลว่า “คือ, ว่า” ท่านจะแสดงตัวอย่างในคาถาที่ ๖๖

๖. ปทัตถวิปัลลาสะ คือ อิติ ที่วางไว้หลังบทตั้งในเวลาที่ท่านแสดงบทไข เราไม่ต้องแปลความหมายของบทที่อยู่หน้า อิติ เช่นนี้ แต่ให้ทับศัพท์คำนั้นไปเลย เช่น พุทฺโธติ ภควา. บทว่า พุทฺโธ คือพระผู้มีพระภาค ท่านจะแสดงตัวอย่างในคาถาที่ ๖๗

๗. ปริสมาปนะ คือ อิติ ที่ท่านใส่ไว้ท้ายข้อความเพื่อแสดงการสิ้นสุดของข้อความนั้น ท่านบัญญัติให้แปลว่า “จบแล้ว” เช่น อิติ ที่อยู่ท้ายปริจเฉทว่า อิติ สนฺธิกปฺเป ปจโม กณฺโฑ (กัณฑ์แรกของสนธิกัณฑ์จบแล้ว) ท่านสัมพันธ์ อิติ ศัพท์ในประโยคนี้ว่าทำหน้าที่ปริสมาปนะ มีความหมายเหมือน นิฏฺจิต ศัพท์ที่แปลว่า “จบแล้ว”

การบัญญัติใช้ อิติ ศัพท์ว่ามีอรรถ ๗ ประการเหล่านี้ เริ่มมีปรากฏในคัมภีร์อภิธานัปปทีปิกาที่รจนาโดยพระโมคคัลลานะ พระเถระชาวลังกาในราวพุทธศตวรรษที่ ๑๗ คาถาที่ ๑๑๘๘ ที่กล่าวว่า:-

อิติ เหตุปกาเรสุ **อาทิมฺหิ จาวธารเณ**
นิทสฺสเน ปทตฺถสฺส **วิปลฺลาเส สมาปเน.**

อิติ ศัพท์ใช้ในอรรถเหตุ, ปการะ, อาทิ, อวธารณะ, นิทัสสนะ, ปทัตถวิปัลลาสะ และปริสมาปนะ

อรรถอาทิและปการะ

๖๔. “ ‘มูลานิ ยานี’ติ ตสฺส วิสฺสชฺชนํ สิยา” อิติ

อาทฺยตฺเถ จ ปกาเร จ อิติสทฺโท ปทิสฺสเต.

อิติ ศัพท์ย่อมปรากฏใน**อรรถ อาทิ** และ**ปการะ** เช่นในตัวอย่างว่า มูลานิ ยานีติ ตสฺส วิสฺสชฺชนํ สิยา (คำตอบของคำถามนั้นพึงมีว่า มูลานิ ยานิ ป็นต้น)

ข้อความข้างต้นคือ **มูลานิ ยานีติ ตสฺส วิสฺสชฺชนํ สิยา.** ท่านตัดมาจากข้อความเต็มในคัมภีร์ปัญจปกรณัฏฐกถา (ฉบับมหาจุฬาฯ ข้อ ๕๒ หน้า ๓๓๑) ที่ว่า:-

“กุสลมูเลน เอกมูลา”ติ หิ ปุจฺฉาย กตาย “มูลานิ ยานิ เอกโต อุปฺปชฺชนฺตี”ติ เหฏฺฐา วุตฺตนเยเนว วิสฺสชฺชนํ กาตพฺพํ ภเวยฺย.

ความโดยละเอียดว่า เมื่อถามแล้วว่า “มีมูลเหตุเดียวกับกุสลมูลหรือ?” พึงตอบตามนัยที่ได้กล่าวมาข้างหน้าแล้วว่า “มูลเหตุเหล่าใดเกิดขึ้นพร้อมกัน” เป็นต้น

ข้อความข้างต้นนี้อนุฏีกาแห่งคัมภีร์นั้นอธิบายว่า:-

เอกโต อุปฺปชฺชนฺตีติ เอตฺถ อิติสทฺโท อาทฺยตฺโถ ปการตฺโถ วา.

อิติ ศัพท์ในข้อความนี้คือ เอกโต อุปฺปชฺชนฺตีติ ... มีอรรถอาทิ หรือปการะ

ตัวอย่างประกอบคำอธิบาย อิติ ศัพท์ที่ใช้ในอรรถอาทิ และปการะนี้ ท่านยกมาจากอรรถกถาของพระอภิธรรม ซึ่งยากทั้งเนื้อหาและภาษา อนุฏีกาท่านอธิบายการใช้ อิติ ศัพท์ในอรรถกถานี้ไว้ว่าใช้ในอรรถอาทิหรือปการะก็ได้ พระอริยวงศ์จึงได้ยกข้อความนี้มาเป็นตัวอย่างอรรถอาทิ หมายความว่า ข้อความว่า มูลานิ ยานิ เอกโต อุปฺปชฺชนฺติ เป็นข้อความขึ้นต้นของข้อความที่ท่านละไว้ ส่วนอรรถปการะหมายความว่าข้อความดังกล่าวเป็นตัวอย่างของข้อความที่ท่านละไว้ แต่เผอิญว่าข้อความนี้เป็นข้อความขึ้นต้น จึงถือว่า อิติ ศัพท์นี้ใช้ในอรรถ ๒ อย่างเลยทีเดียว

อรรถเหตุ

๖๕. รุปฺปตีติ จ ภูตาทิ ตสฺมา รูปนฺติ วุจฺจติ

ทิสฺสเตยมิติสทฺโท เหตฺวตฺเถ เณยฺยมีทิสํ.

อิติ ศัพท์ในตัวอย่างนี้ว่า ภูตาทิ รุปฺปตีติ ตสฺมา รูปนฺติ วุจฺจติ. (รูปมีมหาภูตรูปเป็นต้นย่อมแปรปรวน เพราะเหตุนั้นจึงเรียกว่ารูป) ย่อมปรากฏใน**อรรถเหตุ** พึงทราบตัวอย่างอันมีลักษณะเช่นนี้

ตัวอย่างว่า **ภูตาทิ รุปฺปตีติ ตสฺมา รูปนฺติ วุจฺจติ.** ท่านแสดงตามข้อความในสังยุตตนิกาย ขันธสังยุต (ข้อ ๗ หน้า ๗๐) ที่ว่า:-

“รุปฺปตี”ติ โข ภิกฺขเว ตสฺมา “รูปนฺ”ติ วุจฺจติ.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย รูปมีมหาภูตรูปเป็นต้นย่อมแปรปรวน เพราะเหตุนั้น จึงเรียกว่า รูป

อิติ ศัพท์ในคำว่า รุปฺปตีติ เป็นเหตวัตถะ และในเวลาแปลต้องแปลร่วมกับ ตสฺมา ว่า "เพราะเหตุฉะนี้นั้น" เพราะประโยคนี้เป็นประโยคเดียวกัน บทว่า ตสฺมา นี้พระพุทธองค์ทรงประกอบใช้เพื่อให้เหตวัตถะปรากฏชัด

ในพระบาลีมีประโยคเช่นนี้ว่า เวทยตีติ โข ภิกฺขเว ตสฺมา เวทนาติ วุจฺจติ. (ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย เรียกว่าเวทนาเพราะเสวยอารมณ์), สญฺชานาตีติ โข ภิกฺขเว ตสฺมา สญฺญาติ วุจฺจติ. (ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย เรียกว่าสัญญาเพราะจำอารมณ์), สงฺขตมภิสงฺขโรนฺตีติ โข ภิกฺขเว ตสฺมา สงฺขาราติ วุจฺจติ. (ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย เรียกว่าสังขารเพราะปรุงแต่งสังขตธรรม), วิชานาตีติ โข ภิกฺขเว ตสฺมา วิญฺญาณนฺติ วุจฺจติ. (ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย เรียกว่าวิญญาณเพราะรู้อารมณ์), โพธาย สํวตฺตนฺตีติ โข ภิกฺขุ ตสฺมา โพชฺฌงฺคาติ วุจฺจนฺติ. (ดูก่อนภิกษุ เรียกว่า โพชฌงค์ เพราะเป็นไปเพื่อความรู้แจ้ง)

นอกจาก อิติ ศัพท์ที่ใช้คู่กับ ตสฺมา แล้ว ยังมี อิติ ศัพท์ที่แปลว่า "เพราะเหตุนั้น" มีใช้ในรูปวิเคราะห์สมาส, ตัทธิต และกิตก์ อิติ ศัพท์ชนิดนี้ก็เป็นเหตวัตถะเช่นกัน

อรรถอวธารณะและนิทัสสนะ

๖๖. "สมุทฺโท"เตฺวว สงฺขฺยนฺติ ทิสฺสเตยํวธารเณ
" 'โค' อิจฺเจตสฺสิ"จฺจาทีสุ นิทสฺสเน ปกาสิโต.

[**อิติ** ศัพท์]นี้ในตัวอย่างว่า สมุทฺโทเตฺวว สงฺขฺยํ (ย่อมถึงการนับว่าเป็นมหาสมุทรเท่านั้นนั่นเทียว) ย่อมปรากฏใน**อรรถอวธารณะ [อิติ** ศัพท์]ในตัวอย่างเป็นต้นว่า โค อิติ เอตสฺส (ของศัพท์นี้คือ โค) ท่านแสดงไว้ใน**อรรถนิทัสสนะ**

ตัวอย่างว่า **สมุทฺโทเตฺวว สงฺขฺยํ** คันถาภรณฎีกาเก่ากล่าวว่า ท่านนำมาจากข้อความเต็มว่า:-

สมนฺตโต วีจิโย เอตฺถ อุเทนฺตีติ "สมุทฺโท สมุทฺโท"เตฺวว สมญฺญา อุทปาทิ.

คลื่นย่อมตั้งขึ้นโดยรอบในสถานที่นี้ เพราะเหตุนั้น [สถานที่นี้]จึงเกิดชื่อว่า มหาสมุทร มหาสมุทรเท่านั้นนั่นเทียว (มหาสมุทรคือสถานที่ที่มีคลื่นตั้งอยู่โดยรอบ)

อิติ ศัพท์ในคำว่า สมุทฺโทเตฺวว เป็นอวธารณัตถะ เอว ศัพท์ในประโยคนี้เป็นนิยมัตถะ ในสมันตปาสาทิกา เล่ม ๑ หน้า ๓๔๓ ก็มีตัวอย่างที่คล้ายคลึงกันนี้ว่า:-

ตทุปาทาย ตสฺส อิสิคิลิเตฺวว สมญฺญา อุทปาทิ.

ภูเขานั้นได้เกิดชื่อว่า อิสิคิลิ (ภูเขาที่กลืนพระปัจเจกพุทธเจ้า) เท่านั้นนั่นเทียว เพราะอาศัยเหตุนั้น

ตัวอย่างที่สองว่า **โค อิจฺเจตสฺส** ท่านตัดมาจากวุตติของกัจจายนไวยากรณ์ ซึ่งอธิบายสูตรที่ ๗๔ หรือตัดมาจากวุตติของปทรูปสิทธิ สูตรที่ ๑๖๙ ที่กล่าวว่า:-

โค อิจฺเจตสฺส โอการสฺส อาวาเทโส โหติ โยสุ.

แปลง โอ อักษรของศัพท์ว่า โค นี้เป็น อาว ในเพราะ โย วิภัตติทั้งหลาย

ในที่นี้ อิติ ศัพท์เป็นนิทัสสนัตถะ อิติ ศัพท์ที่มีอรรถนิทัสสนะ แปลว่า “คือ, ว่า” สัมพันธ์กับบทนามที่อยู่หลัง บทนามในที่นี้คือ เอตสฺส สทฺทสฺส

บางแห่งมี อิติ ศัพท์ที่แปลว่า “ว่า” และสัมพันธ์กับบทกริยาที่อยู่หลัง อิติ เช่นนี้เรียกว่า **อาการัตถะ** บางแห่ง อิติ ศัพท์แสดงองค์ประกอบของสิ่งที่กล่าวไว้จนครบ ไม่มีการละ เช่น “จิตฺตํ เจตสิกํ รูปํ นิพฺพานนฺ”ติ อภิธมฺมตฺถา จตฺธา. (เนื้อความของพระอภิธรรมมี ๔ ประการคือ จิต เจตสิก รูป นิพพาน) อิติ ศัพท์เช่นนี้ท่านสัมพันธ์เป็น**สรูป** อย่างไรก็ตาม อรรถอาการะและสรูป ท่านมิได้กล่าวไว้โดยตรงในอภิธานัปปทีปิกาและคันถาภรณะ

สมุทฺโทเตฺวว = สมุทฺโท + อิติ +เอว

ทิสฺสเตยํวธารเณ = ทิสฺสเต + อยํ + อวธารเณ

โคอิจฺเจตสฺสิจฺจาทีสุ = โค + อิติ + เอตสฺส + อิติ + อาทีสุ

ปทัตถวิปัลลาส

๖๗. “ปญฺจา”ติยํ รโว สงฺขฺยา- คณนปริจฺเฉทโก
วุจฺจเตยํ อิติสทฺโท ปทตฺถานํ วินาสเน.

อิติ ศัพท์ในตัวอย่างนี้ว่า ปญฺจาติ อยํ รโว สงฺขฺยาคณนปริจฺเฉทโก. (ศัพท์นี้ว่า ปญฺจ เป็นเครื่องกำหนดนับจำนวน) ใช้ใน**อรรถปทัตถวิปัลลาสะ**

อรรถปทัตถวิปัลลาสะ คืออรรถที่กระทำอรรถของบทให้แปรไป การกระทำอรรถของบทให้แปรไปนี้ มิใช่การเปลี่ยนอรรถของบทจากอรรถเดิมเป็นอรรถอื่น แต่เป็นการแปลทับศัพท์โดยไม่แปลออกศัพท์ตามปรกติเหมือนในประโยคธรรมดา ท่านแสดงตัวอย่างว่า **ปญฺจาติ อยํ รโว สงฺขฺยาคณนปริจฺเฉทโก.** (ศัพท์นี้ว่า ปญฺจ เป็นเครื่องกำหนดนับจำนวน) โดยปรกติ ศัพท์ว่า ปญฺจ เป็นสังขยาศัพท์ที่แปลว่า “ห้า” แต่ ปญฺจ ศัพท์ในตัวอย่างนี้ประกอบกับ อิติ ศัพท์ที่มีอรรถปทัตถวิปัลลาส จึงแปลทับศัพท์ว่า “ปญฺจ” โดยไม่ต้องแปลเหมือนในประโยคธรรมดา

อิติ ศัพท์ชนิดนี้คือ อิติ ที่ท่านวางไว้หลังบทตั้ง และให้แปลทับศัพท์บทตั้ง ไม่ต้องแปลความหมายออกมา วิธีใช้ อิติ แสดงบทตั้งเช่นนี้ มีปรากฏในพระวินัยปิฎกตั้งแต่อุภโตวิภังค์เป็นต้นไป และนิยมใช้ในอรรถกถาฎีกาอีกด้วย

คำว่า **รโว** แปลว่า “ศัพท์” เป็นไวพจน์ของ สทฺโท ในอภิธานฎีกาแสดงวิเคราะห์ว่า รุยเต สทฺทายเตติ รโว. (รุ ธาตุ + อ ปัจจัย) ท่านใช้ รว ศัพท์ในประโยคนี้ก็เพื่อให้ต้องคณะฉันท์

ในคันถาภรณฎีกาใหม่ท่านกล่าวว่า บาทที่สองควรมีปาฐะว่า **คณนปริเฉทโก** โดยบทว่า ปริเฉทโก สำเร็จมาจาก ปริจฺเฉทโก มีการลบ จฺ เพื่อรักษาคณะฉันท์ แต่ผู้แปลเห็นว่ามีปาฐะว่า ปริจฺเฉทโก ได้

เพราะคาถานี้เป็นปิงคลวิปุลาคาถา ในคันถาภรณนิสสัยแปลพม่าก็มีปาฐะนี้เช่นกัน

ปญฺจาติยํ = ปญฺจ + อิติ + อยํ

วุจฺจเตยํ = วุจฺจเต + อยํ

สัททปทัตถกะและอัตถปทัตถกะ

๖๘. สทฺทตฺถวิปลฺลาเสน อิติสทฺเทน โยชิโต
สทฺทปทตฺถโก โส จ เสเส หฺยตฺถปทตฺถโก.

ศัพท์ที่ประกอบกับ อิติ ศัพท์ที่ยังอรรถของศัพท์ให้แปรไป เรียกว่า **สัททปทัตถกะ** ส่วนศัพท์ที่ประกอบกับ อิติ ศัพท์ที่ใช้ในอรรถอื่นที่เหลือ เรียกว่า **อัตถปทัตถกะ**

ตามคาถานี้ท่านกล่าวว่า ศัพท์ที่ประกอบกับ อิติ ศัพท์ที่มีอรรถปทัตถวิปัลลาสะ เรียกว่า **สัททปทัตถกะ** ส่วนศัพท์ที่ประกอบกับ อิติ ศัพท์ที่มีอรรถอื่นๆ มีเหตุเป็นต้น เรียกว่า **อัตถปทัตถกะ**

สัททปทัตถกะ คือศัพท์ที่มีศัพท์เป็นอรรถของบท หมายถึง ศัพท์ที่ไม่ต้องแปล ให้แสดงความหมายด้วยรูปศัพท์นั้นเลยทีเดียว ในสัททสารัตถชาลินีฎีกาแสดงวิเคราะห์ว่า สทฺโทว ปทตฺโถ เอตสฺสาติ สทฺทปทตฺถโก. (ศัพท์เท่านั้นเป็นอรรถของบทแห่งศัพท์นั้น มีอยู่ เพราะเหตุนั้น ศัพท์นั้น ชื่อว่าสัททปทัตถกะ) สัททปทัตถกศัพท์นี้ต้องเป็นบทตั้งที่ประกอบกับ อิติ ศัพท์ที่ใช้ในอรรถปทัตถวิปัลลาสะเสมอ ตัวอย่างเช่น พุทฺโธติ ภควา. (บทว่า พุทฺโธ ได้แก่ พระผู้มีพระภาค) บทว่า พุทฺโธ นี้เรียกว่า สัททปทัตถกะ อีกนัยหนึ่ง สัททปทัตถกะเป็นรูปศัพท์ที่ท่านใช้ในสูตรไวยากรณ์ ที่เวลาแปลไม่แปลความแต่แสดงรูปศัพท์นั้นไว้เลยทีเดียว เช่น ราชสฺส รญฺโญ-ราชิโน เส. (กัจจายนะ สูตรที่ ๑๓๕) สูตรนี้มีความหมายว่า แปลง ราช กับวิภัตติเป็น รญฺโญ และ ราชิโน ในเพราะ ส วิภัตติเบื้องหลัง

อัตถปทัตถกะ คือศัพท์ที่มีอรรถเป็นอรรถของบท นั่นคือศัพท์ที่ต้องแปลความหมายของรูปศัพท์นั้นออกมา ไม่ต้องแปลทับศัพท์เหมือนสัททปทัตถกะ ในสัททสารัตถชาลินีฎีกาแสดงวิเคราะห์ว่า อตฺโถว ปทตฺโถ เอตสฺสาติ อตฺถปทตฺถโก. (อรรถเท่านั้นเป็นอรรถของบทแห่งศัพท์นั้น มีอยู่ เพราะเหตุนั้น ศัพท์นั้น ชื่อว่าอัตถปทัตถกะ) ศัพท์ชนิดนี้เป็นศัพท์ที่ประกอบกับ อิติ ศัพท์เช่น อิติ ที่ใช้ในอรรถอาทิเป็นต้น ตัวอย่างเช่น สมุทฺโทเตฺวว สงฺขฺยํ คจฺฉติ. (ย่อมถึงการนับว่าเป็นมหาสมุทรเท่านั้นนั่นเทียว) อีกนัยหนึ่ง อัตถปทัตถกะเป็นศัพท์ปรกติที่แปลออกศัพท์ในประโยคทั่วไป เช่น ปุริโส คามํ คจฺฉติ. (บุรุษไปหมู่บ้านอยู่) ชื่อทั้งสองนี้ท่านนำมาจากสัททสารัตถชาลินี คาถาที่ ๓ ที่กล่าวว่า:-

เกวลํ อิติสทฺเทนา- สมฺมิสฺโส อตฺถปทตฺถโก
อิติสทฺเทน เจ ยุตฺโต ภเว สทฺทปทตฺถโก.

ศัพท์ล้วนๆ ที่ไม่ประกอบกับ อิติ ศัพท์ เรียกว่า อัตถปทัตถกะ ถ้าประกอบกับ อิติ ศัพท์[ที่ใช้ในอรรถปทัตถวิปัลลาสะ] เรียกว่า สัททปทัตถกะ

อรรถ ๖ อย่าง

๖๙. อนฺโตนีตญฺจ นิกฺขนฺตํ ปทุทฺธารํ ปเวสนํ
เตสมาโภคมาการํ อตฺถํ ชาเนยฺย ปณฺฑิโต.

บัณฑิตพึงทราบเนื้อความ[๖ อย่าง] คือ อันโตนีตะ, นิกขันตะ, ปทุทธาระ, ปทปเวสนะ, อาโภคะของ[โจทกะและปริหาระ]ทั้งสองนั้น และอาการะ

ตามคาถานี้ท่านแสดงอรรถที่เป็นวิธีสัมพันธ์ประโยค ๖ อย่างคือ

๑. **อันโตนีตะ** คือ คำถามในประโยค

๒. **นิกขันตะ** คือ คำตอบของคำถามนั้น

๓. **ปทุทธาระ** คือ การแยกคำที่ไม่ต้องการออก

๔. **ปทปเวสนะ** คือ การตั้งบทที่ไม่ต้องการไว้ก่อน

๕. **อาโภคะ** คือ การดำริ

๖. **อาการะ** คือ การจำแนก

เตสมาโภคมาการํ = เตสํ + อาโภคํ + อาการํ

ดูคำอธิบายต่อไปข้างหน้า

อันโตนีตะและนิกขันตะ

๗๐. "อนฺโตนีตนฺ"ติ วิญฺเญยฺยา โจทนา หิ วากฺยนฺตเร
ตสฺสาเยว ปริหาโร "นิกฺขนฺตนฺ"ติ จ โส มโต.

ความพิสดารว่า พึงทราบว่าคำถามในประโยค คือ**อันโตนีตะ** ส่วนคำตอบของคำถามนั้น เรียกว่า **นิกขันตะ**

ตามปรกติท่านเรียกคำถามที่ตั้งเพื่อช่วยทำความเข้าใจข้อความนั้นๆ ว่า**โจทนา** และเรียกคำตอบว่า**ปริหาระ** เช่น ประโยคคำถามในปทรูปสิทธิ สูตรที่ ๒๗ ว่า "กฺวจีติ กึ? (ประโยชน์อะไรย่อมมีด้วยบทว่า กฺวจิ)" เป็นโจทนา ส่วนประโยคคำตอบที่ว่า "อิเธว (เพื่อปฏิเสธการแปลงดังกล่าวในตัวอย่างว่า อิเธว)" เป็นปริหาระ ในคัมภีร์นี้ท่านเรียกโจทนาว่าอันโตนีตะ และเรียกปริหาระว่านิกขันตะ ความหมายก็เป็นอย่างเดียวกัน

คำว่า **วากฺยนฺตเร โจทนา** (คำถามในประโยค) คือประโยคที่ผูกขึ้นเป็นประโยคคำถามนั่นเอง

ปทุทธารณะและปเวสะ

๗๑. อนิจฺฉิตสฺส ปทสฺส อุทฺธาโร ปทุทฺธารณํ
ตสฺสเยว ปเวโส โย ปเวโสติ จ โส มโต.

การแยกคำที่ไม่ต้องการออก เรียกว่า **ปทุทธาระ** การตั้งบทที่ไม่ต้องการไว้ก่อน เรียกว่า

ปทปเวสนะ

ปทุทธาระ คือ การแยกคำที่ไม่ต้องการออก หมายถึงการปฏิเสธเนื้อความอื่นจากเนื้อความที่กำลังกล่าวอยู่ **ปทปเวสนะ** คือการตั้งบทที่ไม่ต้องการไว้ก่อน หมายถึงการตั้งบทที่ผู้ถามไม่ต้องการเพราะเห็นว่าน่าสงสัยหรือไม่ถูกต้อง

ท่านแสดงการสัมพันธ์ประโยคที่ประกอบด้วยคำถาม (อันโตนีตะ), คำตอบ (นิกขันตะ), การตั้งบทที่ไม่ต้องการไว้ก่อน (ปทปเวสนะ) และการแยกคำที่ไม่ต้องการออก (ปทุทธาระ) ในเบื้องแรกผู้ถามต้องตั้งบทไม่ต้องการเพราะคิดว่าไม่ถูกต้องไว้ก่อน จากนั้นจึงแยกคำที่ไม่ต้องการออก แล้วถามสิ่งที่ตนต้องการจะรู้ ในที่สุดก็เป็นการตอบคำถามนั้น โดยเรียงตามลำดับปทปเวสนะ, ปทุทธาระ, อันโตนีตะ และนิกขันตะดังนี้

๑. พุทฺธํ สรณํ คจฺฉามิ.

ข้าพเจ้าขอถึงพระพุทธเจ้าเป็นที่พึ่ง

๒. ธมฺมํ สรณํ คจฺฉามิ.

ข้าพเจ้าขอถึงพระธรรมเป็นที่พึ่ง

ประโยคนี้ท่านจำแนกอรรถทั้ง ๔ อย่างในประโยคหลังดังต่อไปนี้คือ ท่านคันถรจนาจารย์ ท่านกล่าวไว้ในประโยคที่ ๑ ว่า ข้าพเจ้าขอถึงพระพุทธเจ้าเป็นที่พึ่ง (ปทปเวสนะ) มิใช่ถึงศาสดาของศาสนาอื่นเป็นที่พึ่ง (ปทุทธาระ) ท่านถึงพระพุทธเจ้าเท่านั้นเป็นที่พึ่ง โดยไม่ถึงพระธรรมคำสอนของพระองค์ว่าเป็นที่พึ่งหรือ (อันโตนีตะ)

เพื่อแก้คำถามนี้ ท่านจึงกล่าวประโยคที่ ๒ ว่า ธมฺมํ สรณํ คจฺฉามิ.

อธิบายว่า ข้าพเจ้าก็ยังถึงพระธรรมว่าเป็นที่พึ่ง (นิกขันตะ)

วิธีสัมพันธ์ประโยคที่กล่าวมานี้เป็นแนวทางที่ท่านพระอริยวงศ์นำมาจากคัมภีร์จุลลคันถัฏฐิ(ข้อ ๑๘-๒๓) และมหาคันถัฏฐิ (ข้อ ๗๓-๘๒) แท้ที่จริง วิธีดังกล่าวนี้มีปรากฏใช้ในอรรถกถาและฎีกา จัดว่าเป็นแนวทางอธิบายประโยคของพระอรรถกถาจารย์และพระฎีกาจารย์เหล่านั้น

โจทนาปักษ์และปริหารปักษ์

๗๒. อุทฺธาโร โจทนาปกฺเข ปเวโส ปริหารเก
โจทนายํ ปเวโส เจ อิตโร ปริหารเก.

ปทุทธาระในโจทนาปักษ์ เป็นปทปเวสนะในปริหารปักษ์ ปทปเวสนะในปริหารปักษ์ เป็นปทุทธาระในโจทนาปักษ์

ดูตัวอย่างต่อไปในคาถาที่ ๗๓

อาโภคะและอาการะ

๗๓. โจทนา-ปริหารานํ มนสิ อตฺถการณํ

อาโภโค นาม อตฺถานํ อากาโรว วิภชฺชนํ.

การตั้งอรรถไว้ในใจของผู้ถามและผู้ตอบ ชื่อว่า**อาโภคะ** ส่วนการจำแนกเนื้อความ[ดังกล่าวนั้น] ชื่อว่า**อาการะ**

อาโภคะ คือการตั้งอรรถไว้ในใจของผู้ถามและผู้ตอบ ได้แก่ การดำริในการถามของผู้ถามและการดำริในการตอบผู้ตอบนั่นเอง ฉะนั้น อาโภคะจึงมี ๒ อย่างคือ โจทกาโภคะ (การดำริของผู้ถาม) และปริหาราโภคะ (การดำริของผู้ตอบ) **อาการะ** คือ การที่ผู้ถามหรือผู้ตอบจำแนกเนื้อความตามความเหมาะสม อาการะนี้ก็มี ๒ อย่างเหมือนอาโภคะ

บรรดาข้อความทั้ง ๖ อย่างเหล่านี้ ท่านแสดงวิธีการวิเคราะห์ข้อความข้างต้นเป็น ๒ ฝ่าย คือ ฝ่ายโจทนาปักษ์และฝ่ายปริหารปักษ์ แล้วจำแนกเป็นประเภทย่อยอีกฝ่ายละ ๕ อย่าง ดังนี้

ก. โจทนาปักษ์	ข. ปริหารปักษ์
๑. อันโตนีตะ	๑. นิกขันตะ
๒. ปทุทธาระ	๒. ปทุทธาระ
๓. ปทปเวสนะ	๓. ปทปเวสนะ
๔. อาโภคะ	๔. อาโภคะ
๕. อาการะ	๕. อาการะ

ตัวอย่างของคาถาที่ ๖๙-๗๓ มีดังนี้ ข้อความนี้ยกมาจากอภิธัมมัตถวิภาวินี (ฉบับวัดมหาธาตุฯ ข้อ ๓๑๔ หน้า ๑๖๙) ที่กล่าวว่า:-

๑. นนุ จ “จกฺขุนา รูปํ ทิสฺวา”ติ วจนโต จกฺขุนฺทฺริยเมว ทสฺสนกิจฺจํ สาเธติ, น วิญฺญาณนฺติ.

เพราะมีพระดำรัสว่า เห็นรูปด้วยจักษุ จักขุนทรีย์นั่นแหละยังกิจคือการเห็นให้สำเร็จมิใช่หรือ มิใช่วิญญาณ[เห็นรูป]

๒. น ยิทเมวํ, รูปสฺส อนฺธภาเวน รูปทสฺสเน อสมตฺถภาวโต.

[ความจริง]มิใช่ดังคำกล่าวอย่างนี้ เพราะรูปไม่สามารถเห็นรูปได้ เนื่องจากรูปมีลักษณะบอด

เนื้อความของข้อความนี้ คือ กระบวนการเห็นต้องอาศัยรูป (จักขุปสาท) และนาม (จักขุวิญญาณ) ประกอบกัน เมื่อพระพุทธเจ้าตรัสว่า เห็นรูปด้วยจักษุ คนโดยทั่วไปจะเข้าใจว่า กระบวนการเห็นอาศัยจักขุปสาทรูปเพียงอย่างเดียว มิได้อาศัยอย่างอื่น แต่ท่านอธิบายว่า ความจริงแล้วต้องอาศัยทั้งสองอย่างประกอบกัน ลำพังจักขุปสาทรูปเพียงอย่างเดียวไม่สามารถมองเห็นได้ เพราะจักขุปสาทรูปมีสภาพบอด

ข้อความ ๕ อย่างในโจทนาปักษ์

๑. จกฺขุนฺทฺริยเมว ทสฺสนกิจฺจํ สาเธติ. **(ปทปเวสนะ)**

จักขุนทรีย์นั่นแหละยังกิจคือการเห็นให้สำเร็จ

๒. น วิญฺญาณํ. **(ปทุทธาระ)**

มิใช่วิญญาณ[ยังกิจคือการเห็นให้สำเร็จ]

๓. ตสฺมา ตเมว รูปํ ปสฺสนฺตํ จกฺขุนฺทฺริยนฺติ วตฺตพฺพํ. ตเมว รูปํ ปสฺสนฺตํ จกฺขุวิญฺญาณนฺติ น วตฺตพฺพํ. **(อาการะ)**

ฉะนั้น จึงควรตรัสว่า ตเมว รูปํ ปสฺสนฺตํ จกฺขุนฺทฺริยํ (จักขุนทรีย์เห็นรูปนั้นนั่นเทียว) ไม่ควรตรัสว่า ตเมว รูปํ ปสฺสนฺตํ จกฺขุวิญฺญาณํ (จักขุวิญญาณเห็นรูปนั้นนั่นเทียว)

๔. นนุ จกฺขุนา รูปํ ทิสฺวาติ วจนํ วุตฺตํ. **(อาโภคะ)**

พระผู้มีพระภาคตรัสพระดำรัสว่า จกฺขุนา รูปํ ทิสฺวา (เห็นรูปด้วยตา) ไม่ใช่หรือ

๕. อถ กสฺมา ตเมว รูปํ ปสฺสนฺตํ จกฺขุวิญฺญาณนฺติ วุตฺตํ. **(อันโตนีตะ)**

เมื่อเป็นเช่นนั้น เพราะเหตุไรจึงตรัสว่า ตเมว รูปํ ปสฺสนฺตํ จกฺขุวิญฺญาณํ (จักขุวิญญาณเห็นรูปนั้นนั่นเทียว)

ข้อความ ๕ อย่างในปริหารปักษ์

๑. ตเมว รูปํ ปสฺสนฺตํ จกฺขุวิญฺญาณนฺเตฺวว วตฺตพฺพํ. **(ปทปเวสนะ)**

พระผู้มีพระภาคควรตรัสว่า ตเมว รูปํ ปสฺสนฺตํ จกฺขุวิญฺญาณํ (จักขุวิญญาณเห็นรูปนั้นนั่นเทียว)

๒. ตเมว รูปํ ปสฺสนฺตํ จกฺขุนฺทฺริยนฺติ น วตฺตพฺพํ. **(ปทุทธาระ)**

ไม่ควรตรัสว่า ตเมว รูปํ ปสฺสนฺตํ จกฺขุนฺทฺริยํ (จักขุนทรีย์เห็นรูปนั้นนั่นเทียว)

๓. ยทิ จ ตํ รูปํ ปสฺสติ. ตถา สติ อญฺญวิญฺญาณสมงฺคิโนปิ รูปทสฺสนปฺปสงฺโค สิยา. **(อาการะ)**

ถ้าจักขุนทรีย์เห็นรูปนั้น เมื่อเป็นเช่นนั้น แม้ผู้ที่ประกอบด้วยวิญญาณจิตอื่นก็พึงเห็นรูปได้

๔. นนุ จ รูปสฺส อนฺธภาเวน รูปทสฺสเน อสมตฺถภาโว อตฺถิ. **(อาโภคะ)**

รูปไม่สามารถเห็นรูปได้ เนื่องจากรูปมีลักษณะบอดมิใช่หรือ

๕. ตสฺมา ตเมว รูปํ ปสฺสนฺตํ จกฺขุวิญฺญาณนฺติ วุตฺตํ. **(นิกขันตะ)**

ฉะนั้น พระผู้มีพระภาคจึงตรัสว่า ตเมว รูปํ ปสฺสนฺตํ จกฺขุวิญฺญาณํ (จักขุวิญญาณเห็นรูปนั้นนั่นเทียว)

โจทนา ๔ อย่าง

๗๔. อยุตฺตตา เจว อาโภโค | พฺยติเรกนฺวยา ตถา
จตุธา โจทนาเภทา | นิปาเตหฺยุปลกฺขิตา.

ประเภทของโจทนาที่ถูกกำหนดด้วยนิบาตมี ๔ อย่างคือ อยุตตโจทนา, อาโภคโจทนา, พยติเรกโจทนา และอันวยโจทนา

โจทนามี ๔ ประเภทดังนี้

๑. อยุตตโจทนา คือ การโจทก์ว่าข้อความนั้นไม่เหมาะสม

๒. อาโภคโจทนา คือ การโจทก์ที่แสดงความประสงค์ของผู้โจทก์

๓. พยติเรกโจทนา คือ การโจทก์ที่แสดงความขัดแย้งกับข้อความที่กล่าวถึง

๔. อันวยโจทนา คือ การโจทก์ที่แสดงความคล้อยตามกับข้อความที่กล่าวถึง

ตัวอย่างโจทนา

๗๕. "กถํ กสฺมา กิมตฺถนฺ"ติ ลกฺขยา อยุตฺตโจทนา
นนฺหิ ลกฺขิตาโภโค พฺยติเรโก ยทฺยาทินา
"เตน ตสฺมา"ติ ลกฺขยา จ อนฺวยโจทนา ภเว.

โจทนาที่ถูกกำหนดด้วยนิบาตคือ กถํ, กสฺมา, กิมตฺถํ เรียกว่า **อยุตตโจทนา**, โจทนาที่ถูกกำหนดด้วย นนุ และ นนุ จ เรียกว่า **อาโภคโจทนา**, โจทนาที่ถูกกำหนดด้วยนิบาตมี ยทิ เป็นต้น เรียกว่า **พยติเรกโจทนา** และโจทนาที่ถูกกำหนดด้วยนิบาตคือ เตน, ตสฺมา เรียกว่า **อันวยโจทนา**

คาถานี้ท่านกล่าวตัวอย่างของโจทนา ๔ อย่างคือ

๑. อยุตตโจทนา เป็นโจทนาที่ถูกกำหนดด้วยนิบาตคือ กถํ (อย่างไร), กสฺมา (เพราะเหตุไร), กิมตฺถํ (เพื่อประโยชน์อะไร) ฉะนั้น ประโยคปุจฉาที่ประกอบด้วย กถํ, กสฺมา, กิมตฺถํ จึงเรียกว่า อยุตตโจทนา เพราะเป็นการโจทก์ข้อความนั้นว่าไม่เหมาะสม ตัวอย่างเช่น

กถํ อลชฺชิตาย อาปชฺชติ.

[ถามว่า] ภิกษุต้องอาบัติด้วยความไม่ละอาย**อย่างไร**

(กังขาวิตรณี หน้า ๑๒๓)

กสฺมา ปน ตํ เต เอวํ ปสํสนฺตีติ.

[ถามว่า] **เพราะเหตุไร**พระอริยะเหล่านั้นจึงสรรเสริญผู้ประกอบด้วยตติยฌานนั้นอย่างนี้

(สมันตปาสาทิกา เล่ม ๑ หน้า ๑๖๘)

ตตฺถ สิยา **กิมตฺถํ** ปน ภควา ธมฺมํ เทเสนฺโต ปฐมํ ภิกฺขู อามนฺเตสิ, น ธมฺมเมว เทเสตีติ.

การโจทก์พึงมีในถ้อยคำนั้นว่า พระผู้มีพระภาคเมื่อจะทรงแสดงธรรมได้ตรัสเรียกภิกษุทั้งหลายก่อน**เพื่อประโยชน์อะไร** มิได้ทรงแสดงธรรมเสียทีเดียว

(อรรถกถามูลปัณณาส หน้า ๑๕)

๒. อาโภคโจทนา เป็นโจทนาที่ถูกกำหนดด้วย นนุ (มิใช่หรือ) และ นนุ จ (มิใช่หรือ) ฉะนั้น ประโยคปุจฉาที่ประกอบด้วย นนุ, นนุ จ จึงเรียกว่า อาโภคโจทนา เพราะเป็นการโจทก์ที่แสดงความประสงค์ของผู้โจทก์ ตัวอย่างเช่น

นนุ ปุพฺพรูปโต รูปนฺตราภาวา นิรตฺถกํ วิย ทิสฺสตีติ.

[ถามว่า]ข้อความนั้นย่อมปรากฏดุจหาประโยชน์มิได้ เพราะไม่มีรูปพิเศษจากรูปก่อน**มิใช่หรือ**

(นยาสะ สูตรที่ ๓๐)

นนุ จายํ อตฺถโต ตตฺรมชฺฌตฺตุเปกฺขาว โหติ.

ฌานุเปกขานี้เป็นตัตรมัชฌัตตุเปกขานั่นเองโดยองค์ธรรม**มิใช่หรือ**

(สมันตปาสาทิกา เล่ม ๑ หน้า ๑๖๖)

๓. พยติเรกโจทนา เป็นโจทนาที่ถูกกำหนดด้วยนิบาตมี ยทิ (ถ้า) เป็นต้น ฉะนั้น ประโยคปุจฉาที่ประกอบด้วย ยทิ, สเจ, เจ จึงเรียกว่า พยติเรกโจทนา เพราะเป็นการโจทก์ที่แสดงความขัดแย้งกับข้อความที่กล่าวถึง ตัวอย่างเช่น

ยทิ เอวํ อรูปธมฺมานมฺปิ รูปโวหาโร อาปชฺชตีติ.

[ถามว่า] เมื่อเป็นเช่นนั้น แม้นามธรรมก็ถึงการเรียกว่ารูปธรรม**หรือ**

(อภิธัมมัตถวิภาวินี หน้า ๖๗)

๔. อันวยโจทนา เป็นโจทนาที่ถูกกำหนดด้วยนิบาตคือ เกน (เพราะเหตุไร) และ กสฺมา (เพราะเหตุไร) ฉะนั้น ประโยคปุจฉาที่ประกอบด้วย เตน, ตสฺมา จึงเรียกว่า อันวยโจทนา เพราะเป็นการโจทก์ที่แสดงความคล้อยตามกับข้อความที่กล่าวถึง

เตน อรหตฺตมคฺคธมฺมา วุฑฺฒิปฺปตฺตา จ ยถาวุตฺเตหิ อตฺเถหิ เสกฺขาติ กตฺวา อเสกฺขา อาปนฺนาติ.

[ถามว่า] **เพราะเหตุนั้น** ธรรมคืออรหัตมรรคถึงความเป็นอเสกขะ เพราะเป็นเสกขธรรมที่ถึงความเจริญแล้ว และเป็นเสกขธรรมด้วยอรรถตามที่กล่าวแล้วหรือ

(มูลฎีกา เล่ม ๑ หน้า ๔๔ ฉบับพม่า)

ตสฺมา สพฺพปจฺจยุปฺปนฺนานํ อุปาทินฺนตฺตํ อาปชฺชตีติ.

[ถามว่า] **เพราะเหตุนั้น** ปัจจยุปบันทั้งหมดย่อมถึงความเป็นธรรมที่ถูกยึดมั่นหรือ

(มูลฎีกา เล่ม ๑ หน้า ๓๙ ฉบับพม่า)

คำว่า **นนุหิ** สำเร็จมาจาก นนุ ศัพท์ + หิ วิภัตติ (ด้วย นนุ ศัพท์ทั้งหลาย) ฎีกาใหม่ไขว่าคือ นนุ และ นนุ จ

ปริหาระ ๔ อย่าง

๗๖. ยุตฺโต เจว อาโภโค จ พฺยติเรกนฺวโยปิ จ
จตุธา นิกฺขนฺตเภทา นิปาเตหฺยุปลกฺขิตา.

ประเภทของปริหาระถูกกำหนดด้วยนิบาตทั้งหลาย มี ๔ อย่าง คือ ยุตตปริหาระ, อาโภคปริหาระ, พยติเรกปริหาระ และอันวยปริหาระ

ปริหาระมี ๔ ประเภทดังนี้

๑. **ยุตตปริหาระ** คือ การตอบว่าข้อความนั้นเหมาะสม

๒. **อาโภคปริหาระ** คือ การตอบที่แสดงความประสงค์ของผู้ตอบ

๓. **พยติเรกปริหาระ** คือ การตอบที่แสดงความขัดแย้งกับข้อความที่กล่าวถึง

๔. **อันวยปริหาระ** คือ การตอบที่แสดงความคล้อยตามกับข้อความที่กล่าวถึง

ตัวอย่างปริหาระ

๗๗. เตสุ ยุตฺตปริหาโร ยุตฺตํ โนจฺจาทิลกฺขิโต
หิ-จ-ลกฺโขฺยปิ อาโภโค พฺยติเรโก ปนาทินา
เตน-ตสฺมาทินา ลกฺโขฺย ปริหาโรนฺวโย ภเว.

บรรดาปริหารทั้ง ๔ ประเภทนั้น ปริหารที่ถูกกำหนดด้วยบทว่า ยุตฺตํ โน เป็นต้น เรียกว่า **ยุตตปริหาระ**, ปริหาระที่ถูกกำหนดด้วย หิ และ จ เรียกว่า **อาโภคปริหาระ**, ปริหาระที่ถูกกำหนดด้วย ปน เป็นต้น เรียกว่า **พยติเรกปริหาระ**, ปริหาระที่ถูกกำหนดด้วย เตน, ตสฺมา เป็นต้น เรียกว่า **อันวยปริหาระ**

คาถานี้ท่านกล่าวตัวอย่างของปริหาระ ๔ อย่างคือ

๑. **ยุตตปริหาระ** เป็นปริหาระที่ถูกกำหนดด้วยบทว่า ยุตฺตํ (ย่อมควร), โน (หามิได้) เป็นต้น ฉะนั้น ประโยคปริหาระที่ประกอบด้วย ยุตฺตํ, โน จึงเรียกว่า ยุตตปริหาระ เพราะตอบว่าข้อความนั้นเหมาะสม ตัวอย่างเช่น

รูปี, อุจฺฉาทนธมฺโม ปริมทฺทนธมฺโมติ ตีหิ ปน ปเทหิ กถํ ตสฺส ตถากถนํ ยุตฺตํ สิยา เตสํ ตทตฺถสฺส อทีปนโตติ. **ยุตฺต**เมว.

[ถามว่า] การกล่าวกายนั้นเหมือนอย่างนั้น[คือมีสภาพเกิดขึ้น] ด้วยบทสามบทว่า รูปี (มีรูป) อุจฺฉาทนธมฺโม (มีการขัดถูเป็นสภาพ) ปริมทฺทนธมฺโม (มีการนวดเฟ้นเป็นสภาพ) พึงเหมาะสมอย่างไร เพราะบทเหล่านั้นมิได้แสดงเนื้อความนั้น [แก้ว่า] เหมาะสมทีเดียว

(สีลักขันธวรรคฎีกาใหม่ เล่ม ๒ หน้า ๑๗๙)

นนุ โคตฺรภุ ปจมตรํ ปสฺสตีติ. **โน** น ปสฺสติ.

[ถามว่า] โคตรภูรู้เห็นพระนิพพานก่อนมิใช่หรือ [แก้ว่า] ไม่เห็น**หามิได้**

(อัฏฐสาลินี หน้า ๔๑๕)

๒. อาโภคปริหาระ เป็นปริหาระที่ถูกกำหนดด้วย หิ (เพราะ) และ จ (ความพิสดารว่า) ฉะนั้น ประโยคปริหาระที่ประกอบด้วย หิ, จ จึงเรียกว่า อาโภคปริหาระ เพราะเป็นการตอบที่แสดงความประสงค์ของผู้ตอบ ตัวอย่างเช่น

กสฺมา (อุปคตา โหนฺติ). น **หิ** สกฺกา ตสฺมึ เทเส วสฺสิเก จตฺตาโร มาเส อทฺธานํ ปฏิปชฺชิตุํ.

[ถามว่า] เพราะเหตุไรพ่อค้าม้าจึงเข้าถึงการอยู่ตลอดฤดูฝน [แก้ว่า] **เพราะ**ไม่สามารถเดินทางไกลตลอดฤดูฝนสี่เดือนในสถานที่นั้นได้

(สมันตปาสาทิกา เล่ม ๑ หน้า ๒๐๐)

กถํ ธมฺมวินยวเสน ทุวิธํ. สพฺพเมว **เจ**ตํ ธมฺโม เจว วินโย จาติ สงฺขยํ คจฺฉติ.

[ถามว่า] พระพุทธพจน์มีสองอย่างโดยประเภทแห่งพระธรรมและพระวินัยอย่างไร [แก้ว่า] ความพิสดารว่า พระพุทธพจน์นั้นทั้งหมดเทียวย่อมถึงการนับว่าพระธรรมและพระวินัย

(สมันตปาสาทิกา เล่ม ๑ หน้า ๑๖)

๓. พยติเรกปริหาระ เป็นปริหาระที่ถูกกำหนดด้วย ปน (แต่) เป็นต้น ฉะนั้น ประโยคปริหาระที่ประกอบด้วย ปน จึงเรียกว่า พยติเรกปริหาระ เพราะเป็นการตอบที่แสดงความขัดแย้งกับข้อความที่กล่าวถึง ตัวอย่างเช่น

นนุ มหาวคฺเค มหาโควินฺทสุตฺเต อาคโต เอส ปุโรหิโต เอว. น ราชา. กสฺมา โส ราชสทฺทวจนียภาเวน คหิโตติ. มหาโควินฺเทน ปุโรหิเตน ปริคฺคหิตมฺปิ เจตํ เรณุนา นาม มคธราเชน ปริคฺคหิตเมวาติ อตฺถสมฺภวโต เอวํ วุตฺตํ. น **ปน** โส ราชสทฺทวจนียภาเวน คหิโต ตสฺส ราชาภาวโต.

[ถามว่า] มหาโควินทะนี้ที่มาในมหาโควินทสูตร มหาวรรค เป็นปุโรหิตนั่นเอง มิใช่พระราชามิใช่หรือ เพราะเหตุไรมหาโควินทนั้นท่านจึงถือเอาโดยความเป็นผู้ที่พึงกล่าวด้วย ราช ศัพท์ [แก้ว่า] ท่านกล่าวไว้อย่างนี้ เพราะมีความเหมาะสมแห่งเนื้อความว่า นครนี้ที่ปุโรหิตชื่อมหาโควินทะครอบครองก็จัดว่าเป็นที่ครอบครองของพระราชาแคว้นมคธพระนามว่าพระเจ้าเรณู **แต่**มหาโควินทพราหมณ์นั้นท่านมิได้ถือเอาโดยความเป็นผู้ที่พึงกล่าวด้วย ราช ศัพท์ เพราะมิใช่พระราชา

(สีลักขันธวรรคฎีกาใหม่ เล่ม ๒ หน้า ๑)

๔. อันวยปริหาระ เป็นปริหาระที่ถูกกำหนดด้วย เตน (เพราะเหตุนั้น), ตสฺมา (เพราะเหตุนั้น) เป็นต้น ฉะนั้น ประโยคปริหาระที่ประกอบด้วย เตน จึงเรียกว่า อันวยปริหาระ เพราะเป็นการตอบที่แสดงความคล้อยตามกับข้อความที่กล่าวถึง ตัวอย่างเช่น

กสฺมา ปน ภควา เอวมาห. โย ตํ สามคฺคิรสํ กาตุํ ภพฺโพ หุตฺวา น กโรติ, โส ตทภาเวน อรสรูโปติ วตฺตพฺโพ ภเวยฺย. ภควา ปน อภพฺโพว เอตํ กาตุํ. **เตน**สฺส กรเณ อภพฺพตํ ปกาเสนฺโต อาห “โน

จ โข ยํ ตฺวํ สนฺธาย วเทสี”ติ.

[ถามว่า] เพราะเหตุไรพระผู้มีพระภาคจึงตรัสเช่นนี้ [แก้ว่า] บุคคลใดควรจะกระทำสามัคคีรส[คือการกราบไหว้, การลุกรับ, การประนมมือ, การกระทำความเคารพ] ย่อมไม่กระทำ บุคคลนั้นควรเรียกว่า อรสรูโป (ผู้มีสภาพที่ไม่มีสามัคคีรส) เพราะเขาไม่มีการกระทำสามัคคีรสดังกล่าวนั้น ส่วนพระผู้พระภาคเป็นผู้ไม่ควรกระทำสามัคคีรสนี้ทีเดียว **เพราะเหตุนั้น** เมื่อจะทรงแสดงความที่พระองค์เป็นผู้ไม่ควรกระทำสามัคคีรสนั้น จึงตรัสว่า โน จ โข ยํ ตฺวํ สนฺธาย วเทสิ (เหตุที่เธออ้างถึงหามีไม่)

(สมันตปาสาทิกา เล่ม ๑ หน้า ๑๔๔)

กสฺมา ... อิธ เตน สมเยนาติ กรณวจเนน นิทฺเทโส กโตติ. ... อิธ ปน เหตุอตฺโถ กรณตฺโถ จ สมฺภวติ. โย หิ โส สิกฺขาปทปญฺญตฺติสมโย สาริปุตฺตาทีหิปิ ทุพฺพิญฺเญยฺโย, เตน สมเยน เหตุภูเตน กรณภูเตน จ สิกฺขาปทานิ ปญฺญาปยนฺโต สิกฺขาปทปญฺญตฺติเหตุญฺจ อเปกฺขมาโน ภควา ตตฺถ ตตฺถ วิหาสิ. **ตสฺมา** ตทตฺถโชตนตฺถํ อิธ กรณวจเนน นิทฺเทโส กโตติ.

[ถามว่า] เพราะเหตุไร ... พระอุบาลีเถระจึงกระทำการแสดงด้วยตติยาวิภัตติว่า เตน สมเยน ในพระวินัยนี้ ... [แก้ว่า] อรรถเหตุและอรรถกรณะเหมาะสมในพระวินัยนี้ พระผู้มีพระภาคเมื่อจะทรงบัญญัติสิกขาบทและเหตุเกิดแห่งสิกขาบท เพราะสมัยนั้นที่เป็นเหตุ หรือด้วยสมัยนั้นที่เป็นกรณะ อันเป็นเวลาบัญญัติสิกขาบทที่แม้พระสารีบุตรเถระเป็นต้นก็รู้ได้ยาก ได้ประทับอยู่ในนครนั้นๆ **เพราะเหตุนั้น** พระอุบาลีเถระจึงกระทำการแสดงด้วยตติยาวิภัตติ[ว่า เตน สมเยน]ในพระวินัยนี้

(สมันตปาสาทิกา เล่ม ๑ หน้า ๑๑๐-๑)

คำว่า **อาทิ** (เป็นต้น) ในบทว่า **อาทิลกฺขิโต** นี้ ท่านละคำว่า สจฺจํ (แท้จริง), ตนฺน (คำพูดนั้นหามิได้)

โนจฺจาทิลกฺขิโต = โน + อิติ + อาทิ + ลกฺขิโต

วิเคราะห์อุปสัค

๗๘. นามปทํ กิริยํ วา อุปคนฺตฺวา ตหึ ตหึ
นานาอตฺถํ สชฺชนฺตีติ เตน อุปสคฺคิกาพฺรวุํ.

ศัพท์ที่เข้าไปอยู่ใกล้นามบทหรือกริยาบท แล้วจัดแจงความหมายต่างๆ ในบทนั้นๆ เพราะเหตุนั้น จึงเรียกศัพท์เหล่านั้นว่า**อุปสัค**

ตามคาถานี้ท่านแสดงวิเคราะห์อุปสัคว่า **นามปทํ กิริยํ วา อุปคนฺตฺวา นานาอตฺถํ สชฺชนฺตีติ อุปสคฺคา.** ได้แก่ ศัพท์ที่เข้าใกล้บทนามหรือกริยาแล้วจัดแจงความหมายต่างๆ บทนี้สำเร็จมาจาก อุป บทหน้า + สชฺชฺ ธาตุ + ณ ปัจจัย อุป อุปสัคมีอรรถว่า “เข้าใกล้” (อุปคมน) สชฺชฺ ธาตุมีอรรถว่า “จัดแจง” ตามที่คัมภีร์ธาตุกล่าวว่า สชฺช สชฺชเน (สชฺช ธาตุเป็นไปในการจัดแจง)

อนึ่ง การเข้าใกล้บทนามหรือกริยา หมายถึงการประกอบร่วมกับบทเหล่านั้น การจัดแจงความหมายต่างๆ หมายถึงการเบียดเบียนอรรถของธาตุ, การคล้อยตามอรรถของธาตุ และการกระทำพิเศษอรรถของธาตุ ท่านจะแสดงตัวอย่างต่อไปในคาถาที่ ๘๐

คาถานี้เป็นคาถาที่รจนาตามมติของปทรูปสิทธิ สูตรที่ ๒๘๒ ที่กล่าวว่า:-

อุเปจฺจตฺถํ สชฺชนฺตีติ **อุปสคฺคา หิ ปาทโย.**

อุปสัคมี ป เป็นต้นเหล่าใด เข้าใกล้แล้วย่อมจัดแจงเนื้อความ เพราะเหตุนั้น อุปสัคมี ป เป็นต้นเหล่านั้น ชื่อว่าอุปสัค

ในสัททนีติ สุตตมาลา หน้า ๔๔๔ ท่านแสดงวิเคราะห์ว่า อุเปจฺจ นามญฺจ อาขฺยาตญฺจ สชนฺติ ลคฺคนฺติ เตสํ อตฺถํ วิเสเสนฺตีติ อุปสคฺคา. ได้แก่ ศัพท์ที่เข้าใกล้บทนามและกริยาแล้วยึดหน่วง[คือกระทำพิเศษ]เนื้อความ

คำว่า **ตหึ ตหึ** ฎีกาใหม่อธิบายว่าเป็นบทที่วิปัลลาสจากบทว่า ตสฺส ตสฺส ซึ่งหมายถึงบทนามและกริยานั้นๆ

จำนวนอุปสัค

๗๙. "ป ปรา นิ นี อุ ทุ สํ วิ อวา'นุ ปริ ปติ
สุ อธฺยา'ภิ อา อตฺยา'ปฺยา'- ปุปา"ติ วีสธา สิยุํ.

อุปสัคมี ๒๐ คือ ป, ปรา, นิ, นี, อุ, ทุ, สํ, วิ, อว, อนุ, ปริ, ปติ, สุ, อธิ, อภิ, อา, อติ, อปิ, อป และ อุป

คาถานี้ท่านแสดงจำนวนอุปสัค ๒๐ ตัว คือ ป, ปรา, นิ, นี, อุ, ทุ, สํ, วิ, อว, อนุ, ปริ, ปติ, สุ, อธิ, อภิ, อา, อติ, อปิ, อป, อุป อุปสัคเหล่านี้ท่านแสดงตามมติของปทรูปสิทธิที่แสดงอุปสัคไว้ ๒๐ ตัว ส่วนคัมภีร์โมคคัลลานไวยากรณ์แสดงไว้ ๒๐ ตัว โดยเพิ่ม โอ แล้วตัด นี ทิ้ง เพราะถือว่าแปลง อิ ที่ นิ เป็น อี ได้ (ดู โมคคัลลาน ปริจเฉทที่ ๕ สูตรที่ ๑๓๑)

อธฺยาภิ = อธิ + อภิ

อตฺยาปฺยาปุปาติ = อติ + อปิ + อป + อุป + อิติ

อุปสัค ๓ ประเภท

๘๐. ธาตฺวตฺถํ พาธเต โกจิ โกจิ ตมนฺวตฺตเต
ตเมวญฺโญ วิเสเสติ ติธา โหตฺยุปสคฺคิโก.

อุปสัคมี ๓ จำพวกคือ อุปสัคบางอย่างย่อมเบียดเบียนเนื้อความของธาตุ อุปสัคบางอย่างย่อมคล้อยตามเนื้อความของธาตุนั้น อุปสัคอย่างอื่นบางอย่างย่อมกระทำเนื้อความของธาตุนั้นให้แปลกออกไป

คาถานี้จำแนกอุปสัคเป็น ๓ ประเภทคือ

๑. **ธาตวัตถพาธกะ** คืออุปสัคที่เบียดเบียนอรรถของธาตุ หมายถึงอุปสัคที่ใส่เข้ามาแล้วทำให้กลับความหมายของธาตุเป็นตรงกันข้าม เช่น อาคจฺฉติ (ย่อมมา), ปราชยติ (ย่อมแพ้)

๒. **ธาตวัตถานุวัตตกะ** คืออุปสัคที่คล้อยตามอรรถของธาตุ หมายถึงอุปสัคที่ไม่มีความหมายพิเศษอะไร ใส่มาแล้วเหมือนไม่ได้ใส่ เช่น นิสีทติ (ย่อมนั่ง), อธิเสติ (ย่อมนอน)

๓. **ธาตวัตถวิเสสกะ** คืออุปสัคที่ทำอรรถของธาตุให้แปลกออกไป หมายถึงอุปสัคที่ทำพิเศษเนื้อความของธาตุให้ต่างออกไปจากเดิม แต่ไม่ถึงกับตรงกันข้าม เช่น อนุภวติ (ย่อมเสวย), อุคฺคจฺฉติ (ย่อมขึ้น), วิมุตฺติ (ความหลุดพ้นโดยวิเศษ)

ท่านแสดงประเภทของอุปสัคตามมติของคัมภีร์ปทรูปสิทธิ สูตรที่ ๒๘๒ ที่กล่าวว่า:-

ธาตฺวตฺถํ พาธเต โกจิ **โกจิ ตมนุวตฺตเต**
ตเมวญฺโญ วิเสเสติ **อุปสคฺคคตี ติธา.**

คติของอุปสัคมี ๓ ประการคือ อุปสัคบางอย่างย่อมเบียดเบียนเนื้อความของธาตุ อุปสัคบางอย่างย่อมคล้อยตามเนื้อความของธาตุนั้น อุปสัคอย่างอื่นบางอย่างย่อมกระทำเนื้อความของธาตุนั้นให้แปลกออกไป

ตัวอย่าง

๘๑. ชิโนภิภวเต โลกํ อาหารํ ปริภุญฺชติ
อุคฺคโต สูริโย เจวํ สิทฺธํ ตํลกฺขณํ กมา.

ลักษณะของอุปสัคนั้นปรากฏตามลำดับอย่างนี้คือ ชิโน โลกํ อภิภวเต (พระชินเจ้าย่อมครอบงำโลก), อาหารํ ปริภุญฺชติ (เขาย่อมบริโภคอาหาร), อุคฺคโต สูริโย (ดวงอาทิตย์ขึ้นแล้ว)

บทว่า **อภิภวเต** (ย่อมครอบงำ) สำเร็จมาจาก อภิ บทหน้า + ภู ธาตุ + อ ปัจจัย + เต วิภัตติ ภู ธาตุมีอรรถว่า “ความมี, ความเป็น” ตามที่คัมภีร์ธาตุกล่าวว่า ภู สตฺตายํ (ภู ธาตุเป็นไปในความมี, ความเป็น) ส่วน ภู ธาตุที่มี อภิ อยู่หน้ามีอรรถว่า “ครอบงำ” (อภิภวน) อรรถใหม่นี้แตกต่างจากอรรถเดิมโดยสิ้นเชิง เพราะ อภิ อุปสัคเปลี่ยนแปลงความหมายของธาตุเดิมที่ใช้ทั่วไป ฉะนั้น อภิ อุปสัคในบทว่า อภิภวเต จึงเป็น**ธาตวัตถพาธกะ**

บทว่า **ปริภุญฺชติ** (ย่อมบริโภค) สำเร็จมาจาก ปริ บทหน้า + ภุชฺ ธาตุ + อ ปัจจัย + ติ วิภัตติ ภุชฺ ธาตุมีอรรถว่า “รักษาและบริโภค” ตามที่คัมภีร์ธาตุกล่าวว่า ภุช ปาลนพฺยวหาเรสุ (ภุช ธาตุเป็นไปในอรรถว่ารักษาและบริโภค) ภุชฺ ธาตุที่มี ปริ อยู่หน้าก็มีอรรถเดิมคือการบริโภค ฉะนั้น ปริ อุปสัคในบทว่า ปริภุญฺชติ จึงเป็น**ธาตวัตถานุวัตตกะ**

บทว่า **อุคฺคโต** (ขึ้นแล้ว) สำเร็จมาจาก อุ บทหน้า + คมุ ธาตุ + ต ปัจจัย คมุ ธาตุมีอรรถว่า "ไป" ตามที่คัมภีร์ธาตุกล่าวว่า คมุ คติมฺหิ (คมุ ธาตุเป็นไปในการไป) ส่วน คมุ ที่มี อุ อยู่หน้ามีอรรถว่า การขึ้น อรรถใหม่นี้ไม่แตกต่างจากอรรถเดิมมากนัก เพราะการขึ้นก็คือการไปสู่เบื้องบนนั่นเอง จัดว่า อุ อุปสัคทำความหมายของธาตุให้ต่างจากเดิม แต่ไม่ตรงกันข้ามเหมือนธาตวัตถพาธกะ ฉะนั้น อุ อุปสัคในบทว่า อุคฺคโต จึงเป็น**ธาตวัตถวิเสสกะ**

วิธีวางอุปสัคและนิบาต

๘๒. สยเมเวตฺถ ติฏฺฐนฺติ　　　　นิปาตา อตฺถโชตนา
ปทนิสฺสิตกาเยโว-　　　　ปสคฺคาติ วิเสสตา.

บรรดาอุปสัคและนิบาตเหล่านี้ นิบาตเป็นศัพท์แสดงเนื้อความ ตั้งอยู่ได้ด้วยตนเอง ส่วนอุปสัคเป็นศัพท์ที่ต้องอาศัยบท[อื่น]นั่นเทียว นี้คือความแตกต่าง[ของอุปสัคและนิบาต]

ศัพท์นิบาตตั้งอยู่ได้ด้วยตัวเอง ไม่อาศัยบทอื่นเหมือนอุปสัค คือไม่ต้องอยู่ติดกับบทนามหรือกริยา ตัวอย่างเช่น **อถ โข** ภควา (ในกาลนั้น พระผู้มีพระภาค), **กจฺจิ** ภิกฺขุ ขมนียํ ยาปนียํ. (ดูก่อนภิกษุ เธอสบายดีหรือ) อายสฺมา **จ** โมคฺคลฺลาโน อายสฺมา **จ** ลกฺขโณ (ท่านโมคคัลลานะและท่านลักขณะ), ภยํ **วา** ฉมฺภิตตฺตํ **วา** โลมหํโส **วา** (ความกลัว, ความหวาดหวั่น หรือความขนลุกขนพอง)

ศัพท์อุปสัคต้องอาศัยบทอื่นแน่นอน คืออยู่ติดกับบทนามหรือบทกริยานั่นเอง เมื่ออยู่ติดกับบทนามต้องเข้าสมาสกับบทนามที่อยู่ข้างหลัง ตัวอย่างเช่น **วิ**กปฺโป (ความดำริต่างๆ), **อติ**เทโว (เทวดาผู้ยิ่งใหญ่), **สุ**คนฺโธ (กลิ่นดี), **ปา**วจนํ (ถ้อยคำเป็นประธาน) นอกจากนั้น เมื่ออยู่ติดกับบทกริยาเป็นต้นว่า **ปรา**ภวติ (ย่อมแพ้), **อเป**ติ (ย่อมหลีกออก) จัดว่าเป็นบทหน้าของกริยานั้น ไม่ต้องเข้าสมาส

บรรดาอุปสัคทั้ง ๒๐ ตัวเหล่านี้ อุปสัค ๔ ตัวคือ ปติ, ปริ, อภิ, อนุ อยู่หน้าบทหรือหลังบทก็ได้ เช่น รุกฺขํ รุกฺขํ ปติ วิชฺโชตเต จนฺโท, รุกฺขํ รุกฺขํ ปริ วิชฺโชตเต จนฺโท, รุกฺขํ รุกฺขํ อภิ วิชฺโชตเต จนฺโท, รุกฺขํ รุกฺขํ อนุ วิชฺโชตเต จนฺโท. (พระจันทร์ส่องสว่างสู่ต้นไม้ทุกๆ ต้น) ส่วนอุปสัค ๑๖ ตัวอื่นๆ ต้องอยู่หน้าบทนามหรือบทกริยาเท่านั้น ดังที่สัททนีติ สุตตมาลา หน้า ๔๔๔ กล่าวว่า:-

ปติ-ปริ-มนฺว-ภีติ　　　　จตฺโร อุปสคฺคิกา
อาทิมฺหิปิ ปทานํ เว　　　　อนฺเตปิ จ ปวตฺตเร.
เสสา โสฬส สพฺเพปิ　　　　อาทิมฺหิเยว วตฺตเร
เนว กทาจิ เต อนฺเต　　　　อิติ นีตึ มเน กเร.

อุปสัค ๔ ตัวคือ ปติ, ปริ, อภิ, อนุ ย่อมเป็นไปในเบื้องต้นและที่สุดของบททั้งหลายโดยแท้ อุปสัคที่เหลือ ๑๖ ตัวทั้งหมด ย่อมเป็นไปในเบื้องต้นของบทเท่านั้น อุปสัคเหล่านั้นย่อมไม่เป็นไปในที่สุดแห่งบทในกาลไหนๆ บัณฑิตพึงกระทำกฎข้อนี้ไว้ในใจอย่างนี้

สยเมเวตฺถ = สยํ + เอว + เอตฺถ

ปทนิสฺสิตกาเยโวปสคฺคาติ = ปทนิสฺสิตกา + เอว + อุปสคฺคา + อิติ

อุปสัค, นิบาต และปัจจัย มีอรรถมาก

๘๓. อุปสคฺคนิปาตา จ ปจฺจยา จ อิเม ตโย
เนเกเนกตฺถวิสยา อิติ เนรุตฺติกาพฺรวุํ.

นักไวยากรณ์ทั้งหลายกล่าวแล้วว่า อุปสัค, นิบาต และปัจจัย ทั้ง ๓ เหล่านี้ มีมาก มีอรรถมากเป็นอเนก

คำว่า **เนเก** (มีมาก) ระบุถึงจำนวนนิบาต, ตัทธิตปัจจัย และกิตก์ปัจจัยเท่านั้น มิได้หมายถึงจำนวนอุปสัค ทั้งนี้เพราะอุปสัคมีจำนวน ๒๐ ตัวตามที่กล่าวไว้ในคาถาที่ ๗๙

ในภาษาบาลีมีศัพท์บางศัพท์ที่สัมพันธ์กับข้อความบางส่วนในประโยค ศัพท์ว่า เนเก ในคาถานี้มีความสัมพันธ์กับนิบาตและปัจจัย ไม่มีความสัมพันธ์กับอุปสัค ศัพท์เช่นนี้เรียกว่า **ยถาลาภนัย** (สำนวนที่ใช้ตามที่เป็นไปได้) เหมือนตัวอย่างว่า โส ปสฺสติ สกฺขรกถลิกมฺปิ มจฺฉคุมฺพมฺปิ ติฏฺฐนฺตมฺปิ จรนฺตมฺปิ. (บุรุษนั้นเห็นกรวด, กระเบื้อง, และฝูงปลาที่หยุดอยู่บ้าง เคลื่อนไหวอยู่บ้าง) กรวดและกระเบื้องเป็นสิ่งที่หยุดอยู่เท่านั้นส่วนฝูงปลาเป็นสิ่งที่หยุดและเคลื่อนไหวอยู่ ฉะนั้น บทว่า สกฺขรกถลิกมฺปิ จึงเป็นยถาลาภนัย เพราะสัมพันธ์กับบทว่า ติฏฺฐนฺตมฺปิ เท่านั้น ส่วนบทว่า มจฺฉคุมฺพมฺปิ สัมพันธ์กับทั้งบทว่า ติฏฺฐนฺตมฺปิ และ จรนฺตมฺปิ

คำว่า **อเนกตฺถวิสยา** (มีอรรถมากเป็นอเนก) ระบุถึงอุปสัค, นิบาต และปัจจัยทั้งสามอย่างว่ามีอรรถมาก นักศึกษาจะรู้อรรถที่ถูกต้องของศัพท์เหล่านั้นได้ โดยอิงอาศัยคัมภีร์อรรถกถาที่ขยายความพระบาลี และคัมภีร์ฎีกาที่ขยายความอรรถกถา อนึ่ง ท่านพระอริยวงศ์ได้กล่าวคาถานี้ โดยนำมาจากปทรูปสิทธิ สูตรที่ ๒๘๑

จะไม่กล่าวซ้ำนัยแห่งศัพท์อีก

๘๔. วิวิธา เจว วิจิตฺตา สทฺทนยา ปกาสิตา
นานาคนฺเถสุ จ ตสฺมา สพฺเพ เต นิธ ภาสิตา.

[โบราณาจารย์]ได้แสดงนัยแห่งศัพท์อันวิจิตรไว้ในคัมภีร์ต่างๆ หลายประการ เพราะเหตุนั้น ข้าพเจ้าจึงไม่แสดง[นัยแห่งศัพท์]ทั้งหมดนั้นไว้ในคัมภีร์นี้[อีก]

เมื่อท่านได้กล่าวอรรถของนิบาตและตัวอย่างตั้งแต่คาถาที่ ๗ จนกระทั่งสรุปว่านิบาตมีอรรถมากมายเป็นอเนกด้วยคาถาที่ ๘๓ แล้ว ท่านกล่าวคาถานี้เพื่อแสดงว่า โบราณาจารย์ได้แสดงนัยแห่งศัพท์นิบาตอันวิจิตรไว้ในคัมภีร์อรรถกถา, ฎีกา และคันถันตระต่างๆ ฉะนั้น ท่านจึงไม่แสดงนัยแห่งศัพท์เหล่านั้นซ้ำอีกในคัมภีร์นี้เพราะนักศึกษาสามารถศึกษาข้อความที่ต้องการได้จากคัมภีร์นั้นๆ

นิคมคาถา

๘๕. อิติ เม ปุญฺญกาเมน คนฺถาภรณนามโก
รจิตายํ วโร คนฺโถ สิทฺธิยาเยว นิฏฺฐโค.

คัมภีร์ชื่อว่าคันภาภรณะอันประเสริฐนี้ ข้าพเจ้าผู้ประสงค์บุญได้รจนาแล้ว ถึงความสิ้นสุดด้วยความสำเร็จนั่นเทียวโดยประการฉะนี้

๘๖. คนฺถาลงฺการภูตา หิ นิปาตา อตฺร ทีปิตา
ธีรานญฺจ มุขมณฺโฑ ตโต ตํนามโก อยํ.

นิบาตเป็นศัพท์ที่ประดับคัมภีร์อันข้าพเจ้าได้แสดงไว้แล้วในที่นี้ และเป็นเครื่องประดับริมฝีปากของผู้รู้ทั้งหลาย ด้วยเหตุนี้ คัมภีร์นี้จึงมีชื่อว่าคันถาภรณะ

คาถานี้ท่านแสดงเหตุผลที่ท่านตั้งชื่อคัมภีร์ของท่านว่าคันถาภรณะ ว่า นิบาตเป็นศัพท์ที่ใช้ประดับถ้อยคำให้มีความไพเราะ ถ้อยคำเหล่านั้นประกอบกันขึ้นเป็นคัมภีร์ ท่านจึงถือว่านิบาตเป็นศัพท์ที่ประดับคัมภีร์ให้ไพเราะ อีกอย่างหนึ่ง ท่านแต่งคัมภีร์นี้เพื่อเป็นเครื่องประดับริมฝีปากของเหล่านักปราชญ์ทั้งหลาย

๘๗. ปาฬิฏีกาทิ ยํ คนฺถํ ภาสิตํ หิ ชินาทินา
สพฺพนฺตํปิ นิปาเตหิ วิวิเธเหว โสภิตํ.

คัมภีร์มีพระบาลีและฎีกาเป็นต้นเหล่าใด อันพระชินเจ้าเป็นต้นได้ทรงภาษิตไว้แล้ว คัมภีร์ทั้งปวงเหล่านั้นงดงามด้วยนิบาตต่างๆ นั่นเทียว

๘๘. อสิกฺขิตฺวา นิปาตานํ โย คนฺถํวิธ สิกฺขติ
อลาพุวสฺส โตยมฺหิ จิตฺตํ นาธิมุตํ สทา.

บุคคลใดในพระศาสนานี้มิได้ศึกษา[อรรถของ]นิบาตก่อน แต่ไปศึกษาคัมภีร์เลยทีเดียว จิตของเขาย่อมไม่ซาบซึ้งเสมอ เหมือนน้ำเต้า[ลอยไป]ในน้ำ

นิบาตเป็นเครื่องส่องของประโยค ทำให้ทราบว่าประโยคหลังต่อมาสัมพันธ์กับประโยคหน้าอย่างไร ผู้ที่มิได้ศึกษาอรรถของนิบาต แต่ไปศึกษาคัมภีร์อรรถกถาฎีกา ย่อมจะเกิดความสงสัย ไม่เข้าใจข้อความอย่างถูกต้อง จิตของเขาจะเหมือนกับน้ำเต้าที่ลอยไปในน้ำ คือจมบ้างลอยบ้าง บางครั้งก็เข้าใจประโยคที่ง่าย บางครั้งก็ไม่เข้าใจประโยคที่ยาก

คำว่า **นาธิมุตํ** ตัดบทเป็น น + อธิมุตํ (ไม่ซาบซึ้ง) อธิมุตํ สำเร็จมาจาก อธิ บทหน้า + มุนฺ ธาตุ + ต ปัจจัย ลบ นฺ ที่สุดธาตุ มุนฺ ธาตุมีอรรถว่า “รู้” ตามที่คัมภีร์ธาตุกล่าวว่า มุน ญาเณ (มุน ธาตุเป็นไปในอรรถว่ารู้)

อลาพุวสฺส = อลาพุ + อิว + อสฺส

๘๙. ยํ ยํ ภาสติ โส มนฺโท โลกิยมฺปิ จ ตํ วินา
อุมฺมตฺตกวจนํว อสฺโสภํ ตสฺส ภาสิตํ.

ผู้มีปัญญาน้อยพูดถ้อยคำใดๆ แม้เป็นถ้อยคำทางโลก [ถ้อยคำ]อันบุคคลนั้นกล่าวถ้าปราศจากนิบาตนั้น ก็ไม่ไพเราะ ย่อมเป็นเหมือนถ้อยคำของคนวิกลจริต

๙๐. สิกฺขิตฺวา ปนิมํ คนฺถํ สิกฺขนฺโต ปิฏกตฺตยํ
ปาปุเณยฺเยว เมธาวี ยถาภูตํว โพธนํ.

แต่เมื่อผู้มีปัญญาศึกษาคัมภีร์นี้แล้ว ศึกษาพระไตรปิฎกอยู่ เขาย่อมถึงความเข้าใจตามความเป็นจริงนั่นเทียว

๙๑. สญฺชานิตฺวา ปนิจฺเจวํ คุณสารมนากุลํ
สิกฺขิตพฺโพวยํ คนฺโถ เสกโทโสปิ ภาสเน.

คัมภีร์นี้เป็นคัมภีร์อันปราศจากโทษในถ้อยคำ บุคคลผู้รู้คุณสมบัติที่เป็นแก่นสารอันไม่สับสนตามที่ได้กล่าวไว้แล้วอย่างนี้ พึงศึกษานั่นเทียว

๙๒. ปุญฺญวา ปญฺญวา โย โส ปากโฏ สพฺพภูตเล
อชฺชโว มทฺทโว สนฺโต ยุตฺโต จ ปฏิปตฺติยา.

พระเถระผู้มีบุญและมีปัญญา ปรากฏเลื่องลือในแผ่นดินทั้งปวง ผู้ซื่อตรง อ่อนน้อม สงบถึงพร้อมแล้วด้วยการปฏิบัติธรรม

๙๓. เตเนว หิตกาเมน ยติโปตานมุตฺตโม
อริยวํสนาเมน กโตยํ มติวฑฺฒโนติ.

พระเถระผู้หวังประโยชน์นามว่าพระอริยวงศ์องค์นั้น รจนาคัมภีร์อันประเสริฐซึ่งเป็นเครื่องเพิ่มพูนความรู้ของภิกษุหนุ่มไว้แล้วนั่นเทียว

ฎีกาเก่า, ฎีกาใหม่ และโยชนาอธิบายไว้เพียงคาถาที่ ๙๓ นี้ คาถาต่อจากนี้นักวิชาการปัจจุบันกล่าวกันว่าเติมเข้ามาในภายหลัง

เวลาจารคัมภีร์

๙๔. สกฺกราเช ตนกฺกฏฺเจ โปฏฺฐปาทสฺส กาลเก
ปกฺเข สิชฺฌติ ปญฺจาเห อยํ คนฺโถ สุวณฺณิโต.

คัมภีร์นี้ข้าพเจ้าได้จารสำเร็จในวันแรม ๕ ค่ำ ของเดือน ๑๐ พุทธศักราช ๒๑๐๖

คำว่า **ตนกฺกฏฺเจ** เป็นปิฏกสังขยาที่ใช้อักษรแทนตัวเลข ท่านเรียงตามลำดับอักษร ในที่นี้ท่านใช้อักษร ๔ ตัว คือ ต = ๖, น = ๐, ก = ๑ และ จ = ๒ ในที่นี้ท่านซ้อน กฺ และ ฏฺ เพื่อให้ครบคณะฉันท์

อักษร ๙ ตัวที่ใช้แทนตัวเลขมีดังนี้

๑	๒	๓	๔	๕	๖	๗	๘	๙	๐
ก	ข	ค	ฆ	ง	จ	ฉ	ช	ฌ	ญ
ฏ	ฐ	ฑ	ฒ	ณ	ต	ถ	ท	ธ	น
ป	ผ	ภ	พ	ม					
ย	ร	ล	ว	ศ	ษ	ส	ห	ฬ	อ-โอ

การใช้ตัวอักษรแทนตัวเลขนี้ ปรากฏอยู่ในคัมภีร์สัททพินทุ คาถาที่ ๒ ที่ว่า:-

กาทีริตา นวสงฺขฺยา กเมน ฏาทิ ยาทิ จ
ปาทโย ปญฺจสงฺขฺยาติ สุญฺญา นาม สรญฺญนา.

อักษรมี ก เป็นต้น, ฏ เป็นต้น และ ย เป็นต้น ท่านกล่าวว่าเป็นตัวเลข ๙ ตัวตามลำดับ อักษรมี ป เป็นต้น ท่านกล่าวว่าเป็นตัวเลข ๕ ตัวตามลำดับ สระทั้งหลาย, ญ อักษรและ น อักษร ชื่อว่า ๐

กาทีริตา = กาที + อีริตา

ปญฺจสงฺขฺยาติ = ปญฺจสงฺขฺยา + อิติ

สรญฺญนา = สร + ญ + นา ท่านซ้อน ญฺ เข้ามาเพื่อให้ครบคณะฉันท์

คำปรารถนาของผู้จาร

๙๕. เอเตน เลขปุญฺเญน เม สุนฺทราติสุนฺทโร
อติทสฺสนีโย โหตุ หตฺถเลโข ภวาภเว.

ด้วยบุญของการจารนี้ ขอให้ลายมือของข้าพเจ้างามยิ่งกว่างาม น่าดูยิ่ง ตลอดภพน้อยภพใหญ่

การชำระคัมภีร์

๙๖. สมฺพนฺธวจเนเนตฺถ นิรตฺถกวิวชฺชนํ
สงฺกรํ ปทจฺเฉเทน ปทตฺเถน จ สํสยํ
โกสลฺลํ วจนตฺเถน อญฺเญน ญาณวฑฺฒนํ.

[ข้าพเจ้าได้ชำระ]ข้อสงสัยที่คลุมเครือด้วยการตัดบทและด้วยความหมายของบท ให้ปราศจากถ้อยคำที่ไม่มีความหมายโดย[การวิเคราะห์]ศัพท์ที่เกี่ยวข้องกัน ความเชี่ยวชาญความหมายของถ้อยคำเป็นเครื่องเพิ่มพูนความรู้อรรถอื่นๆ

คาถานี้ผู้จารเขียนไว้ว่า ท่านตั้งใจชำระคัมภีร์นี้ให้ถูกต้อง ปราศจากถ้อยคำที่อ่านไม่เข้าใจ

เปรียบเทียบฉบับต่างๆ

๙๗. สกวาทิปนฺนิสตฺเถ ภูตตฺเถ นิสฺสิโต ภเว

ปรวาทิอภูเต วา เอกเทโส วา นิสฺสิโต.)

ข้าพเจ้าได้อาศัยคัมภีร์นิกายของตนเองซึ่งมีเนื้อความอันถูกต้อง ข้อความบางส่วนได้อาศัยคัมภีร์ของนิกายอื่นซึ่งไม่ถูกต้อง [เปรียบเทียบจารจนสำเร็จ]

คนฺถาภรณคนฺโถ นิฏฺฐิโต.

คัมภีร์คันถาภรณะจบ

บรรณานุกรม

กจฺจายนมหาเถเรน. *กจฺจายนพฺยากรณํ.* ลำปาง: วัดท่ามะโอ, ๒๕๓๐.

เกวลาภิวงศ์, พระ. *วากฺยตฺถทีปก.* มัณฑเล: โรงพิมพ์ละขินอินซัน, ๒๔๘๒.

“คันถัฏฐิ” ใน *สัททาแง ๑๕ สองปาฐะ.* ย่างกุ้ง: โรงพิมพ์อิจฉาสยปิกฏัต, ๒๕๐๗.

คันธสาราภิวงศ์, พระ. *สังวัณณนานิยาม.* กรุงเทพมหานคร: ธีระการพิมพ์, ๒๕๓๘.

ชนกาภิวงศ์, พระ. *กัจจายนภาษาฎีกา.* ย่างกุ้ง: โรงพิมพ์กรมการศาสนา, ๒๕๒๘.

ชาคราภิวงศ์, พระ. “คันถาภรณฎีกาใหม่” ใน *สัททาแงฎีกาปาฐะ.* ย่างกุ้ง: โรงพิมพ์สุธัมมวตี, ๑๙๒๙

เตโชสาราภิวงศ์, พระ. *วากฺยตฺถทีปนี.* มัณฑเล: โรงพิมพ์ปัญญาพละ, ๒๕๐๕.

ธัมมาภินันทะ, พระ. “คันถาภรณนิสสัย“ ใน *สัททาแงนิสสัย.* ย่างกุ้ง: โรงพิมพ์สุธัมมวตี, ม.ป.ป.

นันทมาลา, พระ. “คันถาภรณโยชนา” ใน *สัททาแงฎีกาปาฐะ.* ย่างกุ้ง: โรงพิมพ์สุธัมมวตี,๑๙๒๙

ปัณฑิตะ, พระ. *คันถาภรณภาษาฎีกา.* ย่างกุ้ง: โรงพิมพ์อิจฉาสยะ, ม.ป.ป.

พุทฺธปฺปิยมหาเถเรน. *ปทรูปสิทฺธิ.* กรุงเทพมหานคร: วัดท่ามะโอ. ๒๕๒๖.

ภทนฺตสาริปุตฺตตฺเถเรน. *สารตฺถทีปนีฏีกา.* กรุงเทพมหานคร. โรงพิมพ์วิญญาณ, ๒๕๓๘.

ภทนฺตสุมงฺคลสามิตฺเถเรน. *อภิธมฺมตฺถวิภาวินีฏีกา.* กรุงเทพมหานคร: มหามงกุฎราชวิทยาลัย, ๒๕๓๐.

มหานาคิตะ, พระ. “สัททสารัตถชาลินี” ใน *สัททาแง ๑๕ สองปาฐะ.* ย่างกุ้ง: โรงพิมพ์อิจฉา-สยปิฏกัต, ๒๕๐๗.

โมคฺคลฺลาเนน. *โมคฺคลฺลานพฺยากรณํ.* ย่างกุ้ง: โรงพิมพ์กรมการศาสนา, ๒๕๒๕.

ราชบัณฑิตยสถาน. *พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. ๒๕๒๕.* พิมพ์ครั้งที่ ๕. กรุงเทพมหานคร: อักษรเจริญทัศน์, ๒๕๓๘.

วชิรญาณวโรรส, สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยา. *บาลีไวยากรณ์. วากยสัมพันธ์ ภาคที่ ๓* . กรุงเทพมหานคร: มหามงกุฎราชวิทยาลัย, ๒๕๒๓.

สิริมหาจตุรงฺคพเลน มหามจฺเจน. *อภิธานปฺปทีปิกาฏีกา.* ย่างกุ้ง: โรงพิมพ์กรมการศาสนา, ๒๕๐๘.

สิริมังคลาจารย์, พระ. *มงฺคลตฺถทีปนี.* กรุงเทพมหานคร: มหามงกุฎราชวิทยาลัย, ๒๕๓๒.

สุวัณณรังสี, พระ. “คันถาภรณฎีกาเก่า” ใน *สัททาแงฎีกาปาฐะ.* ย่างกุ้ง: โรงพิมพ์สุธัมมวตี, ๑๙๒๙.

โสภิตะ, พระ. วากฺยสํสยวิโสธนี. ย่างกุ้ง: โรงพิมพ์กรมการศาสนา, ๒๕๒๗.

อริยวํสธมฺมเสนาปตินามเกน มหาเถรวเรน. *มณิสารมญฺชูสาฏีกา.* ย่างกุ้ง: โรงพิมพ์กรมการ-
ศาสนา, ๒๕๐๗.
อัคควังสาจารย์, พระ. *สัททนีตีปกรณ์,* ๓ เล่ม. กรุงเทพมหานคร: มูลนิธิภูมิพโลภิกขุ, ๒๕๒๑-๒๕๒๓.